

1. Rövid bibliográfiai és historiográfiai áttekintés

Mivel Buda, Budapest története rendkívül kutatott terület, ezért területi okok miatt az alábbiakban mindössze egy rövid historiográfiai áttekintést szeretnénk adni, a teljességre való törekvés igénye nélkül. A törököktől visszafoglalt Buda ismét az ország fővárosává vált, 1703-ban pedig megszerezte a szabad királyi városi rangot (1. ábra).¹ A török idők és az ostrom azonban óriási pusztítást végzett a településen, a Várba betelepülő katonaság pedig szintén megnehezítette a polgárok újjáépítési törekvéseit, nem beszélve az itt letelepedni szándékozók közti felekezeti, etnikai ellentétekről. Az 1686-os esemény Európa-szerte szenzációs hírnék számított, ami után a város külföldi utazók számára is kedvelt célponttá vált (1687-ben járt itt Tollius Jakab, Edward Brown és Theodor Tscherning, s értékes beszámolókat írtak az újjáéledő Budáról). Az újjáépítésen dolgozó Joseph Haüy felmérte a Várat, Johann Bernhard Fischer von Erlach pedig a török fürdőket (2. ábra). Korszakunkban az első jelentős hazai – és helyi – leírást a városról Franz Vanossi szindikusz állította össze 1733-ban, aki művében nagymértékben támaszkodott Lorenz Stocker városi főorvos budai fürdőket bemutató 1721-es kötetére (*Thermographia Budensis*). A század első felének Budájáról érdekes képet festett Michael Bonbardus (1718) és Bél Mátyás (1737). 1760-ban jelent meg Miller János Ferdinándnak, a Buda nevében Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc 1751. évi látogatásakor ünnepi beszédet mondó városi jegyzőnek Buda történetéről és akkori állapotáról szóló kötete, amely sokoldalúan mutatja be a várost és a benne lakókat, Buda múltját és jelenét. A 19. századi állapotokkal kapcsolatban legjobban használható monográfiát a Pestnek is önálló kötetet szentelő Schams Ferenc készítette 1822-ben, de értékes forrás Jankovich Antal orvosdoktor 1838-as kötete is. A tematikus munkák közül kiemelkedik Linzbauer Xavér Ferenc főorvos budai gyógyforrásait és fürdőit bemutató 1837-es, Edvi Illés László hasonló témájú 1843-as, valamint Schlesinger Ignác orvosdoktor Pest-Buda kórházait leíró 1840-es munkája. A külföldi utazók művei közül az ismert és számtalan helyen idézett írók mellett, így (zárójelben a Budán töltött idejük évével) Lady Mary Worthley Montague (1717), Robert Townson (1793), John Paget (1835), Julia Pardoe (1839) mellett kiemelnénk még Johann Georg Keyssler (1740 előtt), Moritz Ernst Arndt (1798–1799), Julius Wilhelm Fischert (1802), Adalbert Joseph Krickelt (1824), Édouard Antoine Thouvenelt (1838–1840 között) és Johan Georg Kohlt (1842 előtt).

A Buda és Pest történetét feldolgozó 19. századi monográfiák közül megemlítenéd még ifj. Palugyay Imre (*Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. Első kötet. Buda-Pest szabad királyi városok leírása*, 1852) és Rupp Jakab munkája (*Buda-Pest és környékének helyrajzi története*, 1868) noha utóbbi nagyrészt a középkori emlékekre helyezi a hangsúlyt. A századfordulón Schmall Lajos írt több, a város múltjával foglalkozó átfogó tanulmányt, kötetet, amelyek közül kiemelnénk a város utcaszerkezetével, névváltozásaival foglalkozó *Buda-Pest utcái és terei* című könyvet (1906). Az öt évvel korábban megjelent *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez* című műve a legkülönbözőbb témájú tanulmányok gyűjteménye (néhol szembetűnő pontatlanságokkal). A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban kéziratban fennmaradt továbbá a három városrész, Buda, Pest és Óbuda egyesítését megelőző idők főbb eseményeit összegyűjtő krónikája (*Budapesti krónika, 1686–1873*). A mai napig legátfogóbb, legprecízebb és legrészletesebb Budapest-történet korszakunkról a Nagy Lajos – Bónis György nevével fémjelzett ötkötetes *Budapest története* című sorozat harmadik darabja, ami 1975-ben jelent meg.

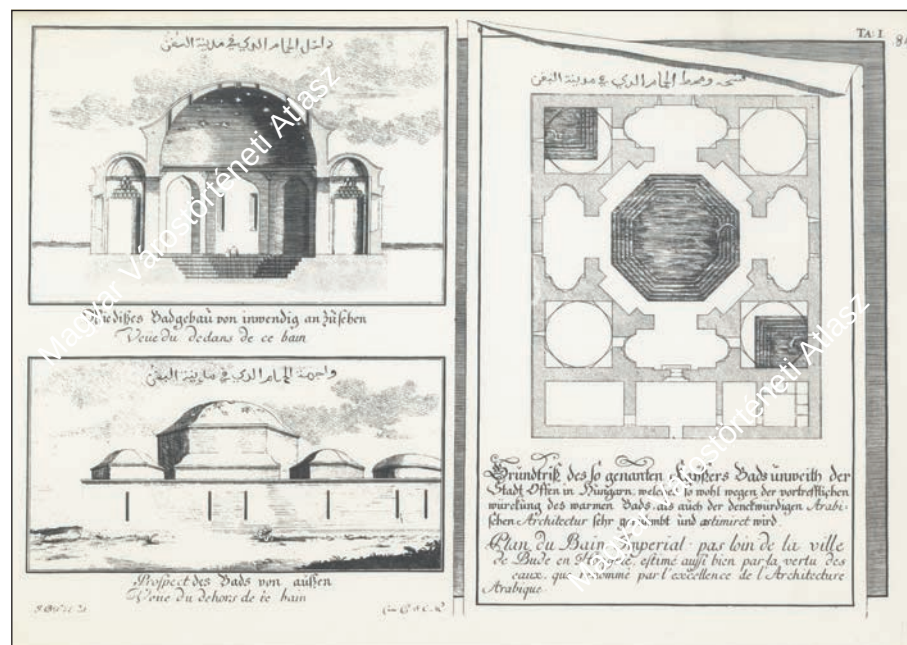
Az egyes városrészek topográfiájával foglalkozott Vass Klára (*Buda német utcanévei. A Vár és Ujlak utcanévei 1696–1872, 1929*), az ő újlaki adatait korrigálta Jankovich Miklós (Jankovich 1962). A Vár és a Víziváros topográfiáját, a helyrajzi számok változását Nagy Lajos kutatta és publikálta (Nagy 1964 és 1971), a Krisztinavárosét Gárdonyi Albert (Gárdonyi 1935) és Gál Éva (Gál 1972). Gál Éva és Felhő Ibolya készített részletes topográfiai mutatót a Várhoz és a Krisztinavároshoz (Felhő – Gál 1980). Az 1810 előtti Tabán városképi változásait jelen sorok írója vizsgálta részletesebben (Simon 2012). Sajnálatos módon a mai napig kéziratban maradt Bánrévy Györgynek a Vár háztulajdonosainak változásairól készített adattára, valamint Felhő Ibolyának a Vízivároshoz és az Országúthoz készített, befejezetlenül maradt topográfiai mutatója.²

A jogtörténészek között Bónis György foglalkozott a város 17–18. századi történetével (*Buda és Pest bírói gyakorlata a török kiűzése után, 1686–1708*, 1962). A Budai Kamarai Adminisztráció tevékenységét és az 1686-ot követő katonai berendezkedést Oross András kutatta. Buda és Pest, valamint Esztergom szabad királyi városi címért folytatott küzdelmét újabban Kenyeres István dolgozta fel (*Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságselevekig*, 2006). Tanulmányaiban egyaránt foglalkozott jog- és gazdaságtörténeti kérdésekkel Nagy István, amelyekkel kapcsolatban sokszor tért ki a város topográfiáját is érintő témákra.

A városalakok összetételével a 17–18. század fordulóján Nagy Lajos, újabban pedig Géra Eleonóra foglalkozott részletesebben (Géra 2014), a 19. század első felének népesedési viszonyaihoz Faragó Tamás munkái adnak támpontot (Faragó 2008). A tematikus kiadványok közül kiemelnénk Engländerné Brüll Klára kórháztörténeti könyvét (Engländerné Brüll 1930), valamint Fehér Jolánnak a főváros temetőiről írt disszertációját (Fehér 1933). A Tanulmányok Budapest Múltjából tematikus számai közül

1. Brief review of bibliography and historiography

A brief historiographical review cannot possibly encompass the outcome of all of the investigations into the history of Buda and Budapest. Following its recapture from the Ottomans, Buda regained its status as capital of the kingdom and – in 1703 – acquired the privileges of a free royal town (Fig. 1).¹ The city had to recover from the terrible destruction it suffered during Ottoman period and the siege which ended it. The military presence in the Castle District was an obstacle to civic rebuilding, and there were denominational and ethnic tensions among prospective settlers. The victory of 1686 was sensational news all over Europe, and Buda became a favoured destination for foreign travellers (Jakob Tollius, Edward Brown and Theodor Tscherning went there in 1687 and wrote valuable reports on the revival of Buda). Joseph Haüy surveyed Buda while engaged in the reconstruction works, and Johann Bernhard Fischer von Erlach surveyed the Turkish baths

2. ábra. Johann Bernhard Fischer von Erlach felmérése a budai fürdőkről, 1721
Johann Bernhard Fischer von Erlach: Entwurff einer historischen Architektur, 1725
3. kötet 1. tábla, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok
Fig. 2 Survey of the baths of Buda by Johann Bernhard Fischer von Erlach, 1721
Johann Bernhard Fischer von Erlach: Entwurff einer historischen Architektur, 1725
Vol. 3, Table 1, Hungarian National Museum, Historical Gallery

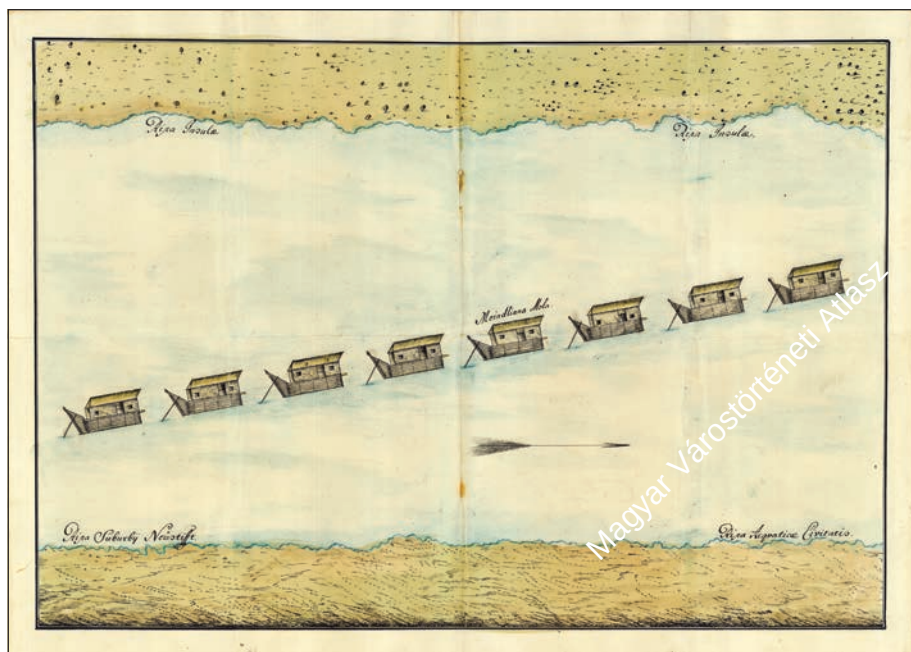
(Fig. 2). In our period, the first major Hungarian – and local – description was compiled by the notary and prosecutor (*syndicus*) of the city, Franz Vanossi, in 1733. He largely based it on a 1721 book on Buda baths by the chief medical officer of Buda, Lorenz Stocker (*Thermographia Budensis*). There are informative accounts of Buda from the first half of the century by Michael Bonbardus (1718) and Mátyás Bél (1737). In 1760, János Ferdinánd Miller, the town notary who gave the speech on behalf of Buda on the occasion of the visit by Maria Theresia and Francis of Lorraine in 1751, wrote a book about the history and present condition of Buda, giving a wide-ranging account of the city and its inhabitants past and present. The most useful monograph on the town in the nineteenth century was written in 1822 by Franz Schams, who also wrote a book on Pest. The book by Anton Jankovich, a doctor of Medicine, which was published in 1838, is also a valuable source. Useful books on more specific subjects include one by the city's chief medical officer Franz Xaver Linzbauer on Buda's medicinal springs and baths (1837), another one on the same object by Illés László Edvi (1843) and a book by physician Ignaz Schlesinger on the hospitals of Pest-Buda (1840). Well-known and often-quoted foreign writers who described the town include Lady Mary Worthley Montague (visited 1717), Robert Townson (1793), John Paget (1835) and Julia Pardoe (1839). Others whose work is of great value were Johann Georg Keyssler (before 1740), Moritz Ernst Arndt (1798–1799), Julius Wilhelm Fischer (1802), Adalbert Joseph Krickelt (1824), Édouard Antoine Thouvenel (1838–1840) and Johan Georg Kohl (before 1842).

Imre Palugyay's *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. Első kötet. Buda-Pest szabad királyi városok leírása* [The Most Recent Historical, Geographical and Political Description of Hungary. Volume 1. The Description of the Free Royal Towns of Buda and Pest] (1852) and Jakab Rupp's *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*, [Topographical History of Buda-Pest and Environs] (1868) stands out among the nineteenth-century monographs on the history of Buda and Pest, although the latter concentrates on the medieval period. At the turn of the century, Lajos Schmall wrote several wide-ranging books and essays on the town's past, most notably *Buda-Pest utcái és terei* [Streets and Squares of Buda-Pest] (1906), about the changes of street names and layout. Published about five years previously was *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez* [Contributions to the History of Budapest, Capital of Hungary], a collection of essays marred by some striking inaccuracies. Surviving only as a manuscript in the Budapest Szabó Ervin Library is a three-part chronicle of events prior to the unification of Buda, Pest and Óbuda (*Budapesti krónika 1686–1873*, [Budapest Chronicle]). The widest ranging

a 29. (2001), a királyi palotával és Várnegyeddel, valamint a 31. (2003), a Szent György térről és épületeivel foglalkozó kötetet említenék meg.

Egyháztörténeti vonatkozásban kiemelkedő Némethy Lajos munkássága és a Nagyboldogasszony-templom történetéről írt monográfiája, amely 1876-ban jelent meg (*A Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme*). Hasonló jelentőségű az egyházi emlékeket a művészettörténész szemével néző Schoen Arnoldnak a vízivárosi Szent Anna-templomról írt munkája (*A budai Szent Anna-templom*, 1930). Az újabb egyháztörténeti témájú feldolgozások közül Beke Margit munkásságát emelnénk ki, akinek szerkesztésében 2013-ban megjelent Budapest katolikus plébániáinak története (*A katolikus Budapest I-II.*). A királyi palota III. Károly korabeli építésével Bánrévy György foglalkozott (Bánrévy 1932), a palotát és a Várnegyed egyéb épületeit művészettörténeti szemszögből Kelényi György vizsgálta és mutatta be (Kelényi 2005), a Szent György tér palotáiról Farbak Péter írt (2003). A város egészének művészettörténeti topográfiájához és településtörténetéhez alapvető munka a Horler Miklós által szerkesztett *Budapest műemlékei I.* 1955-ben megjelent kötete, melynek nagy érdeme, hogy részletesen bemutatja a második világháborúban vagy azt követően elpusztult épületeket is. 2015-ben jelent meg a templomban és a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett kiállításához kapcsolódva a Mátyás-templom történetét és művészetét átfogó igénytel bemoatató monumentális kiadvány (*Mátyás-templom – A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai*).

Végezetül megemlítenénk, hogy a város történetét megismerni szándékozók meglehetősen aránytalanságokkal találkozhatnak. Míg egyes témák, területek rendkívül kutatóttak és részletesen feldolgozottak (így például maga a Vár és épületei, kapcsolatuk az oda költözött szervekkel

3. ábra. Hajómalmok a Dunán Újlak és a Margitsziget között, 1777
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S 12 Div. XIV No. 14.
Fig. 3 Shipmills on the Danube between Újlak and Margaret Island, 1777
Hungarian National Archives, National Archives of Hungary S 12 Div. XIV No. 14

és nobilitásokkal, vagy a Víziváros története), addig mások meglehetősen elhanyagoltak. Nem minden kevésbé kutatótt kérdés van forrás híján, legyen szó akár a Tabán topográfiájáról, vagy Buda bányáiról (a téglafőtektől például az 1950-es években Nyitrai Elek írt két, Géra Eleonóra pedig 2012-ben egy újabb tanulmányt, de a város bányáinak történetét a mai napig nem dolgozták fel). Jelen kiadvány bevezető tanulmányában és a hozzá készült adattárban ezért törekedtünk a kevésbé feltárt területek minél pontosabb bemutatására, hogy az olvasó a lehető legteljesebb képet alkothassa a törökök kiűzése után újjáépülő, az egyetem, majd a kormányhivatalok átköltöztetésével és a királyi palota felépítésével reprezentatív fővárossá váló, majd a 19. század elején Pest árnyékába kerülő, de annak egyre nyilvánvalóbb módon testvérévé váló városunkról.

2. Természeti adottságok és azok hatásai

A kortársak számára a nagy síkságon elterülő Pesttel szemben álló Buda legjellegzetesebb kincse a város szőlőhegyein termő híres budai bor volt,³ ezért a természeti adottságok ismertetését a település lakott területét övező hegyekkel kezdjük. Északról, Óbuda felől indulva az alábbi hegyek övezik a Várhegyet, és az alatta elterülő külvárosokat: *Mathias-Berg* (Mátyás-hegy, a 17–18. század fordulóján nevezték egyszerűen *Königsberg*-nek is),⁴ *Joseph-Berg* (eredetileg a Várhegytől északra húzódó dombság, benne a mai Vérhalommal, Rókus-heggyel, Törökvésszel). A 18. század végén megkülönböztették északi részén a *Gross- és Klein Joseph-Berget*, *Calvarie-Berget* (korábban *Oelberg*), *Rochus-Berget* (ma Törökvész) és *Francisci-Berget* (ma Vérhalom), az egykor itt állt kápolnák szentjei után. A *Josephberg* és *Francisciberg* közötti nyúlványt más néven *Kreidenbruch*-nak (Kréta-heggynek) nevezték. Az 1830-as években megkülönböztették a *Rókus Hegyet* és a *Nagy Rókus Hegyet* (előbbi a mai Lövőház utca

and most detailed and precise history of Budapest written in modern times is the third volume out of five of *Budapest története* [History of Budapest] by Lajos Nagy and György Bónis, published in 1975.

Klára Vass has investigated the topography of certain districts of the city (*Buda német utcanevei. A Vár és Újlak utcanevei 1696–1872* [German Street Names of Buda. Street Names of the Castle District and Újlak], 1929), and her data on Újlak has been corrected by Miklós Jankovich (Jankovich 1962). Lajos Nagy has researched and published the topography of the Castle District and Víziváros and changes in topographical lot numbers (Nagy 1964 and 1971), and the same has been done for Krisztinaváros by Albert Gárdonyi (Gárdonyi 1935) and Éva Gál (Gál 1972). Éva Gál and Ibolya Felhő have produced a detailed topographical account of the Castle District and Krisztinaváros (Felhő – Gál 1980). The changes in the cityscape of Tabán prior to 1810 were the subject of a detailed investigation by the present author (Simon 2012). György Bánrévy's gazetteer of changing property ownership in the Castle District and Ibolya Felhő's unfinished topographical guide to Víziváros and Országút have unfortunately remained as manuscripts.²

Work by legal historians on Buda in the seventeenth and eighteenth centuries includes György Bónis's *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után, 1686–1708* [Court Practice in Buda and Pest after the Expulsion of the Ottomans, 1678–1708] (1962), and István Kenyeres' *Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságleveléig* [The Struggle of Pest and Buda until the Attainment of the Privileges of 1703] (2006), telling the story of the struggle by Buda, Pest and Esztergom to secure the status of free royal town. András Oross wrote about the Buda Chamber Administration and the arrangement of the army in Buda after 1686. István Nagy covered issues of legal and economic history in many of his works, frequently touching on the topography of the town.

The composition of the town's population at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries has been the subject of work by Lajos Nagy and, more recently, by Eleonóra Géra (Géra 2014). Demographic developments in the first half of the nineteenth century have been covered by Tamás Faragó (Faragó 2008). Books on specific subjects include a history of hospitals by Klára Engländer Brüll (Engländerné Brüll 1930) and a dissertation on the graveyards of the capital city by Jolán Fehér (Fehér 1933). The series *Tanulmányok Budapest múltjából* [Studies on the Past of Budapest] have included issues dedicated to the Royal Palace and Castle District – no. 29 (2001) – and Szent György Square and its buildings – no. 31 (2003).

Lajos Némethy has done important work in church history, particularly his 1876 monograph *A Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme* [History of the Main Church of Budapest Castle, the Church of Our Lady]. Of similar significance is an art historian's view of St Anne's Church in Víziváros *A budai Szent Anna-templom*, 1930. Among recent treatments of church history, I would highlight work by Margit Beke, editor of a 2013 book on the Catholic parishes of Budapest, *A katolikus Budapest I-II.* The construction of the Royal Palace during the reign of Charles III is the subject of a book by György Bánrévy (Bánrévy 1932), and the art historical aspects of the Palace and other buildings in the Castle District have been covered by György Kelényi (Kelényi 2005). Péter Farbak wrote about the palaces in Szent György Square (Farbak 2003). A thorough treatment of the topography and urban history of the city as a whole is *Budapest műemlékei I.* [Monuments of Budapest], edited by Miklós Horler and published in 1955. It has the great virtue of including details of the buildings destroyed during and after the Second World War. Related to the exhibition, which was organized by the church and the Budapest History Museum, a monumental and comprehensive work, which shows us the history and art history of the Church of Our Lady was published in 2015 (*Mátyás-templom – A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai* [The Matthias Church – Centuries of the Church of Our Lady in the Buda Castle]).

Finally, it should be mentioned that there is a serious imbalance in the historical treatment of the city. Some aspects, such as the Castle District, its buildings, and their relationships with the official bodies and nobles who occupied them, and the history of Víziváros, have been researched and published in great detail. Other aspects – even some for which there is no lack of sources, such as the topography of Tabán and the Buda mines – have been severely neglected. (Elek Nyitrai wrote on the brickworks in the 1950s and Eleonóra Géra in 2012, but the history of the city's mines remains unexplored.) The introductory chapter and historical-topographical gazetteer of this book have therefore been compiled to present as fully as possible the less-researched areas, so that the reader may acquire as full a picture as possible of the city during its recovery following the expulsion of the Ottomans, became a grand capital city as the university and later the government offices located there and the royal palace was built, and then, in the nineteenth century, was overshadowed by Pest as the two became increasingly tied together.

2. Natural features and their impact

For contemporaries, Buda's most famed treasure was the wine from the vineyards on the hills overlooking the broad plain headed by Pest on the other side of the Danube.³ We therefore start our look at natural features with the hills surrounding the inhabited area. Starting from the

és Széll Kálmán tér, valamint a Városmajor által határolt terület „csúcsában” helyezkedett el, utóbbi pedig attól északnyugatra).

A város északnyugati részén Budát, Budakeszit, illetve Nagykovácsit határolta a *Lindenberg* (Hárs-hegy) és a *Johannesberg* (János-hegy, utóbbi 1848-tól *Pozsonyi-hegynek* is nevezték, a budakeszieknél pedig már azt megelőzően is használatos volt ennek német megfelelője, a *Preßburger Berg*).⁵ Dél felé haladva a Kis és Nagy Sváb-hegy (*Kleiner Schwabenberg*, *Schwabenberg*, ma Sváb-hegy és Isten-hegy, a 18. század végén *Grosser Schwabenberg* néven a mai Isten-hegy és Széchenyi-hegy) jött, amelyek nevüket az 1686-ban itt táborozott svábokról kapták, amelyeket még a 17–18. század fordulóján a mai Orbán-heggyel és Márton-heggyel Négy-hegynek is neveztek.⁶ A város nyugati határában lévő magaslatok a *Kukukberg*, *Drei Hotter* (a mai Csillebérc) neveket kapták 1686 után.

A Várhegy szomszédságában áll a *Spitzberg* vagy *Spiesberg* (korabeli magyar nevén *Csúcsos-hegy*, azaz a mai Nap-hegy).⁷ A Rácváros természetes határát a Gellért-hegy képezte. Északi párjaival ellentétben a szenttel kapcsolatos nevét, noha korszakunkban végig ismerték, viszonylag ritkán használták (*Gellért Hegye*, *S. Gerhards Berg*). Helyette sokkal elterjedtebbnek számított a *Blockberg* elnevezés, amit a hegy tetején a török korban állt, majd 1686 után újonnan épített, a Várhegy védelmét célzó épületről, az ún. *Blockhaus*-ról kapta.⁸ Délnyugati, Naphegy alatt húzódó nyúlványának a 19. században külön neve volt: *Kleiner Blockberg* (1833-ban *Fehér Hegy* változat is előfordul). A várost délen az *Adlerberg* (Sas-hegy) és a *Burgerberg* (Sasad), valamint *Peterberg* (Péter-hegy) és *Galgenberg* (magyarul Akasztó, ma Dobogó) határolta. A Péter-hegytől északra elterülő *Feldriedet* (Csepeli-hegy) és a Sas-hegyen túl lévő területet együttesen *Stuhlweissenburger Gebürgnek* (Székesfehérvári-hegység) nevezték.⁹ Sasadot a 17. század végén Új-Sasadi-hegy néven is emlegették, egy 1785 körül készült felmérésen pedig *Neubergl* néven szerepelt.¹⁰ Sasadnak a Sasheggyel és Farkasvölgygel (*Wolfsthal*) együtt összefoglaló neve a 19. században *Ofner Weingebirg* volt, utalva az itt található híres budai bort termő szőlőkre.¹¹

A többi hegy, valamint a Duna által határolt területen belül a város szívére a Várhegy képezte. Az erődítési szempontok, valamint a természetföldrajzi adottságok miatt a városnak korlátozott terjeszkedési lehetőségei voltak: északon Óbuda határolta, keleten a Duna, délen a Gellért-hegy zárta le, egyedül nyugat felé lehetett az 1760–1770-es évektől építkezni, s ez a város alakját is meghatározza, Schams Ferenc például emiatt ovális gyűrűhöz hasonlítottta Budát.¹²

Buda természeti környezetének leginkább meghatározó eleme a mellette folyó Duna: egyrészt útját állta a város keleti irányú terjeszkedésének, ugyanakkor jelentőséggel bírt a közlekedés, kereskedelem szempontjából is. A 17. század végén a Dunán hajóhid, majd lengőkomp, ún. repülőhid létesült, az 1770-es évektől ismét hajóhid kötötte össze Budát a folyó áttelenedő oldalán lévő Pesttel. A ma egy szigetet alkotó Margit-sziget 1686-ban még három darabból állt.¹³ A 18. század második felében készült térképeken a Duna munkájának köszönhetően már csak két sziget szerepel, a nagyobbikat az általánosan elterjedt Nyulak szigete (*Haasen-Insul*, *Insula Leporum*) és Margit-sziget (*Margarethen Insel*) mellett korabeli tulajdonosairól nevezték *Cameral Insulnak*, a század végétől pedig *Palatinal Insulnak* is. A hozzá délnyugaton csatlakozó kis szigetet általában csupán a „Kis Budai-sziget” (*Kleine Ofner Insel*, *Stadt Insul*) vagy Festő-sziget (*Ferber Insel*) névvel illették. A Duna Gellért-hegy alatti szakasza jóval szélesebb volt, mint manapság (lásd Lágymányos beépítését), s kisebb, a vízállástól függően ki-kibukkanó szigetek, kavicspadok is voltak ezen a részén. A Gellért-hegytől délre található folyórészen, ahol a Duna kiszélesedett, állt az ún. Kopaszi-zátony és attól északra a Nyúlútási-zátony. Előbbi a 19. században szigetnek, zátynak, általában pedig csak homokpadnak nevezték (*Sandbank Kopaszi*), s déli, legmagasabb része a Nádorkerttel volt egyvonalban. A Nyúlútási zátony néha zátonyként, néha szigetként (*Insel genannt Hasenlauf*, *Nyúlútási zátony*) szerepel a forrásokban, s két része tűnt ki a folyóból: egy hosszabb déli, és egy rövidebb északi szakasszal. E két zátony vélhetően azonos a 18. század elején még valóban szigetként létező Gellért-hegy alatti két kicsiny szigettel, amelyek közül a nagyobbik a forrásokban *Bürgerliche Insel*ként szerepel. Itt volt az 1709. évi pestis idején a város pestiskórháza, majd a veszteglőháza.¹⁴ Ez a zátonyos rész felelt az 1838-as árvízért, mivel a jégtáblák ezen a szakaszon torlódtak fel a folyón. Egy 1837-es térképen szerepel továbbá a Sintér-sziget (*Schinter Insel*), ami feltehetően azonos a Nyúlútási zátonnal, bár megjegyeznénk, hogy az egyes ábrázolások más-más vízállást ábrázolnak, ami miatt ezeknek a kisebb szigeteknek a formája is eltérő, s ezért azonosításuk sem mindig könnyű, különösen, hogy általában név nélküli területekként vannak feltüntetve.¹⁵

A Duna képéhez a repülő-, majd a hajóhid mellett szervesen hozzátartoztak a hajómalmok is. (3. ábra) A 18. század elején még csak pár tucat (1712-ben tizenhat, négy évvel később húsz, 1730-ban huszonhat) hajómalom működött a folyó budai szakaszán.¹⁶ Az 1770-es évekre már oly mértékben megnövekedett a számuk, hogy 1777-ben a pesti molnárok panaszt tettek Buda város tanácsánál. Egy év múlva pedig a Helytartótanácsnak kellett szabályoznia a lassacskán a hajóforgalmat is akadályozó malmok elhelyezését.¹⁷ A 19. század első felében a budai hajómalmok a Duna Újlakkal és Országúttal szemközt szakaszán, a Margit-sziget és a „Kis Budai-sziget” (Festő-sziget) mellett álltak több sorban. Miután itt nem tudtak már új malmokat létesíteni helyszűke miatt, és az időjárás változásai is kedvezőtlenül befolyásolták az itteni munkát, a vízimolnárok új (csere)helyet kerestek. Így alakult ki a tabáni hajómalmok helye

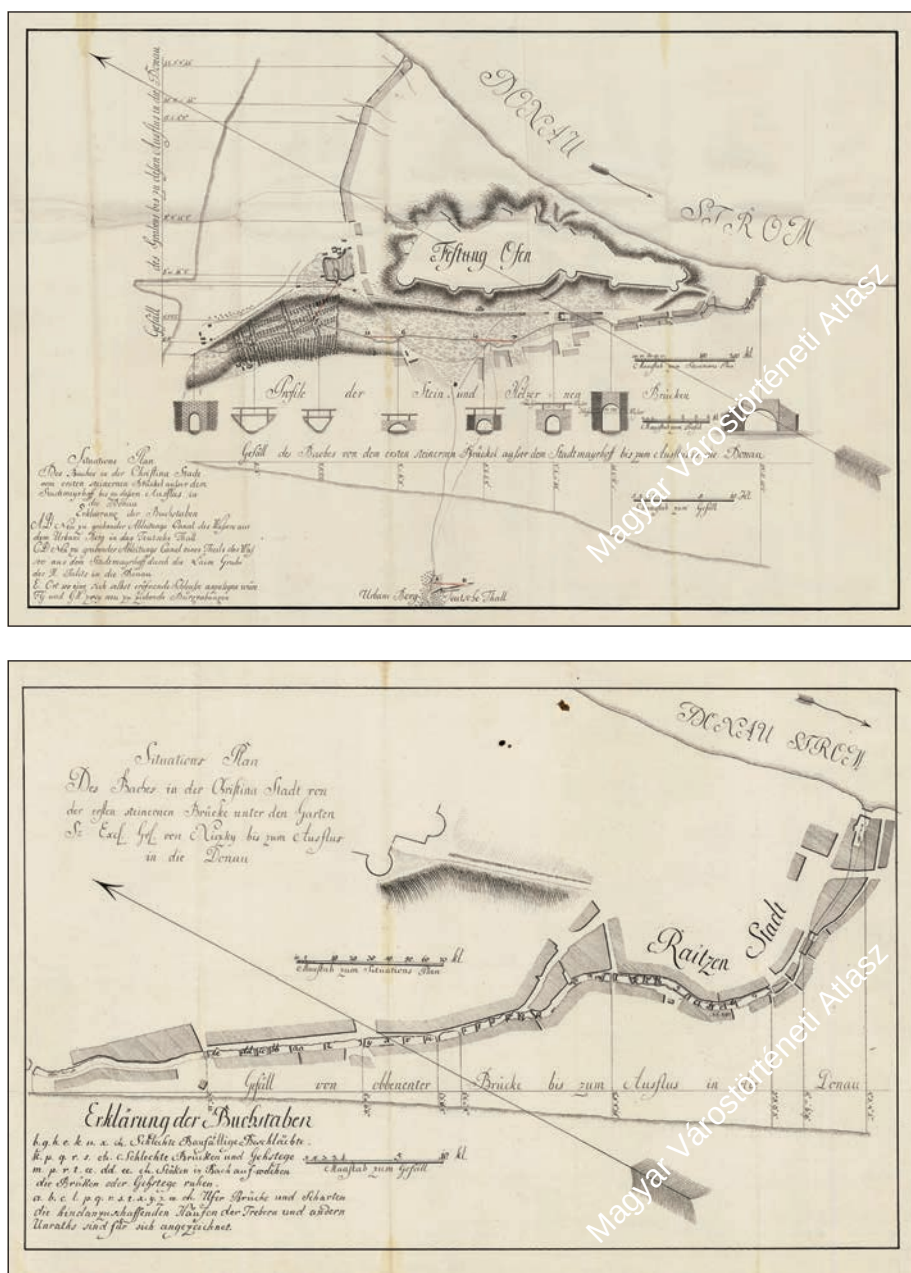
North, at Óbuda, the hills around Castle Hill and its suburbs are *Mathias-Berg* (now Mátyás Hill, also known at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries as *Königsberg*)⁴ and *Joseph-Berg* (the series of hills lying to the north of Castle Hill, made up of what are now Vérhalom, Rókus Hill and Törökvész). In the late eighteenth century, distinctions were made between *Gross* and *Klein Joseph-Berg*, *Calvarie-Berg* (formerly *Oelberg*), *Rochus-Berg* (now Törökvész) and *Francisci-Berg* (now Vérhalom), named after the chapels that once stood on them. The spur lying between *Josephberg* and *Francisciberg* was known as *Kreidenbruch* (*Kréta-hegy*). In the 1830s, there was a distinction made between Rókus Hill and Nagy-Rókus Hill (the former lay in the “summit” between today’s Lövőház Street, Széll Kálmán Square and Városmajor, and the latter to the north west of there).

In the north west of the town, Buda, Budakeszi and Nagykovácsi were bounded by *Lindenberg* (*Hárs-hegy*) and *Johannesberg* (*János-hegy*, also known as *Pozsonyi-hegy* after 1848, the people of Budakeszi having already used the German equivalent, *Preßburger Berg*).⁵ To the south were *Kleiner Schwabenberg* and *Schwabenberg*, now Sváb Hill and Isten Hill; at the end of the eighteenth century, what are now Isten Hill and Széchenyi Hill were known collectively as *Grosser Schwabenberg*. These hills got their names from the Swabians who camped there in 1686. At the turn of the seventeenth and eighteenth centuries, they and what are now Orbán Hill and Márton Hill were also known collectively as *Négy-hegy* (“Four Hills”).⁶ The heights at the west border of the town acquired the names *Kukukberg* and *Drei Hotter* (today’s Csillebérc) after 1686.

In the neighbourhood of Castle Hill lay *Spitzberg* or *Spiesberg* (known in Hungarian at the time as *Csúcsos-hegy*, now Nap Hill).⁷ Gellért Hill, as it is known today, formed a natural boundary with Rácváros. Although the name based on the saint was known throughout the period (*Gellért Hegye*, *S. Gerhards Berg*), the hill was much more commonly referred to as *Blockberg*, after the *Blockhaus* which lay on its summit during the Ottoman era and was rebuilt in 1686 to defend Castle Hill.⁸ The spur ranging to the south west, under Nap Hill, had a separate name in the nineteenth century: *Kleiner Blockberg* (the variant *Fehér-hegy* [“White Hill”] also appearing in 1833). The south of the town was bounded by *Adlerberg* (Sas Hill), *Burgerberg* (Sasad), *Peterberg* (Péter Hill) and *Galgenberg* (Akasztó in Hungarian, now Dobogó). The areas stretching to the north of Péter Hill, *Feldried* (Csepel Hill) and the area beyond Sas Hill were known collectively as *Stuhlweissenburger Gebürg* (Székesfehérvár Hills).⁹ An alternative name for Sasad mentioned in the late seventeenth century was *Új-Sasadi-hegy* (“New Sasad Hill”), and another, appearing in a survey taken around 1785, was *Neubergl*.¹⁰ The collective name of Sasad, Sas Hill and Farkasvölgy (*Wolfsthal*) in the nineteenth century was *Ofner Weingebirg*, referring to the vineyards there that were responsible for the famous Buda wine.¹¹

Within the area bounded by these hills and the Danube was the heart of the city, Várhegy (“Castle Hill”). The requirements of fortification and the natural geography of the area restricted the town’s scope for expansion: it was bounded by Óbuda to the north, the Danube to the east and Gellért Hill to the south. The only opportunities to build were to the west, which started to open up for this purpose in the 1760s and 1770s. These geographical constraints determined the shape of the town, which Ferenc Schams likened to an “oval ring”.¹²

The Danube is the dominant feature of Buda’s natural surroundings, and it was both a constraint on expansion and an essential artery of transport and trade. The crossing to Pest in the late seventeenth century was initially a pontoon bridge, followed a reaction ferry. This remained in use until the 1770s, when it was replaced by another pontoon bridge. What is now the single island of Margit Island consisted of three separate islands in 1686.¹³ The maps made in the second half of the eighteenth century show the action of the Danube to have reduced this number to two, the larger being generally known as either *Nyulak szigete* (*Haasen-Insul*, *Insula Leporum*, “Island of the Rabbits”) or *Margit-sziget* (*Margarethen Insel*, “Margaret Island”), and more rarely, after its former owner, as *Cameral Insul*, and from the end of the century as *Palatinal Insul*. The little island to the south west was usually known simply as *Kis-Budai-sziget* (*Kleine Ofner Insel*, *Stadt Insul*, “Little Buda Island”) or *Festő-sziget* (*Ferber Insel*, “Dyer Island”). The stretch of the Danube under Gellért Hill was much wider than it is now (see the building of Lágymányos), and there were little islands and gravel banks on this part depending on the level of the river. To the south of Gellért Hill, where the Danube widened, were the gravel banks *Kopaszi-zátony* and, to its north, *Nyúlútási-zátony*. In the nineteenth century, the latter was known as an island or a shoal (*zátony*), but usually just a sandbank (*Sandbank Kopaszi*). Its southern, highest part was in line with Nádorkert. Nyúlútási-zátony appears variously as a bank or an island (*Insel genannt Hasenlauf* or *Nyúlútási-zátony*), and stood out of the river in two parts, a longer stretch to the south, and a shorter to the north. These two gravel shoals are probably the same as the two small islands that definitely existed under Gellért Hill in the early eighteenth century. The larger of these was known as *Bürgerliche Insel*, the location of the city plague hospital during the epidemic of 1709, and later of the quarantine hospital.¹⁴ In winter, these shoals caused sheets of ice to pile up, potentially blocking this stretch of the river. This phenomenon was responsible for the 1838 flood. Appearing on an 1837 map was *Sintér-sziget* (*Schinter Insel*), probably identifiable as *Nyúlútási-zátony*, but it must be borne in mind that maps were drawn at different water levels, when these small islands had different shapes. It is therefore

4. ábra. Az Ördög-árok hidjainak tervei, 1786 körül
Budapest Főváros Levéltára XV.16.a.204/41a, b
Fig. 4 Plans of the bridges over Ördög-árok, around 1786
Budapest City Archives XV.16.a.204/41a, b

a Kopaszi-homokpad alatti Duna-szakaszon az 1830-as évek elejére.¹⁸ A 18. század közepétől meghatározó városképi elemnek számított a Duna partján a hajómalmok számára kialakított mesterséges telelőhely a Vízi-városi városfalon túl, a mai Bem József térnél.¹⁹

A Tabán és a Krisztinaváros jellegzetessége az Ördög-árok volt (*Teufels-Graben*, de előfordul a *Christina bach*, *Christinastädtischer Güßbach* elnevezés is, 4. ábra).²⁰ Az árok alapvetően meghatározta a Rácváros településének mikéntjét, annak két oldalán telepedtek le a görögkeleti rácok (míg a katolikusok a Duna mentén és a Vár alatti területen). A „veszedelmes tsekély patak”,²¹ amit személtérakó helynek és szennyvízelvezető csatornának is használtak, rendszeresen öntött ki medréből, némely felhőszakadás alkalmával óriási károkat okozva a két városrész lakosságának, nem csak épületeket, de emberéleteket is követelve.²² A legsúlyosabb vihar korszakunkban az 1837. május 15-i felhőszakadás volt. Ez főleg a Krisztinavárosban tett kárt, így az Ördög-árokba ömlő víz lerombolta a Nepomuki Szent János hidat (*pons S. Joannis*), és tönkretette a Rác fürdőhöz vezető hidat is.²³ A Helytartótanács már 1815-ben megkísérelte előírni az árok rendszeres tisztítását és karban tartását, de végső megoldást csak a patak tabáni és krisztinavárosi részének teljes lefedése jelentette a század második felében, 1873–1876 között.²⁴

Buda külterületét délen és délnyugaton mocsaraknak nevezett vizenyős területek tarkították.²⁵ Ezek között a legjelentősebb a *Galgenberger Morast* (Kelenföldi-mocsár), vagy egyszerűen „Nagy-mocsárnak” emlegetett *Grosse Morast* volt. A 19. században keleti része elkülönült, s a *Feldrieder Morast* nevet kapta.²⁶ A 18. század végén megkülönböztették még a tőle délre található *Michelbergischer Morast*-ot.²⁷ A mai Fehérvári és Budafoki út vonalát követte a „Hosszú-mocsár” (*Lange Morast*), amelyhez az 1820-as években szintén terveztek vízelvezető árkokat a Duna irányában.²⁸ Említésre méltó még a Nap-hegy északnyugati lejtőjénél elterülő „Kis-mocsár” (*Kleine Morast*).²⁹ A Duna melletti Gellért-hegy alatti területet vízenyősségére utal a nagyjából a mai Lágymányos területét alkotó egykori mezők *feuchte Felder von Taban* megnevezése 1837-ből.³⁰

A város külterületét már a kezdetektől fogva a szőlőművelés határozta meg. Ebből a szempontból a legértékesebbnek számított a Gellért-hegy és a Sas-hegy.³¹ Rét, szántó, legelő, és az utóbbihoz kapcsolódó állattartás gyakorlatilag elhanyagolható volt. A szőlők kiterjedését csak az erdők közelítették meg, amelyek a tűzifa biztosítása miatt számítottak sokat a városlakóknak.³² Szántóföld kevés volt, a réteket nagyrészt a hadsereg használta (lásd például *Generals Wiese*, azaz a mai Vérmező).

difficult to identify the small islands from their representations, especially since they were usually marked as unnamed areas.¹⁵

A constant visual feature on the Danube, besides the reaction ferry or pontoon bridge, was the presence of ship mills (*Fig. 3*). In the early eighteenth century, hardly more than a couple of dozen ship mills were at work on the Buda stretch of the Danube (sixteen in 1712 and twenty in 1716 and twenty-six in 1730).¹⁶ By 1777, however, they had proliferated to such an extent that the Pest millers lodged a complaint with Buda Council. One year later, the Council of the Royal Governor (*Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum*) was obliged to regulate the placing of mills owing to the obstacle they presented to shipping on the river.¹⁷ In the first half of the nineteenth century, the Buda ship mills stood in several rows along the stretch of the Danube opposite Újlak and Országút, next to Margit Island and “Little Buda Island” (*Festő-sziget*). Since there was no room there for any more mills, and changes in the weather were making operations difficult, the millers started looking for a new site. That gave rise to the ship mill moorings at Tabán in the stretch of the Danube below the Kopaszi sandbank in the early 1830s.¹⁸ From the middle of the eighteenth century, a remarkable element of the townscape was the winter place of the ship mills, situated on the riverside of the Danube, beyond the town walls of Víziváros (modern József Bem Square).¹⁹

A distinctive feature of Tabán and Krisztinaváros was the stream now called *Ördög-árok* (“Devil’s Trench”), then known mainly as *Teufels-Graben* but also as *Christina Bach* and *Christinastädtischer Güßbach* (*Fig. 4*).²⁰ The stream set the character of Tabán, also known as Rácváros (“Rascian Town”), a name which reflected the ethnic make-up of the district: although the word “Rascian” generally means “Serbian,” in this case it embraced several ethnic groups from the Balkans. The Greek Orthodox population of the Rácváros settled along the banks of *Ördög-árok*, while the Catholic Rascian community settled beside the Danube and beneath the Castle. The “dangerous little stream”²¹ – also used as a rubbish dump and sewer – regularly broke its banks after a cloudburst, causing enormous damage for the inhabitants and claiming lives as well as buildings.²² The most severe storm in our period occurred on 15 May 1837. The damage then was mainly confined to Krisztinaváros, where water pouring out of *Ördög-árok* carried away the St John of Nepomuk’s Bridge (*pons S. Joannis*) and destroyed the bridge leading to the Rác Baths.²³ The Council of the Royal Governor attempted to prescribe regular cleaning and maintenance of the channel in 1815, but what finally solved the problem was the complete covering of the stretch through Tabán and Krisztinaváros between 1873 and 1876.²⁴

The outskirts of Buda to the south and south west had patches of wet land regarded as marshes.²⁵ The largest of these was the *Galgenberger Morast*, taking its name from *Galgenberg* (Kelenföld), also simply known as the “Great Marsh” (*Grosse Morast*). Its eastern section was identified as a separate area in the nineteenth century and called *Feldrieder Morast*.²⁶ Another area distinguished in the late eighteenth century was *Michelbergischer Morast*.²⁷ Following the line of today’s Fehérvári Road and Budafoki Road was the “Long Marsh” (*Lange Morast*), for which a drainage channel towards the Danube was planned in the 1820s.²⁸ Also of note was the “Little Marsh” (*Kleine Morast*) on the north-west slope of Nap Hill.²⁹ The wetness of the land beside the Danube under Gellért Hill, an area of fields roughly corresponding to present-day Lágymányos, is clear from the name given to it in 1837: *feuchte Felder von Taban*.³⁰

The outskirts of the city were dominated by vineyards from the very beginning of the period. The most valuable areas in this respect were Gellért Hill and Sas Hill.³¹ Hardly any land was given over to meadow, pasture or arable farming, and as a result there were almost no livestock. Only forest was of comparable extent to the vineyards, and it held a high value for city inhabitants as their source of firewood.³² There was no ploughland to speak of, and the few meadows were mostly used by the military (for example, *Generals Wiese*, today’s Vérmező).

Without extensive land to graze on, there was little opportunity for breeding animals,³³ accounting for the small number of livestock in the early eighteenth century. Only Tabán, the most populous but still village-like part of the city, had any substantial number of animals. In the Castle District, a total of four horses were recorded in the census of 1702, all belonging to the carter Adam Marx. The many horses kept in Víziváros, with a few exceptions, were also owned by carters, the other horse owners being one baker, one innkeeper and one tanner. Each owner had an average of four horses. The horse owners in Országút and Újlak were also carters, but those in Horvátváros and Tabán were agricultural labourers and peasants. Oxen, also used for transport, were mostly owned by Balkan peasants, and each owner had two to six of them. Cattle and calves were owned by a few carters but mostly by agricultural labourers and peasants. Only a few households in Tabán kept sheep in the early eighteenth century (fourteen households, 8–40 each); goats were also popular among the people of Tabán (in 50 families, mostly peasants, but also tailors, general shopkeepers and furriers, each family having on average 2–3 goats). There was a single pig, registered as belonging to a baker in Víziváros. Of course, a census carried out for tax purposes may not have recorded every animal that was kept, but it gives a good impression of differences between parts of the city and the scale of animal husbandry (*Table 1*).

The most advanced branch of the economy was wine production, much admired even by foreigners. Parcelling of the land around the city officially started in 1696, but the inhabitants, especially the Rascians, had

Megfelelő méretű föld híján az állattartás lehetőségei korlátozottak voltak,³³ ezért már a 18. század elején viszonylag kevés volt a város állatállománya. Lényegében csupán a legnépesebb, ám falusias Tabán lakossága körében tekinthető számottevőnek. A Várban 1702-ben mindössze négy lovat írtak össze, mindegyik Adam Marx fuvarosé volt. A Víziváros nagy lóállománya kevés kivételtől eltekintve szintén a fuvarosokhoz tartozott (a tizenhat lótulajdonos között a fuvarosok mellett mindössze egy-egy péket, fogadóst és cserzővargát találunk), akik átlagosan négy lóval rendelkeztek. Az Országúton és Újlakon szintén fuvarosok tartottak a munkájukhoz szükséges lovat, míg a Horvátvárosban és a Tabánban főleg a kapások, parasztok. A lovak mellett szállítómunkára használt ökrök száma fejenként kettő vagy hat volt, tulajdonosai a város délszláv parasztjai voltak, és kevés fuvaros mellett szintén a kapások, parasztok háztartásaiban voltak tehenek, borjak. Birkát kizárólag néhány tabáni tartott a 18. század elején (14 háztartásban, 8–40 közötti számban), s körükben a kecske is kedvelt és elterjedt háziállat volt (50 családban, a parasztok mellett szabónál, szatócsnál, szűcsnél, átlagosan 2–3 példány). Sertést ekkor csak egy vízivárosi péknél jegyezték fel (egyet). Noha az adózási céllal készített felmérésben nem feltétlenül tüntethettek fel minden állatot, baromfit, a városrészek közti különbségeket, valamint az állattartás árnyát az adatok jól szemléltetik (1. táblázat).

A gazdaság legjelentősebb ága a külföldi utazók által is csodált bortermelés volt. A város határában lévő földeket hivatalosan 1696-tól osztották ki, de a lakók, különösen a rácok már korábban is vettek maguknak szőlőket, akár önkényesen is.³⁴ 1702-ben a városlakók mintegy harmadának, 627 családnak volt kisebb-nagyobb szőlője (a tulajdonosok területi megoszlása: Vár – 113, Víziváros – 94, Horvátváros – 41, Országút – 1, Újlak – 10, Tabán, katolikus rész – 145, Tabán, görögkeleti – 207), a tanácsosoktól kezdve kézműveseken keresztül az egyszerű kapásokig (a külvárosok tulajdonosai nagyrészt az utóbbiak közül kerültek ki). A tanács védte a budai bort és korán, már a 18. század elején szabályozta a bormérés rendjét is: megtiltotta idegen borok behozatalát, valamint a bormérést a nem polgároknak és a szőlővel nem rendelkezőknek.³⁵ A 18. század végétől a városi tulajdonú fogadók bérbe adásakor is előírták a budai bor kizárólagos mérését.³⁶

A szőlőművelés mellett Örs és Csík (ma Budaörs és annak része) puszták bérletének 1701-es felmondása miatt kevés lehetőség volt egyéb, számottevő mezőgazdasági munkára. Néhány tabáni katolikus paraszt vetett búzát és árpát, de az elvetett rozs és árpa mértéke még ezeknél is jelentéktlenebb volt.³⁷

A legelők jelentőségét tovább csökkentette, hogy a 18. század végén meglehetősen elszórtan helyezkedtek el a város külterületén.³⁸ A következő évszázad elején a szántóföldek területe növekedett, a réteké és legelőké viszont tovább csökkent, utóbbi 1820 után nem is volt Budán. Ennek oka a természeti adottságok mellett, hogy a szőlőművelés teljesen háttérbe szorította az állattartást. 1828-ban mindössze 697 ló, 313 tehén, 32 ökör, 500 juh, 27 sertés, és 20 kecske volt a városban.³⁹

Budának tizenhárom malma volt az 1702-es összeírás idején, kilenc a Tabánban, a többi pedig a Vízivárosban.

3. A természeti csapások hatása a város arculatára

Az utóbbi évtizedek várostörténeti kutatásai során került előtérbe a természeti csapások, extrém időjárási viszonyok változásainak, és azoknak az épített környezetre, valamint a lakosságra gyakorolt hatásainak vizsgálata.⁴⁰ Az 1810-es tabáni tűzvész következményei közismertek, az 1723-as, a Várból kiinduló, és Halászárosra is áttérjedő tűzről és hatásairól pedig nemrég jelen sorok írója közölt hosszabb ismertetőt.⁴¹ Az utóbbi, húsvétvasárnapi tűz a lakóházak többsége mellett tönkretette szinte az összes jelentős 1686 utáni középületet, így például a városházát, a katonai épületek közül pedig a fegyvertárat. A károk helyreállítása óriási terhet rótt az anyagilag amúgy is nehéz helyzetben lévő városra és lakóira.⁴² A város ilyen nagy területét érintő tűzvész mellett nem voltak ritkák a kisebb tüzesetek sem.⁴³

A gyorsan kipattanó és terjedő, városrészeket felemészítő, emberéleteket követelő tüzekhez hasonlóan az árvizek is okozhattak rövid idő alatt nagy veszteségeket. Az első nagyobb árvíz Buda visszafoglalását követően nyolc évvel pusztított, vízivárosi határát jelezte a mai Donáti és Medve utca 1695-ös *Truckene Gasse* elnevezése, idáig ugyanis már nem ért el a jeges ár.⁴⁴ Ezt követte az 1712. februári árvíz, amelynek során Újlak, Víziváros és a Tabán Duna menti házait egy emelet magasan elöntötte a folyó. Hasonló volumenű áradás érte húsz év múlva, valamint 1744-ben a külvárosokat.⁴⁵ A század legnagyobb árvize az 1775. február 16-i jeges áradás volt, amit nagyságban csak az 1838. évi márciusi múlt felül (nem véletlen, hogy e két eseményre emlékező vízszintjelző táblákat számtalan helyen állítottak mind Pesten, mind Budán). Jelentős anyagi károkat okozott továbbá az 1799-es (március 7-i) és az 1813-as jégzajlás is.⁴⁶ Míg az 1838-as árvíz Pesten a part menti gátak átszakításával tudott hirtelen hatalmas pusztításokat végezni március 13. és 15. között, addig Budán már januártól küszködtek a vízzel, ami január 4–5-én a Vízivárost támadta meg. Utcáin csak csónakkal lehetett közlekedni, március 5-én pedig Óbuda mellett Buda Duna menti külvárosait (Újlak, Országút, Víziváros, Tabán) is elárasztotta.⁴⁷ Ennek ellenére, a városvezetés és a lakosság felkészültségének köszönhetően, a márciusi áradás kevesebb kárt

been acquiring vineyards, sometimes on their own authority, for some time before that.³⁴ In 1702, about a third of city inhabitants – 627 families – had vineyards of some kind. The distribution by area was: Castle District – 113, Víziváros – 94, Horvátváros – 41, Országút – 1, Újlak – 10, Tabán, Catholic district – 145, Tabán, Greek Orthodox district – 207). They included all kinds of people, from councillors to craftsmen and simple agricultural labourers (who accounted for most of the vineyard owners of the outer districts). The council protected Buda wine and regulated early the selling of wine: they prohibited the import of foreign wines as well as wine selling for non-citizens and for those who did not have vineyards.³⁵ Beginning with the late eighteenth century, the selling of Buda wine was also compulsory when city-owned inns were rented out.³⁶

There were few opportunities for agricultural work other than tending vineyards after the leases on the farms in Örs and Csík (components of modern Budaörs) were relinquished in 1701. A few Catholic peasants in Tabán sowed wheat and barley, and the planting of rye was even rarer.³⁷

The value of pasture in the late eighteenth century was diminished by the fact that it consisted of somewhat widely scattered patches in the outskirts of the city.³⁸ In the early years of the following century, the area of ploughland increased, but that of meadow and pasture further decreased, the latter disappearing from Buda altogether after 1820. In addition to natural features, the cause of this was that viticulture completely squeezed out animal husbandry. In 1828, there were only 697 horses, 313 cattle, 32 oxen, 500 sheep, 27 pigs and 20 goats in the city.³⁹

Buda had thirteen mills at the time of the 1702 census, nine in Tabán and the rest in Víziváros.

3. How natural disasters changed the face of the city

An important focus of research into the history of the city in recent decades has been how the built environment and the population were affected by natural disasters and changes in extreme weather conditions.⁴⁰ The consequences of the 1810 fire in Tabán are widely known, and an extensive fire that started in the Castle District and spread to Halászáros in 1723 is the subject of an extended article published recently by the present author.⁴¹ The fire on Easter Sunday 1723 devastated nearly all of the major buildings, and most houses, built since 1686. The city hall, the arsenal and other military buildings were all destroyed. Rebuilding imposed an enormous burden on the already straitened means of the city and its inhabitants.⁴² There were also quite frequent smaller fires, affecting smaller areas of the city.⁴³

Just as fires could break out suddenly and consume entire districts, floods caused severe losses within a short time. In the first great “ice flood”, eight years after the recapture of Buda, the Danube waters stopped just short of the street marking the boundary of Víziváros (now Donáti Street and Medve Street), and in 1695, the street was accordingly named *Truckene Gasse*.⁴⁴ In the next flood, of February 1712, the water inundated buildings beside the Danube in Újlak, Víziváros and Tabán up to first floor level. A flood of similar proportions struck the outskirts of the city twenty years later, and another one in 1744.⁴⁵ The worst flood of the century was the ice flood of 16 February 1775, perhaps of greater extent than any except the flood of March 1838. These are the two floods commemorated on plaques marking the highest level of the water at many points in both Pest and Buda. Considerable damage was also caused by floods due to drifting ice in 1799 (7 March) and 1813.⁴⁶ In 1838, the flood in Pest started with a devastating wave that started from a breach in the levees beside the river and lasted from 13–15 March. Buda, however, had been struggling with the water since January. Víziváros was the first to be affected, on 4–5 January, after which people needed a boat to get along its streets, and in 5 March, the water inundated Óbuda and the suburbs along the Danube – Újlak, Országút, Víziváros and Tabán.⁴⁷ Nonetheless, preparations by the municipal authorities and by the inhabitants prevented the March flood from causing as much damage as in Pest (there were no fatal casualties of the flood in Buda, for example).⁴⁸ Nearly half of the houses collapsed in village-like Újlak, where people used less durable building material than in other districts, and most of the houses in Víziváros were severely damaged. Viktória Czaga and István Gajáry have made a detailed analysis of the damage.⁴⁹

Other natural catastrophes and extremes of weather caused damage on a lesser scale. I have already mentioned the cloudburst of 1837. Lightning and earthquakes mainly caused damage to single buildings.⁵⁰ Extremes of weather devastated harvests and threatened buildings and, indirectly the population. High winds tore off roofs, and in 1714, destroyed the Kneissel kilns, one of two civil brickworks in the city.⁵¹

4. The built environment

4.1 Buda eliberata – and the price of recapture

After a long siege and much sacrifice, a coalition of Christian armies recaptured Buda from the Ottomans on 2 September 1686 (*Fig. 1*). It cost the lives of many people on both sides and the cannon fire severely dam-

okozott itt, mint testvérvárosában, Pesten (Budán például senki nem halt meg az áradás következtében).⁴⁸ A kevésbé jó anyagokból építkező, falusias Újlak házainak majdnem fele romba dőlt az árvíz miatt, míg a legtöbb ház a Vízivárosban rongálódott meg. Czaga Viktória és Gajáry István részletesen elemezte a veszteségeket.⁴⁹

A kisebb volumenű károkat okozó természeti csapások, időjárási jelenségek közül az 1837-es felhőszakadásról fentebb már esett szó. Legfeljebb egy-egy épületben tettek kárt a villámok, földrengések.⁵⁰ A szélsőséges időjárás a termés mellett az épületeket és közvetve a lakosságot is fenyegette, a szélvész letépte a házak tetejét, 1714-ben pedig tönkretette a városban akkor működő két polgári tégláégető egyikét, a Kneissel-féjét.⁵¹

4. Az épített környezet

4.1 Buda eliberata – és a felszabadítás ára

Közismert, hogy Budát hosszan tartó ostrom után, nagy áldozatok árán foglalta vissza a törököktől a keresztények serege 1686. szeptember 2-án. (1. ábra) A mindkét féltől sok emberéletet követelő esemény mellett a város épületei is megsínylették a történeteket. A Vár falain hatalmas rések keletkeztek (északon az ún. Császárrés, *Kayserliche Preche*, a mai Kapisztrán tér környékén, délen pedig a Bajorrés, azaz *Bayerische Preche*, az adott falszakaszon benyomuló csapatokról elnevezve),⁵² az épületek döntő többségét szétlőtték, a visszafoglalást követően a Vár háromnapos égésének köszönhetően pedig még több ház, építmény lett a tűz martalékává. Míg a város leginkább védett részén ilyen károk keletkeztek, addig a külvárosok – az akkoriban még *Judenstadt*nak is nevezett Víziváros kivételével – gyakorlatilag elpusztultak.⁵³ A Víziváros és a Vártól délre elhelyezkedő Tabán már az 1684-es ostrom idején is ágyúk keresztűzében került. 1686 őszére a sors fintoraként a török Tabánból épp a jellegzetesen török emlékek, fürdői, valamint a későbbi Szent Katalin-templom alapjául szolgáló Musztafa pasa dzsámi marad-

aged most of the city's buildings. Enormous breaches made in the city walls were subsequently named after the troops invading troops who passed through them: the Császárrés or *Kayserliche Preche* around today's Kapisztrán Square in the north and the Bajorrés or *Bayerische Preche* in the south).⁵² The fire that raged for three days following the recapture consumed many more houses and other structures. This was the damage in the most highly defended parts of the city, and the suburbs, with the exception of Víziváros (then also known as *Judenstadt*), were practically obliterated.⁵³ Víziváros and Tabán, lying to the south of the Castle District, had already fallen under cannon fire during the siege of 1684. By autumn 1686, by a curious turn of fate, all that remained of Turkish Tabán were the most characteristically Ottoman buildings, the baths, and the Mustafa Pasha Mosque, which would later provide the foundations for St Catherine's Church. The district between Víziváros and Óbuda, named *Zigeunerstadt* after its Ottoman-era inhabitants, was completely destroyed. The suburb that grew up in its place in the early eighteenth century – and was itself ravaged again during the Kuruc incursion of 1705 – was fittingly named *Neustift* (Újlak) or *Neustadt* (Újváros, "New Town").⁵⁴

Since there seemed to be a realistic threat of an Ottoman attempt to take back the city, the most urgent task was to restore the fortifications of the Castle District and provide accommodation for the large garrison required. A report of 1688 mentions major works in progress on the fortifications: counterscarps, walls and palisades had been built between Water Gate and Vienna Gate; a stretch of wall had been built between St Leopold's Bastion and the Papal Bastion; the "Bavarian Gap" had been repaired; and a hornwork had been built in front of the south rondella of the Castle District. Even greater fortifications were carried out following the capture of Belgrade in 1690, with ramparts in front of the castle walls, city walls and bastions.⁵⁵ The former royal palace was also taken over by the army.

The civil population also had to find places to live. The Buda Chamber Administration (*Ofner Cameral Administration*) carried out a detailed survey of houses of Víziváros in 1695 and in the Castle District the following year. (The survey actually concerned house plots, even if these were empty.) A similar survey was carried out in Újlak in 1702, but a survey of Tabán,

5. ábra. Buda látképe 1728-ban – részlet F. L. Rosenfelt Csepel-szigetet ábrázoló térképéről, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár B IX a 674/7
Fig. 5 View of Buda in 1728 – detail of the map of Csepel Island by F. L. Rosenfelt. Military Institute and Museum, Map Collection B IX a 674/7

tak meg. A Víziváros és Óbuda közötti terület, amit a török korban lakóiról német nyelven *Zigeunerstadt*nek is hívtak, teljesen megsemmisült. Nem véletlen, hogy a 18. század elején újjáépülő – majd a kuruc betörésnek köszönhetően 1705-ben ideiglenesen ismét lerombolt külváros – 1686 után újjáépítőitől a *Neustift*, *Neustadt* azaz Újlak, Újváros nevet kapta.⁵⁴

Mivel egy esetleges török visszafoglalási kísérlet reális veszélynek tűnt, a legsürgetőbb feladat a Vár erősítéseinek gyors helyrehozatala és elegendő haderővel történő ellátása volt, valamint utóbbiaknak lakhely biztosítása. Egy 1688-as jelentés komoly erősítési munkálatokról tanúskodott: a Vízi kapu és a Bécsi kapu között ellenlejtőket, falakat és palisádát építettek, kiépítették a Szent Lipót- és a pápai bástya közötti falszakaszt, helyrehozták a fentebb is említett ún. Bajorrést, a Vár déli rondellája elé szarvművet emeltek. Belgrád 1690-es elfoglalását követően szintén nagyobb erősítési munkákat végeztek, a várfalak, városfalak és bástyák előtti sáncoknál.⁵⁵ Maga az egykori királyi palota szintén a hadsereg kezébe került.

Az erősítéssel kapcsolatos első munkálatok után röviden ki kell térnünk a civil lakosság lakhelyeire. A Budai Kamarai Adminisztráció 1696-ban részletes felmérést készített a Vár, előző évben pedig a Víziváros házairól (pontosabban telkeiről, mivel nemcsak az épületeket, hanem az üres házhelyeket is számításba vették). Újlakot 1702-ben írták össze hasonló módon, a 18. század elején legnépesebb külvárosnak számító Tabán felmérését pedig 1709-ben félbeszakította az ekkor kitört pestisjárvány.⁵⁶

A Vár nemcsak a hadsereg, hanem az első betelepülők számára is a város legfontosabb része volt. Az 1687-ben készült Joseph de Haüy-féle felmérésen még 388 telket számoltak össze, a század végén, az ingatlanviszonyok első rendezése után már csak 290 házhelyet. Ugyanekkorra a Vár nyugati oldalán sétányt alakítottak ki, megszüntették a háztömbökbe vezető zsákutcákat, elbontották a Nagyboldogasszony-templom előtti épületeket, és ezáltal kialakították a későbbi Szentháromság teret.⁵⁷

the most populous suburb in the early eighteenth century, was broken off in 1709 owing to an outbreak of plague.⁵⁶

The Castle District, in addition to the stationing of the army, was where most of the first civilian settlers lived. A survey by Joseph de Haüy in 1687 counted 388 plots, but there were only 290 house plots following the first regulation of property ownership at the end of the century. At the same time, a promenade was laid out on the west of the Castle District, the dead ends among the blocks were eliminated, and the buildings in front of the Church of Our Lady were demolished so as to open up what later became Szentháromság (Holy Trinity) Square.⁵⁷

The detailed Zaiger land survey of 1696 conveys the after-effects of wartime destruction. It records the dimensions and owners of the 290 plots and the condition of the building (or ruins).⁵⁸ A third of the plots – 104 – had not yet been assigned to new inhabitants. For the properties where Zaiger entered remarks on the vaulting, masonry and cellars, only one of the buildings may be assessed as "excellent", 60 were good, 84 were moderate and 95 were very bad. Nine had been destroyed to the foundations. Half of the houses – 141 – had a useful cellar or cellars and a fifth – 61 – were buried in rubble (in which case the ruined condition of the house prevented an assessment of whether it even had a cellar).

Nearly all of the few buildings which had been satisfactorily restored or newly built were in the possession of the Castle garrison. The Buda Chamber Administration had put the houses serving as barracks or other military buildings in usable order.⁵⁹ The main buildings assigned to religious orders were in acceptable condition, but the properties they received other than the religious houses themselves were still in need of repair.

The 1695 survey of Víziváros tells of a similar condition.⁶⁰ There, a total of 284 house plots were recorded (together with some plots of Halászváros, there were 296 numbered and 22 unnumbered properties in this part of the city in 1696). A fifth – 53 – of the properties were empty plots in 1695. The surveyor, Mathias Greischer, considered nearly half – 122 –

Az 1696-os Zaiger részletes telekfelmérése még a háborús pusztulás utóhatásairól tanúskodik. A 290 telek méreteinek és tulajdonosainak feltüntetése mellett az épület (vagy épületmaradvány) állapotát is leírták.⁵⁸ Ezek harmadát, 104 helyet ekkor még nem osztottak ki az új lakosok között. A Zaiger boltozatra, falazatra és a pincére vonatkozó megjegyzéseinek értékelésével – már ahol feltüntették ezt – elmondható, hogy csak 1 ingatlan volt „pompás”, 60 épület jó, 84 közepes, a maradék 95 pedig meglehetősen rossz állapotban, 9 ház az alapokig megsemmisült. Mindössze a házak felének (141) volt használható pincéje vagy pincéi, míg ötödének (61) be volt temetve törmelékkel (egy esetben az épület romosságától még azt sem lehetett látni, hogy tartozik-e egyáltalán pince hozzá).

A kevés megfelelően helyrehozott vagy újonnan épített épület szinte kivétel nélkül a Várban állomásozó katonasághoz kötődött. A kaszárnyaként és egyéb katonai célokat szolgáló házakat a szükséges mértékben használhatókká tette a Budai Kamarai Adminisztráció.⁵⁹ A szerzetesrendeknek juttatott főbb épületek elfogadható állapotban voltak, ám a kolostorok mellé kapott egyéb ingatlanok még javításra szorultak.

A Víziváros 1695-ös felmérése hasonló állapotokról tudósít,⁶⁰ ahol ekkor 284 házhelyet írtak össze (1696-ban részben a Halászfördő telkeivel már 296 számozott és 22 számozatlan ingatlan volt ebben a városrészben). 1695-ben az ingatlanok hatoda (53) üres házhely volt. Az összeírást készítő Mathias Greischer értékelése szerint a meglévő házak csaknem fele (122) rosszul vagy rossz anyagból lett felépítve. Harmaduknál (91) régi alapokat és falakat használtak fel, és mindössze 17 épülettel volt kifejezetten megelégedve. Néhány olyan rossz állapotúakat találtak a maradványokat, hogy azok helyrehozatala helyett inkább kertet vagy major-ságot alakítottak ki.⁶¹

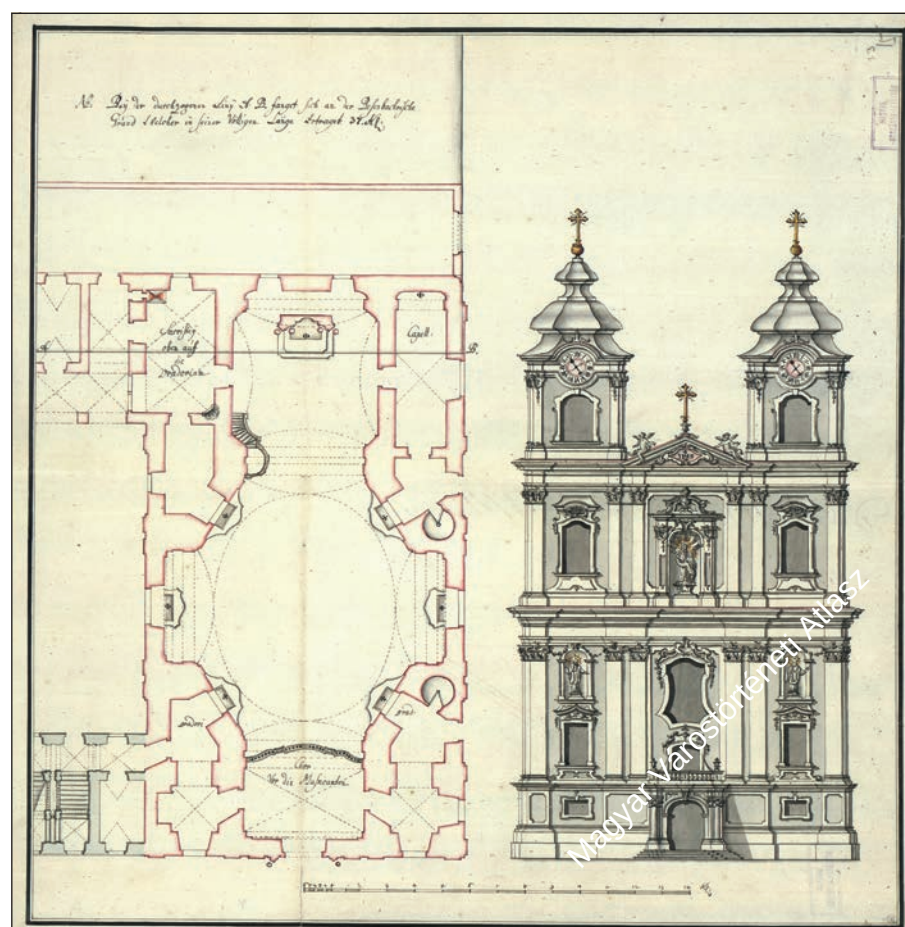
A városrészek kiépítettségének mértékére és milyenségére utal utcáik száma és különböző elnevezései. Az utcaszerkezetét nagyrészt még a középkorból öröklő Várból a 17. század végén 27 utca- és térelnevezés maradt fenn, melyek részben még a török korból hagyományozódtak tovább (így a 15. századi eredetű *Juden Gasse*), részben az 1686-os ostromra és az itt állomásozó katonaságra utaltak (*Kayserliche Preche*, *Parade Platz*, *Waffen Platz*), néhány utca pedig egy-egy lakójáról vagy az újonnan megtelepedő egyháziakról kapta nevét. A Víziváros ekkori 25 utcaneve szintén sokféle eredetről tanúskodik (lakókról elnevezett utcák, például *Krawaten Gasse*, *Fischergässel*, és *Schlosser Steig*; épületekhez köthető elnevezések, mint például *Mauthgässel* és *Baad Gasse*). A többi külváros főbb utcái, útvonalai mellett (így az észak-déli irányú *Hauptstrasse*, *Landstrasse*) a 18. század első felében még inkább az adott városrész egy-egy nevezetes épületéhez, építményéhez való viszonyítással határozták meg házaikat a lakosok, például az Országút esetében, amelynek a Vízivárostól külön telekkönyvezését csak 1707-ben kezdték meg, utcanevek helyett szívesebben használták az *ausser der Ringsmaur* kifejezést.⁶²

A Tabánban, vagy más néven Rácvárosban (*Raitzenstadt*)⁶³ fennmaradt török kori emlékekről már esett szó. A visszafoglalást követő években itt járók tudósítása szerint még néhány karavánszeráj is átvészelte az ostromot, és pár évig használták is azokat (utána nyomtalanul eltűnnek a forrásokból, feltehetően lebontották és anyagukat más épületekhez használták fel, így például a Rudas fürdő mellett álló karavánszeráj, amely még szerepel de la Vigne 1687-es felmérésén).⁶⁴ A Vízivárosban ilyen volt a mai Király fürdő (akkoriban *Spittal Baad* vagy *Sprenger Baad*),⁶⁵ míg az egykori Tojgun pasa dzsámit a kapucinusok szerezték meg és építették át Szent Erzsébet tiszteletére. Szokollu Musztafa pasa dzsámiját pedig a bosnyák ferencesek kapták meg, s lett belőle Szent Ferencnek szentelt templom. 1785-ig állt az ún. „Salétromos mecset”, az Oszmán bej egykori dzsámijában berendezett lőportár (sőt, lebontásáig állt a kis minaret is mellette).⁶⁶ (5. ábra)

Gül baba türbójét a jezsuiták alakították át Szent József kápolnává, s a mellette lévő Kálvária-hegyen több kisebb kápolnát hoztak létre (Szent

7. ábra. A Nagyboldogasszony-templom a Schulek Frigyes-féle átalakítás előtt, 1874 körül, fotó: Zograf és Zinsler, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény, 081227
Fig. 7 The Church of Our Lady before its alteration by Frigyes Schulek, around 1874 photo: Zograf and Zinsler, Metropolitan Ervin Szabó Library, Budapest Collection, No. 081227

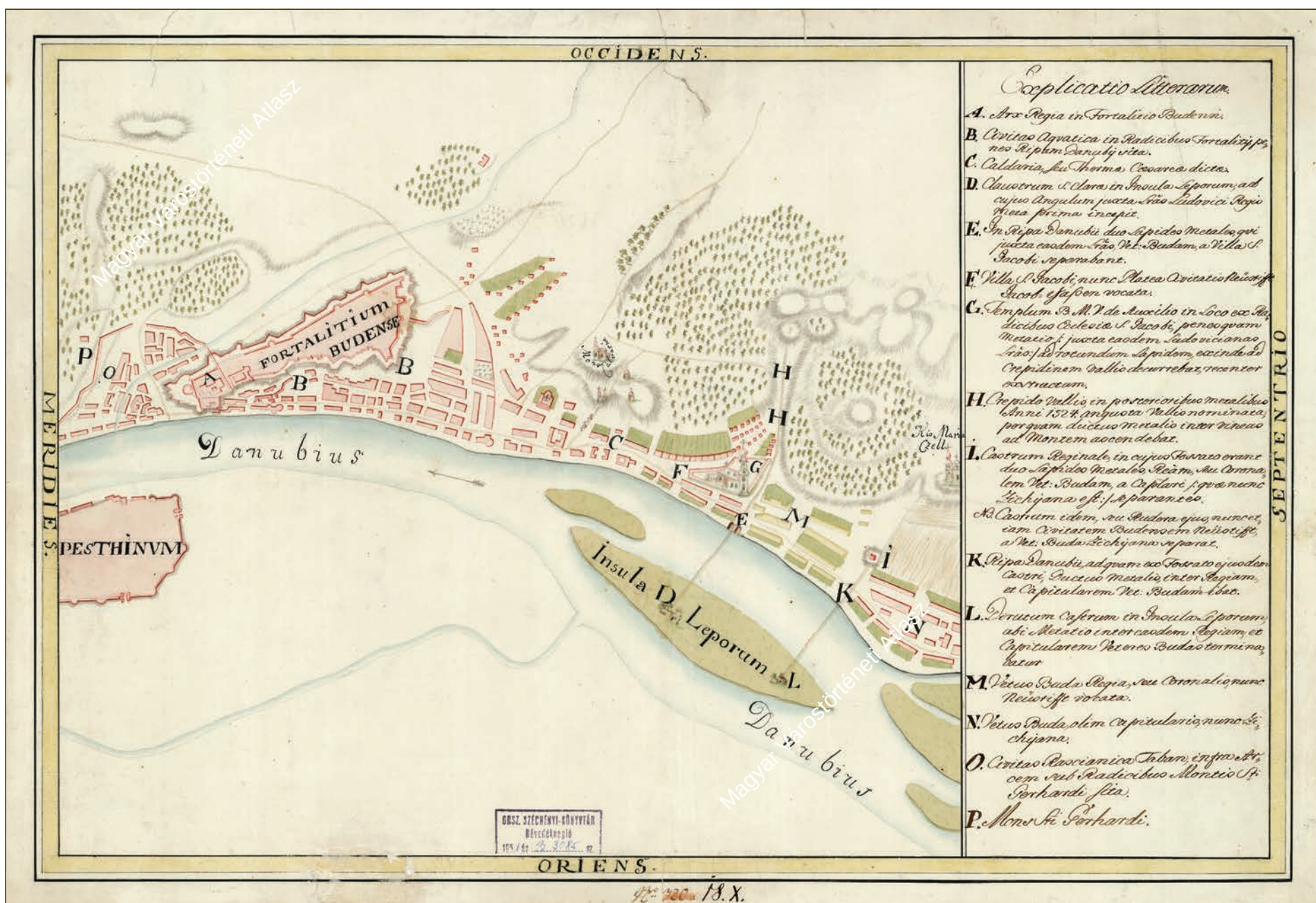
6. ábra. A vízivárosi Szent Anna-templom alaprajza és homlokzati terve, 1740 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára T 18 No. 53.
Fig. 6 Ground-plan and facade plan of St Anne's Church in Víziváros, 1740 Hungarian National Archives, National Archives of Hungary T 18 No. 53

of the houses to be badly built or built out of poor material. A third of them – 91 – used old foundations and walls, and he was fully satisfied with only 17 houses. Some were in such ruinous condition that instead of being restored, the plots were converted to gardens or farms.⁶¹

The number of streets and their names also give indications of the extent and nature of building in the various districts. In the Castle District, which had largely inherited its street grid from the Middle Ages, there were 27 named streets and squares at the end of the seventeenth century. Some retained their names from the Ottoman era, such as *Juden Gasse*, (derived originally from the fifteenth century), some alluded to the 1686 siege and the garrison (*Kayserliche Preche*, *Parade Platz*, *Waffen Platz*), and a few streets were named after one of their inhabitants or newly-settled religious organizations. The 25 street names in Víziváros also display diverse origins. Some were named after inhabitants, such as *Krawaten Gasse*, *Fischergässel* and *Schlosser Steig*, while others were linked to buildings, such as *Mauthgässel* and *Baad Gasse*. In the other suburbs, near the main streets and through-routes (such as the north-south *Hauptstrasse* and *Landstrasse*), people identified their houses by reference to notable buildings or structures in the district in the first half of the eighteenth century. For example, in Országút, where registration of plots started only in 1707, the expression *ausser der Ringsmaur* was used instead of street names.⁶²

I have already mentioned some Ottoman-era remains in Tabán, also known as Rácváros (*Raitzenstadt*).⁶³ Visitors in the years following the recapture report of some caravanserais having survived the siege and being in use for a few years. They disappear from all subsequent sources, presumably having been demolished and their masonry used for other buildings. There was a caravanserai beside Rudas Baths, for example, which appeared in de la Vigne's survey of 1687.⁶⁴ In Víziváros, what is now the Király Baths (at that time *Spittal Baad* or *Sprenger Baad*) was one such surviving building.⁶⁵ The former Tojgun Pasha Mosque was acquired by the Capuchins and rebuilt as St Elizabeth's Church, and the Sokollu Mustafa Pasha Mosque was acquired by the Bosnian Franciscans and converted into St Francis's Church. The "Saltpetre Mosque", a gunpowder store formerly bearing the name of Osman Beg, stood until 1785 (moreover, it had a little minaret beside it) (Fig. 5).⁶⁶

The Jesuits converted the tomb (türbe) of Gül Baba into St Joseph's Chapel, and several small chapels were built on Kálvária Hill beside it (Holy Tomb, Holy Cross, and Mater Dolorosa).⁶⁷ Other Turkish remains were the Császár Baths in Országút and the partly medieval building of the Császár Mill beside it. During the period of the Buda Chamber Inspectorate, the latter was converted from a gunpowder mill to a flour mill.⁶⁸ Finally, one of the most remarkable surviving buildings was the former Pasha Mosque, where the Carmelites of the Castle District set up their monastery.⁶⁹ The Turkish past of the city thus left visible traces and indeed characterized the cityscape of Buda (as may be seen on the engraving of Leopold Franz von Rosenfelt) right up to the second half of the eighteenth century, when there were major reconstructions of several churches. One of these was St Catherine's Church in Tabán, which – to the satisfaction of their Catholic superiors – lost its mosque character when it was given a nave. Another notable development was the construction in 1762 of St Anne's Church in the upper market place of Víziváros, whose

8. ábra. Buda térképe egyházi épületeinek rajzaival, 1740, Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár 316
Fig. 8 Map of Buda with the drawings of its ecclesiastical buildings, 1740, National Széchényi Library, Map Collection 316

Sír, Szent Kereszt, Fájdalmas Szűzanya).⁶⁷ Török emlék volt továbbá az országúti Császár fürdő, és a mellette álló, részben középkori eredetű Császár-malom, amelyet a Budai Kamarai Inspektorátus idején lőpor-malomból lisztőrlő malommá alakítottak át.⁶⁸ Végül, de nem utolsó sorban megemlítenénk, hogy a várbeli karmeliták is az egykori Pasa dzsámiban rendezték be kolostorukat.⁶⁹ A város egykori török múltjának tehát látványos nyomai voltak és meghatározták Buda városképét (mint ahogy az Leopold Franz von Rosenfelt 1727-ben készült metszetén is látszódik), egészen a 18. század második feléig, amikor több templom is jelentős

9. ábra. Az 1901-ben lebontott Fegyvertár, képeslap, 1929, Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár Bp 678
Fig. 9 The Arsenal that was demolished in 1901, postcard, 1929, National Széchényi Library, Posters, small prints, reproduced graphics Bp 678

parish church had formerly been accommodated in a tavern (Fig. 6). The splendid Greek Orthodox church of St Demetrius in Tabán was also built in 1751, as the second stone church of the Rascian population in Tabán (the first one was built in the end of the seventeenth century).⁷⁰

Echoes of the medieval glory of the city are apparent in accounts by contemporary travellers in the first half of the eighteenth century, mentioning the former royal palace, a marvel even in its ruined condition, the Church of Our Lady re-established out of the Old Mosque (whose Gothic character was completely obliterated in the late seventeenth century, Fig. 7) and Mary Magdalene's Church, by then in the hands of the Franciscan Order. The Castle garrison used the ruins of the Dominican monastery as a gunpowder tower, food store and military bakery (Backhaus Casserne).⁷¹

From the surveys, one can discern the main forces that shaped the Buda cityscape following the Ottoman era to have been the Catholic Church and the presence of the military. The church owned many properties in the city in addition to the churches and the houses of religious orders. It also had gardens and farms in the outskirts. The religiosity of the new settlers is apparent from the many privately-founded chapels and crosses along the roads. The most famous was the Chapel of Rosa Mystica, the predecessor of the Church of Our Lady of the Snows in Krisztinaváros, founded by a chimney sweep, Peter Paul Franzin. It soon became popular as a place of pilgrimage. Another was the Chapel of St Francis Xaver, erected in front of the Vienna Gate after the turn of the century. Also notable was St Joseph's Chapel, the türbe of Gül Baba which was converted after 1686, and the other chapels in its vicinity. There were also chapels beside some institutions from the 1730s on (St John Nepomuk Chapel – Poor House, St Florian's Chapel – civilian hospital, St John Nepomuk Chapel – Császár Baths), on the Országút timber market (dedicated to Our Lady of Perpetual Succour), and another Our Lady of Perpetual Succour Chapel founded by Baron Kurtz beside Császár Baths in 1701. A chapel was built on the top of Gellért Hill before 1756 (to St Sebastian) (Fig. 8). Most of these minor chapels were closed during the reign of Joseph II and their endowments dispersed.⁷²

The influence of the military on life in Buda was comparable to that of the church. With the passing of the direct Ottoman threat after the signing of the Peace of Karlóca and the Peace of Passarowitz, it was not worth undertaking the enormous cost of fortifying the Castle District to modern standards, and Buda gradually lost its importance as a fortress. A garrison was stationed there in 1688, and new military buildings built after the end of the seventeenth century, mainly to house soldiers and provide other services.⁷³ Two barracks were built at the Császárrés ("Kaiser's Breach"), and the area from Vízi and Fehérvári gates to the royal palace,

átalakításokat végeztek. Így például az egyházi előjárók megelégedésére eltűnt a hosszahajóval ellátott tabáni Szent Katalin-templom mecset-jellege, és 1762-re felépült a vízivárosi felső vásártéren – a korábban fogadóban helyet kapó plébánia és temploma – a Szent Anna-templom (6. ábra). Szintén a század közepén, 1751-ben épült fel a tabáni görögkeletiek pompás temploma, a Szent Demeter-templom, felváltva a rácok 17. század végén épült első tabáni kőtemplomát.⁷⁰

A város letűnt középkori dicsőségére utalt a 18. század első felében a korabeli utazókat még romos állapotban is csodálatra késztető egykori királyi palota, az Öreg mecsetből ismét keresztény templommá váló Nagybaldogasszony-templom (és amelynek gótikus jellegét a 17. század végén teljesen eltüntették, 7. ábra), és a ferences rend gondozásába került Mária Magdolna-templom. Az egykori domonkos kolostor romjait a várbeli katonaság lőportoronyként, élelmiszertárként és katonai sütődeként vette használatba (*Backhaus Casserne*).⁷¹

A felsorolásokból is kitűnik, hogy a török idők után újjáépülő Buda városképi szempontból meghatározó elemét alkotta a katolikus egyház, valamint az itt állomásozó katonaság. Az egyháznak a templomok, rendházak mellett egyéb jelentős ingatlanjaik is voltak a város területén, így a külterületeken kertek, majorságok. A betelepülők mély vallássosságát jelezte számtalan magánalapítású út menti kereszt, kápolna, melyek közül a legnevesebb a mai krisztinavárosi Havas Boldogasszony-templom elődje, a Peter Paul Franzin kéményseprő által alapított, s rövid idő alatt népszerű búcsújáró helyé váló Vérehulló Mária-kápolna, de többek között volt már a század elején közvetlen a Bécsi kapu előtt is kápolna, Xavéri Szent Ferencnek szentelve. Kiemelnénk továbbá az 1686 után Szent József tiszteletére kápolnává átalakított Gül baba türbét, valamint az annak szomszédságában álló kápolnákat, amelyekről már fentebb is esett szó. Az 1730-as évektől kápolna állt a különböző intézmények mellett (szegényház – Nepomuki Szent János-kápolna, polgári kórház – Szent Flórián-kápolna, Császár fürdő – Nepomuki Szent János-kápolna) az országúti fapiacon (Segítő Szűz Mária tiszteletére emelt), valamint Kurtz báró létesített 1701-ben egy kápolnát Segítő Szűz Mária tiszteletére a Császár fürdő mellett (8. ábra). A Gellért-hegy tetején már 1756 előtt kápolnát emeltek (Szent Sebestyén-kápolna). Ezen kisebb kápolnák többségét II. József idején felszámolták, alapítványokat szétosztották.⁷²

Az egyház mellett a katonaság is jelentős szerepet játszott Buda életében. Mivel a Várat egy esetleges tűzértségi támadás ellen csak óriási ráfordításokkal lehetett volna modern erődtémmé tenni, a közvetlen török veszély pedig a karlócai, majd a pozsareváci békével elhárult, ezért a 17. század végétől Budán – ahol 1688 után már helyőrség működött – az erősítés helyett a katonák elszállásolását és egyéb ellátását biztosító épületek létesítése került előtérbe.⁷³ Két kaszárnya épült az ún. Császárrés-nél, míg a Vízi és Fehérvári kaputól a királyi palotáig tartó területet, azaz a mai Szent György teret a karmelita kolostor és a középkori romos Szent Zsigmond prépostság kivételével gyakorlatilag teljesen katonai célokra vették igénybe. Itt volt a Főőrség épülete (*Hauptwacht*), a Katonai Szertár (*Zeughaus*, 9. ábra), kaszárnyákat alakítottak ki a Főőrség épülete mögött, a mai Sándor-palota helyén, és rövid ideig (1731–1749 között) működött egy tűzérkszárnya a Fehérvári kapunál is, nem beszélve az őrházakról, bástyákról, lőportornyokról. A középkori Szent Miklós-templom romjait felhasználó *Backhaus Cassernével* szemben a 18. század közepétől katonai rokkantkórház is működött (Szent Miklós Kórház, *Militair Spital*). Szintén a katonaságot szolgálta a halászárosi öntőház és élelmiszertár (*Proviand Haus*). A 18. század második felének utazói a Várat mint erődtémményt azonban már jelentéktelen építményként írták le.⁷⁴

A lakóépületeket tekintve a sok esetben középkori maradványokon felépülő várbeli kőházak rövid időn belül a városi elit lakhelyévé váltak. Emellett a Vízivárosban volt még nagyobb arányban kőépület, amiről a fentebb is említett 1695-ös felmérés, a *Zaiger* is tanúskodik. A Rácváros lakosságának tarka összetételét a különböző nemzetiségű és vagyoni háttérrel rendelkező lakók más-más anyagból készült épületei jelezték, így a szegény rácok közül sokan a Gellért-hegy szikláiba vájt viskókban, vályogházakban laktak.⁷⁵ Az 1701-ben itt járt Edmund Chishull úgy látta, a Tabán és a Víziváros magánházait szépen kijavították már, míg a Várban épp csak elkezdtek a munkálatokat.⁷⁶ Buda legészakibb külvárosa, a Duna mentén kialakult kicsiny és keskeny Újlak pedig falusias jellegét tekintve közelebb állt a vele szomszédos Óbuda mezővárosához, mint Buda többi részéhez.⁷⁷

A 18. század egyik leglátványosabb változása a város életében a középkori királyi palota lebontása, és az új, barokk palota felépülése, mely az egész századon végighúzódtott (10. ábra). A palota mindössze egyszer, 1764-ben szolgált az uralkodó Mária Terézia lakhelyül, azt követően 1766–1770 között Magyarország helytartója, Albert herceg és neje, a későbbi Krisztinavárosnak nevet adó Mária Krisztina, majd 1791-től a nádor székhelye. A közties időben oktatási célokat szolgált, illetve 1736-ban még az is felmerült, hogy katonai kórházként használják.⁷⁸ 1770-től az angolkisasszonyok nemesi és polgári leányokat nevelő intézete működött benne (később Pesten, majd Vácott folytatták tevékenységüket), azt követően 1777-től 1784-es Pestre költözéséig a Nagyszombatról ide helyezett egyetemnek adott helyet (részben, ugyanis oktattak az egykori jezsuita épületekben, valamint a város polgári kórházában is, 11. ábra). Az egyetem számára létesítették 1777–1779 között a királyi palota Duna felőli homlokzatánál a palota összképét az 1830-as lebontásáig meghatározó csillagvizsgáló tornyot (12. ábra).⁷⁹

10. ábra. A budai királyi palota látképe nyugatról, Johann Ernst Mansfeld rézmetszete Ferdinand Pichler rajza után, 1779, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka, 58.600

Fig. 10 The royal palace of Buda from the West, copper engraving by Johann Ernst Mansfeld, 1779, after a drawing by Ferdinand Pichler. Hungarian National Museum, Hungarian Historical Gallery Inv. No. 58.1600

i.e. from today's Szent György Square, except for the Carmelite monastery and the ruined medieval Provostal Church of St Sigismund, was completely taken over for military purposes. This was the site of the Main Guardhouse (*Hauptwacht*), the Arsenal (*Zeughaus*, Fig. 9) and the barracks behind the Guardhouse, on the site of today's Sándor Palace. There was also an artillery barracks for a brief period (1731–1749) at Fehérvári Gate, and there were also guardhouses, bastions and powder magazines. The *Backhaus Casserne* was set up in the ruins of the medieval St Nicholas's Church, and opposite, a hospital for the military wounded was set up in the middle of the eighteenth century (St Nicholas' Hospital, *Militair Spital*). Also serving the military was a foundry and provisions store (*Proviand Haus*) in Halászáros. Travellers in the second half of the eighteenth century described the Castle as insignificant as a fortress.⁷⁴

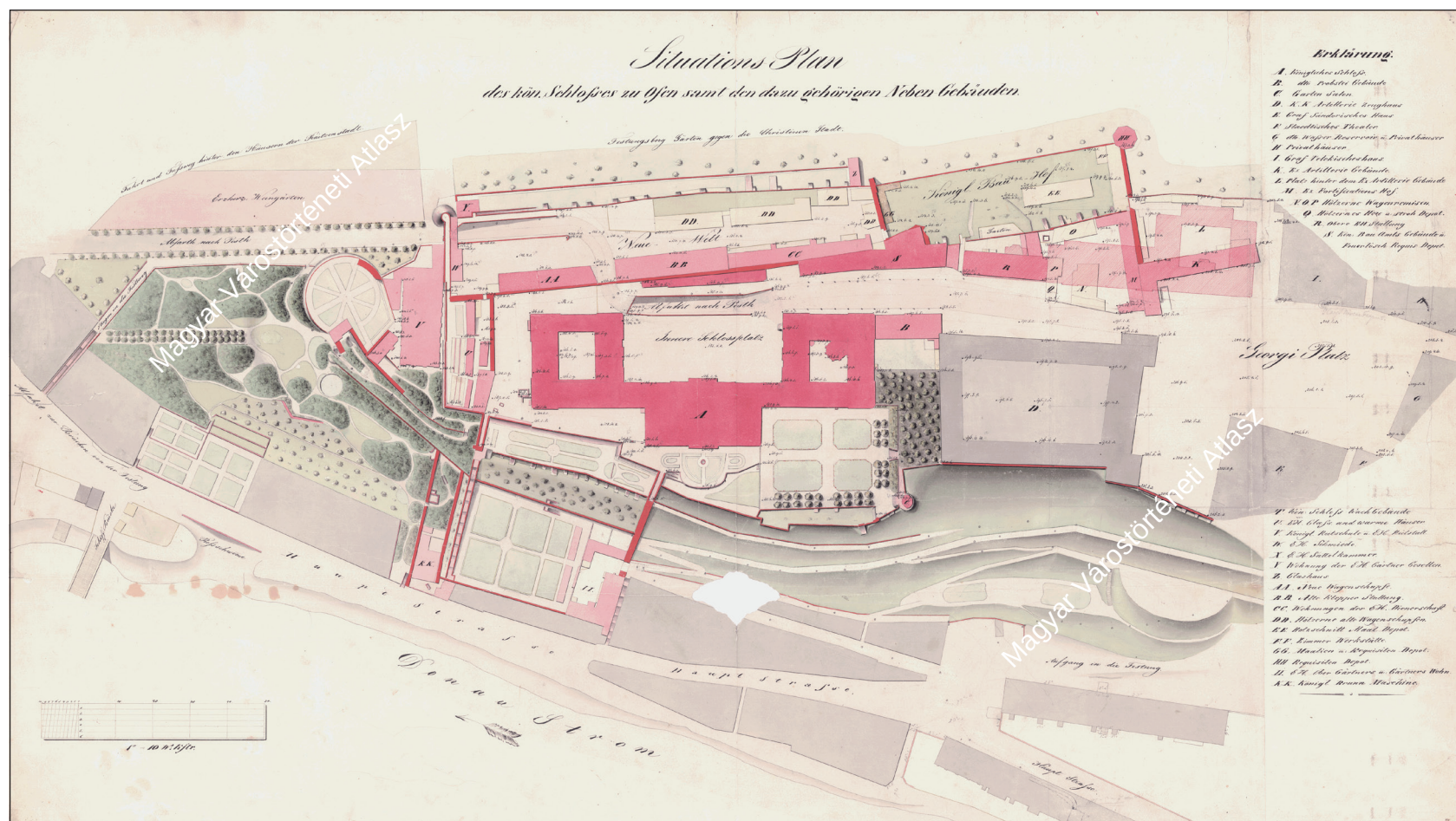
Many of the houses built of stone on medieval foundations in the Castle District soon became the residences of the city elite. A high proportion of houses in Víziváros were also stone built, as recorded by the Zaiger survey of 1695. The diverse nationalities and financial standing of the inhabitants of Rácváros were reflected in buildings made of different materials. Many of the poor Serbs lived in hovels carved out of the rock of Gellért Hill, or in adobe houses.⁷⁵ After his visit in 1701, Edmund Chishull noted that private houses in Tabán and Víziváros had been nicely repaired, but work had only just begun in the Castle District.⁷⁶ Buda's most northerly suburb, the small, narrow, village-like Újlak beside the Danube, was closer in character to the neighbouring market town of Óbuda than to the other parts of Buda.⁷⁷

The most spectacular change in the life of the city during the eighteenth century was the demolition of the medieval royal palace and the construction of a new Baroque palace (Fig. 10). This work went on throughout the whole century. Maria Theresia took up residence there on one single occasion, in 1764, but between 1766 and 1770, it was the seat of the Governor of Hungary, Archduke Albert, and his wife Maria Christina, who later gave her name to Krisztinaváros. In 1791, it became the seat of the palatine. In the meantime, it served educational purposes and there was even a proposal – in 1736 – to use it as a military hospital.⁷⁸ In 1770, a school for noble and bourgeois daughters was run there by the Sisters of Loreto (later moving to Pest and Vác) and from 1777, it accommodated the university that had been moved from Nagyszombat (now Trnava, Slovakia), although teaching was also conducted in the former Jesuit buildings and Buda's civilian hospital. The university moved again – to Pest – in 1784 (Fig. 11). An observatory was built for the university between 1777 and 1779, and it dominated the Danube frontage of the royal palace until it was demolished in the 1830s (Fig. 12).⁷⁹

From the university we turn to the schools. Elementary education for the children of the first settlers following the recapture of Buda was ordered by the Chamber Administration in 1692. Teaching – in German – started in City Hall, but the school moved a few years later into the building opposite the Jesuit college (later the site of the university printing house, Egyetemi Nyomda), and the Jesuits also provided elementary teaching in Latin in the Castle District.⁸⁰ These were followed by the municipal school of Víziváros and, in 1722, by the German-language elementary school in Tabán. The school in Horvátváros, where teaching was probably in Hungarian, was set up in 1726.⁸¹ In the middle of the eighteenth century, teaching in the Víziváros elementary school was in both Hungarian and German, while the Bosniak Franciscans taught in Serbian.⁸² By the end of the century, there were separate elementary schools in *Kroatische Gasse* and *Johannes Gasse*. The latter, the "Jánosiskola", subsequently (in the nineteenth century) moved into a new building designed by one of the most sought-after architects in Buda, József Dankó the Younger.⁸³ There was also a German-language elementary school in the courtyard of the presbytery of St Anne's Church in Víziváros in the

11. ábra. Johann Ernst Mansfeld (Johann Jakob Meyer nyomán): Buda látképe, 1777. vegyes technika, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka, T. 2517
Fig. 11 Johann Ernst Mansfeld (after Johann Jakob Meyer): View of Buda, 1777. mixed technique, Hungarian National Museum, Historical Gallery Inv. No. T.2517

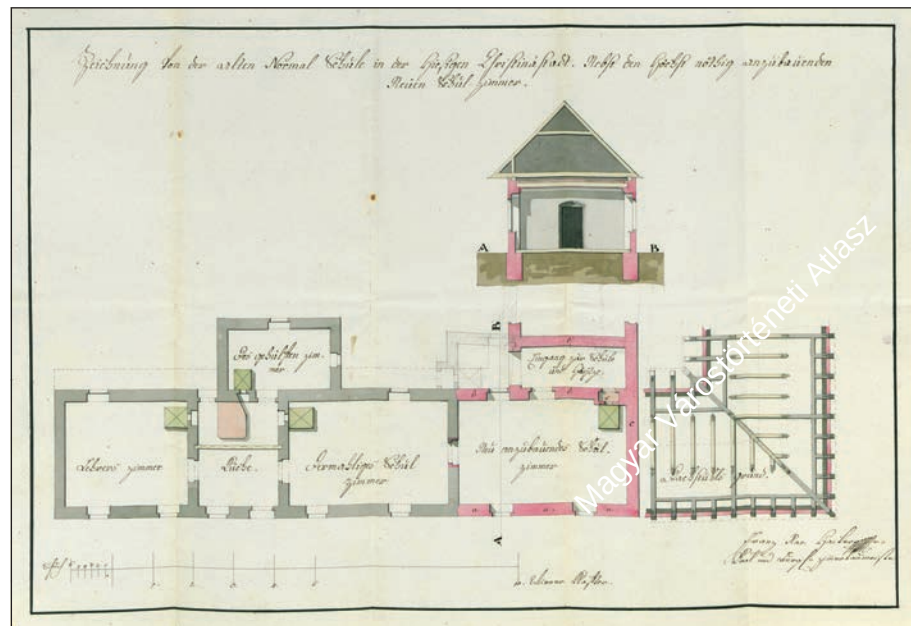
12. ábra. A királyi palota helyszínrajza, 1822 körül, Budapest Főváros Levéltára, BFL XV.16.a.203/24
Fig. 12 Site map of the Royal Palace, around 1822, Budapest City Archives BFL XV.16.a.203/24

Az egyetem mellett röviden kitérnék a város oktatási intézményeire. A visszafoglalás utáni első betelepülők gyermekeinek a Kamarai Adminisztráció 1692-től rendelte el az elemi oktatás biztosítását, ekkor a német nyelvű tanórák helyszíne a Városháza volt, de pár év múlva az iskolát a jezsuita kollégiummal szemben lévő házba költöztették (később ez lett az Egyetemi Nyomda helye). A Várban emellett a jezsuiták is gondoskod-

nineteenth century.⁸⁴ István Marczibányi set up a foundation in 1804 to finance the building of a new Hungarian-language elementary school, which was actually opened in 1810, but the school was never housed in a new, autonomous building during our period.⁸⁵

The first school in Rácváros, for children of the Greek Orthodox Rascian population, was in operation in 1707.⁸⁶ The Tabán Elementary School,

tak a latin nyelvű elemi oktatás biztosításáról.⁸⁰ Ezeket követte a vízivárosi városi iskola, majd 1722-től a tabáni német nyelvű elemi, 1726-tól a horvátvárosi (valószínűleg magyar nyelvű) iskola.⁸¹ A 18. század közepén a vízivárosi elemi iskolában magyar és német nyelvű oktatás folyt, a bosnyák ferencesek pedig szerb nyelven tanítottak.⁸² A század végén a *Kroatische Gassén* és a *Johannes Gassén* is működött külön elemi iskola, utóbbihoz, a híres „Jánosiskolához” a város egyik legtöbbet foglalkoztatott építész, ifj. Dankó József tervezett a 19. században új épületet.⁸³ A 19. században emellett a Vízivárosban működött a Szent Anna-templom plébániájának udvarában a német nyelvű elemi iskola.⁸⁴ Új magyar nyelvű

13. ábra. Az első krisztinavárosi elemi iskola bővítésének és javításának terve, 1794
Budapest Főváros Levéltára IV.1002.uu 67. doboz, iskolai iratok
Fig. 13 Plans for the enlargement and reconstruction of the first elementary school in Krisztinaváros, 1794
Budapest City Archives IV.1002.uu Box No. 67, papers about schools

elemi iskola építésére 1804-ben tett alapítványt Marczibányi István, a működését ténylegesen 1810-ben megkezdő intézmény azonban korszakunkban nem kapott önálló, új épületet.⁸⁵

A Rácvárosban először a görögkeleti rácoknak létesítettek iskolát, amelyben 1707-ben már oktattak.⁸⁶ Az 1722-től működő tabáni elemi iskola a Szent Katalin-templom mellett állt.⁸⁷ A 19. században külön illír iskolája volt a tabáni katolikusoknak, valamint görögkeletieknek.⁸⁸ Az 1830-as évektől zsidó elemi iskola is alakult a Tabánban, Cohn Leonard fogorvos magánkezdeményezésére.⁸⁹ Az első krisztinavárosi elemi iskolát 1787-ben hozták létre egy régi kocsmában, de 1810-ben már egy új épületben oktattak (13. ábra).⁹⁰ Az Országúton II. József idején nem működött elemi iskola, a század végén a plébániatemplom mellett folyt az oktatás, illetve épült fel iskola.⁹¹

Magasabb szintű iskolák csak a Várban működtek, így a Nagyboldogasszony-templomot két oldalról körbevevő jezsuita szeminárium és konviktus. A rend feloszlatása után a gimnázium főgimnázium lett.⁹² Hosszabb-rövidebb ideig a 18. század első felében is működtek magániskolák, elemik a Várban, Vízivárosban, ám a 19. században már több speciális iskola, magániskola, leánynevelő intézet kapott helyet a Várban.⁹³ Szintén a reformkorban jelentek meg „az Ország Anya Városában”⁹⁴ a kisgyermekkel foglalkozó kisedővők is: az első 1828-ban a krisztinavárosi Brunsvik-házban, majd az *Angyalkertet* követte egy-egy másik a Vízivárosban és a Várban, illetve egy hasonló jellegű intézmény az izraelita gyermekeknek a Tabánban, a helyi iskolát is megalapító Cohn Leonard révén.⁹⁵

Az egyetem Budára helyezésének hozadéka volt a közvilágítás bevezetése is. Ekkor még csak a Vár éjszakai világításáról gondoskodtak 198 olajméccsel, majd 1784-ben bevezették azt a Vízivárosban is, a hajóhídtól a polgári kórház melletti városkapuig. A Tabánban 1792-ben jelentek meg az első utcai lámpások. A század végén már 206 lámpással látták el a várost. A lámpák működésének biztosításáról az ezzel megbízott szappanfőzőnek kellett gondoskodnia, általában éjfélig, báli időszakokban pedig hajnali 4-ig.⁹⁶ 1811-ben tervbe vették Újlak kivilágítását is 32 olajlámpással, az 1830-as években pedig már a Krisztinavárosban is volt némi közvilágítás éjszaka.⁹⁷ Hogy ez látványban mit jelentett, kiderül az utazók leírásaiból: a Vár ugyan ki volt világítva, de az oda vezető utak már nem, és a külvárosokban is alig pislákol a fény – különösen, ha a szomszédos Pesttel hasonlították azt össze. Erős kontrasztot jelentett a szépen világító Vár, és a szomszédságában álló Gellért-hegy fenyegető sötétsége.⁹⁸

Meghatározóak voltak a város 18. század végi fejlődésére II. József reformintézkedései, amelynek következtében Buda egyházi élete gyökeresen átalakult. A már 1773-ban feloszlatott jezsuita rendet követték 1782-ben a klarisszák, 1784-ben a karmeliták, 1786-ban a ferencesek, átadva helyüket a Budára költöző kormányzéseknek, a Helytartótanácsnak, Királyi Kúriának, Magyar Kamarának és az Országháznak.⁹⁹ Az uralkodó, gondolva a Pozsonyból ide érkező hivatalnokok szórakozási lehetőségeire is, a karmelita templomot színházzá, a kolostort kaszinóvá alakíttatta át (a rövidéletű kaszinóban többek között tánc- és játéktér, valamint kávézó-cukrászda is működött, de 1794-től már átadta helyét a cs. kir. Katonai Főparancsnokságnak).¹⁰⁰

which started up in 1722, stood beside St Catherine’s Church.⁸⁷ In the nineteenth century, a separate Illyrian school was set up for the Catholics of Tabán and another for Greek Orthodox children.⁸⁸ A Jewish elementary school started up in Tabán in the 1830s under the private initiative of dentist Leonard Cohn.⁸⁹ The first elementary school in Krisztinaváros was set up in 1787 in a former tavern, but moved to a new building in 1810 (Fig. 15).⁹⁰ In Országút, there was no elementary school during the reign of Joseph II, but by the end of the century, teaching was under way in the parish church and a school building was under construction.⁹¹

The only schools of higher level were the Jesuit seminary and the *convivo* [school for sons of the lower nobility] in the Castle District. When the Order was disbanded, the latter became the *főgimnázium* (“high school”).⁹² There were private and elementary schools in operation for various periods in the Castle District and in Víziváros in the first half of the eighteenth century, and several special schools, private schools and girls’ schools were set up in the Castle District in the nineteenth century.⁹³ Also in the Age of Reform, the first nursery schools appeared in “the Mother City of the Country”.⁹⁴ The first was the “Angyalkert” (“Garden of Angels”) in the Brunsvik House in Krisztinaváros in 1828. It was followed by one in Víziváros and another in the Castle District. A similar establishment was also set up for Jewish children in Tabán by the founder of the local school, Leonard Cohn.⁹⁵

One benefit brought by locating the university in Buda was the introduction of public lighting. This was originally confined to the Castle District, with 189 oil lamps, but was extended to Víziváros in 1784, along the road from the pontoon bridge to the city gate next to the civilian hospital. The first street lamps in Tabán appeared in 1792, and there were 206 of them by the end of the century. A soap maker was contracted to maintain the lamps, usually until midnight and until 4 am in the ball season.⁹⁶ For Újlak, a plan was drawn up for lighting with 32 oil lamps in 1811, and there was even some street lighting in Krisztinaváros in the 1830s.⁹⁷ Descriptions by travellers give an impression of how the city appeared at night: although the Castle District was illuminated, there was no lighting on the streets leading up to it and hardly a light flickered in the suburbs, especially by comparison with neighbouring Pest. The prettily glowing Castle District contrasted strongly with the threatening darkness on neighbouring Gellért Hill.⁹⁸

The reform measures of Joseph II had a decisive influence on Buda’s development in the late eighteenth century. Church affairs in the city went through a radical transformation as the Jesuits were disbanded in 1773, followed by the Poor Clares in 1782, the Carmelites in 1784 and the Franciscans in 1786. When the religious orders left, several government offices – the Council of the Royal Governor, the Supreme Court (*Curia Regia*), the Hungarian Royal Chamber and Parliament – moved to Buda and took over their buildings.⁹⁹ To provide for the entertainment of the officials being transferred from Pozsony (now Bratislava, Slovakia), the King had the Carmelite church converted to a theatre and the monastery to a casino. The casino had a dance room, gaming room and a café, but had a short life, and by 1794, the building was in the use of the Imperial and Royal Military Command.¹⁰⁰

14. ábra. Buda látképe egy 1802-es mesterlevélen
Budapest Főváros Levéltára BFL IV.1002.e. lajstromozatlan iratok, 293. doboz
Fig. 14 View of Buda in a masterletter, 1802
Budapest City Archives, BFL XV IV.1002.e. Unregistered records, Box No. 293

By the beginning of the nineteenth century, the Castle thus changed from being a military and religious centre to a military and administrative centre (Fig. 14). This brought with it a change in the population, as property ownership spread from elite burghers to noble families.¹⁰¹ Thus Baron Ignác Eötvös bought the former County House of Pest-Pilis-Solt in 1806, and István Marczibányi, to whom Buda and its inhabitants owed so

A Vár tehát a 19. század elejére katonai és egyházi központból katonai és hivatali centrummá vált (14. ábra). Ennek megfelelően az itt lakók összetétele is megváltozott, a polgárság elit rétege mellett egyre több ingatlan került nemesi családok kezébe.¹⁰¹ Így vásárolta meg például 1806-ban báró Eötvös Ignác Pest-Pilis-Solt vármegye korábbi megyeházát, 1801-ben építtette fel Marczibányi István, akinek Buda és a budaiak oly sokat köszönhettek, a mai Úri utca – Dísz tér – Tárnok utca találkozásánál palotáját. 1817-ben építtetett az Esterházy család a már 17. század végétől tulajdonukban álló ingatlanon új, nagyszerű palotát (ma I. Tárnok utca 9-15.), s végül, de nem utolsó sorban, jelképesnek is tekinthető, hogy ekkor, a 19. század elején épült fel két korábbi kaszárnya helyén a Sándor-palota.¹⁰² A nemesi lakók többsége nyáron vidéken lakott, s csak télen jött be a városba a bálókra, koncertekre.¹⁰³ A nemesi paloták rövid időn belül a nádor lakhelyével és a templomokkal egyenrangú látnivalókká váltak.¹⁰⁴

A színházhoz hasonlóan a hivatalnokok kikapcsolódását szolgálták a század végétől Budán is egyre népszerűbbé váló kávéházak: 1784-ben négy, 1796-ban már hat kávézó működött csak a Várban (ebből egy a szintén ekkor létrehozott Fortuna fogadóban, amelynek bérője azonban nem mindig itt használta fel kávémérési jogát).¹⁰⁵ Szintén a várbeliek kellemes kikapcsolódását szolgálta az 1817-től kialakított Bástya-sétány (*Bastei Promenade*), amelynek egyik végén az 1830-as években már zenekari színpad is állt, hogy a járókelők kellemes zeneszó mellett tudjanak beszélgetni, sétálni.¹⁰⁶

A Várban történt változások a külvárosok fejlődésére is kihatottak, II. József rendeletei itt is felforgatták a korábbi viszonyokat. Az országúti plébániát fenntartó ágostonos szerzetesrend 1785-ös feloszlása után a plébánosi teendőket a vízivárosi ferencesek vették át, akiknek kolostorába viszont a betegápolással foglalkozó Erzsébet-apácák költöztek be. A vízivárosi városfal mellett, az ún. Kórház kapunál (*Spittalthor*) működő városi kórházat (a Szent Flórián – mint kórházi – kápolna melletti területen helyezkedett el) ugyanakkor felszámolta, hogy helyet adjon a Várból kiszorult katonai kórháznak. A városi kórház és szegényház ezáltal egy épületbe került, a mai Széna térnél emelt épületbe (a 19. század eleji átépítések után ún. régi Szent János Kórház, 15. ábra). Az egykori polgári kórház átalakított épülete katonai kórházként funkcionált tovább, s filiája volt a tabáni Sáros fürdőnél 1793–1794-ben kialakított lábadozóház (*Reconvalescenten Haus*, nyáron a fürdőkúrárt végző katonák szállása, télen kaszárnya), valamint az óbudai, egykori trinitárius kolostorban létrehozott kórház.¹⁰⁷ Mindezek ellenére, a 19. század első felének legnagyobb kórházalapítása nem az uralkodóhoz, és nem is a városvezetéshez kötődik. Az irgalmas barátok kórházának felépítését nagymértékben elősegítette Marczibányi István 40 000 forintos adománya (16. ábra). Szintén ő vásárolta meg a rend számára a Császár fürdőt, amit 1841–1843 között Hild Józseffel építtettek át.¹⁰⁸

15. ábra. Nepomuki Szent János szobra a városi szegényház előtt, 1945 előtt
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény K000711
Fig. 15 Statue of St John Nepomucene in front of the Poor House of Buda, before 1945
Photo: Metropolitan Ervin Szabó Library, Budapest collection No. K000711

16. ábra. Az irgalmas rend régi kórházának épülete a Zsigmond utca felől
Klősz György fotóján, 1901, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény AN066881A

Fig. 16 The old hospital of the Brothers Hospitallers of St John of God viewed from Zsigmond Street, photo by György Klősz, 1901
Metropolitan Ervin Szabó Library, Budapest Collection No. AN066881A

much, built his mansion at the intersection of what are now Úri Street, Dísz Square and Tárnok Street in 1801. In 1817, the Esterházy family built – on a plot that had been in their possession since the late seventeenth century – a magnificent new mansion (now Tárnok Street 9–15). Finally, a highly symbolic development after the turn of the nineteenth century was the construction of the Sándor Palace on the site of two former barracks.¹⁰² Most of the nobility with property in Buda only lived in the city during the winter, for the balls and the concerts.¹⁰³ Their mansions soon became sights of equal status with the residence of the palatine and the churches.¹⁰⁴

Coffee houses were, like the theatre, favoured places of amusement for government employees: there were four of these in the Castle District alone in 1784, increasing to six in 1796 (one of them was the Fortuna Inn, established at the same time, although its tenant did not always use his coffee-serving licence there).¹⁰⁵ Also serving the leisure of Castle District inhabitants was the *Bastei Promenade*, laid out in 1817. At one end of the promenade, a bandstand was built in the 1830s to provide musical entertainment for strollers.¹⁰⁶

The changes in the Castle District influenced the development of the suburbs, where affairs were also stirred up by Joseph II's decrees. In 1785, the parish of Országút, having previously been maintained by the now-disbanded Augustine Order, passed into the hands of the Franciscans of Víziváros, whose own friary was taken over by the Sisters of Elizabeth, who tended the sick. The Víziváros municipal hospital at the Hospital Gate (*Kórház kapu, Spittalthor*) of the city wall, lying on the land beside St Florian's (hospital) Chapel, was closed down at this time to make way for the military hospital, which had been displaced from the Castle District. This brought the municipal hospital into the same building as the Poor House, in a building on what is now Széna Square (Fig. 15). After being reconstructed in the early nineteenth century, this building was known as the Old St John's Hospital. The former civilian hospital building continued in operation as a military hospital, and an affiliate institution, *Reconvalescenten Haus*, was built beside Sáros Baths in Tabán in 1793–1794. The convalescent home accommodated soldiers for spa cures in the summer and served as a barracks in winter. Another affiliate of the military hospital was the hospital in the former Trinitarian monastery in Óbuda.¹⁰⁷ The largest hospital founded in the first half of the nineteenth century was not financed by either the crown or the municipal authorities. The hospital of the Brothers of Mercy was built largely from a donation of 40,000 forints by István Marczibányi (Fig. 16). He purchased the Császár Baths for the same religious order and had it reconstructed by József Hild between 1841 and 1843.¹⁰⁸ These were very popular baths among the people of Buda and Pest at this time, and a major venue of social life. Several contemporaries reported the crowds that descended on the baths and their surroundings.¹⁰⁹

The establishment of a new district, Krisztinaváros, in the second half of the eighteenth century brought a major change to the suburbs. Maria Christina, wife of Archduke Albert, officially founded the district in 1769, although by that time the area already contained a few simple houses and the Chimney Sweeps' Chapel. It also included the cemetery for soldiers of the Castle District on the area of what is now Déli Station; this had a funeral chapel (of the Holy Cross), built in 1757. What enabled development to proceed was the parcelling out of land belonging to the castle fortifications. The new plots were occupied very quickly, and there were 128 houses standing in Krisztinaváros by 1786.¹¹⁰ The parcelling out of the *glacis* in 1784 attracted higher-status property owners (government officials and nobles); a condition of building on these sites was that the houses be elegant (*solide und schicksame Hauser*).¹¹¹ Krisztinaváros thus partly

A fürdő nem melleleg ekkor a pest-budaiak körében nagy népszerűségnek örvendett, a társasági élet egyik jelentős színterévé vált, több kortárs is beszámol arról, hogy micsoda tömeg árasztotta el azt és környékét.¹⁰⁹

Visszatérve a külvárosok fejlődésére: a 18. század második felének legnagyobb változása egy teljesen új városrész, a Krisztinaváros kialakulása volt. A városrész hivatalosan 1769-ben létesült, Albert herceg neje, Mária Krisztina alapításaként, noha már korábban is állt itt egy-két szegényes ház, valamint a Kéményseprő-kápolna is, és a század végéig a mai Déli pályaudvar mentén a várbeli katonák temetője, annak 1757-ben elkészült temetőkápolnája (Szent Kereszt-temetőkápolna). A városrész kialakulását a Várhoz tartozó erődítési telkek kiosztása tette lehetővé, a század végére gyorsan kezdett benépesülni: 1786-ban már 128 ház állt az új külvárosban.¹¹⁰ A *glacis* felparcellázásával együtt 1784-től megjelentek az előkelőbb tulajdonosok (tisztviselők, nemesek) is, ezeknél az ingatlanoknál már az építés feltétele volt, hogy azok takarosak legyenek (*solide und schicksame Hauser*).¹¹¹ A Krisztinaváros ezáltal részben a várbeli elit egy részének egyfajta nyaralóövezetévé vált. A szomszédos

became a kind of summer residence for some of the Castle District elite. Unlike neighbouring Tabán and Víziváros, it did not become overcrowded, because the city did not manage to acquire Horváth Gardens, the area of today's Vérmező (*General Wiese*) and because the military cemetery, which moved to a new site in Városmajor late in the eighteenth century, was not auctioned off until 1838.¹¹²

A turning point in the history of Tabán, or Rácváros (*Raitzenstadt*), was the great fire that broke out on 5 September 1810 (*Fig. 17*).¹¹³ Very many houses in Tabán were destroyed, as was the Buda end of the pontoon bridge, the Palatine Joseph's garden and Halászváros ("the Fishing District"). The fire was only stopped at the Capuchin Monastery in Víziváros.¹¹⁴ In the wake of the fire, Palatine Joseph set up the Buda Building Commission (*Baucommission*), presided over by Captain Ferenc Pavianovics, which drew up detailed regulations for building new houses. These specified the construction of partition walls, the use of good materials, and ornate forms for houses on the main streets (*Fig. 18*). In the post-fire reconstruction period, the *Baucommission* permitted 129 private building projects in Tabán and 126 in Víziváros between 1811 and 1827.¹¹⁵

17. ábra. Buda látképe a Tabán felől, hajómalommal a 19. század elején. Fischer 1803, címlap
Fig. 17 View of Buda from Tabán with shipmill at the beginning of the nineteenth century. Fischer 1803, front page

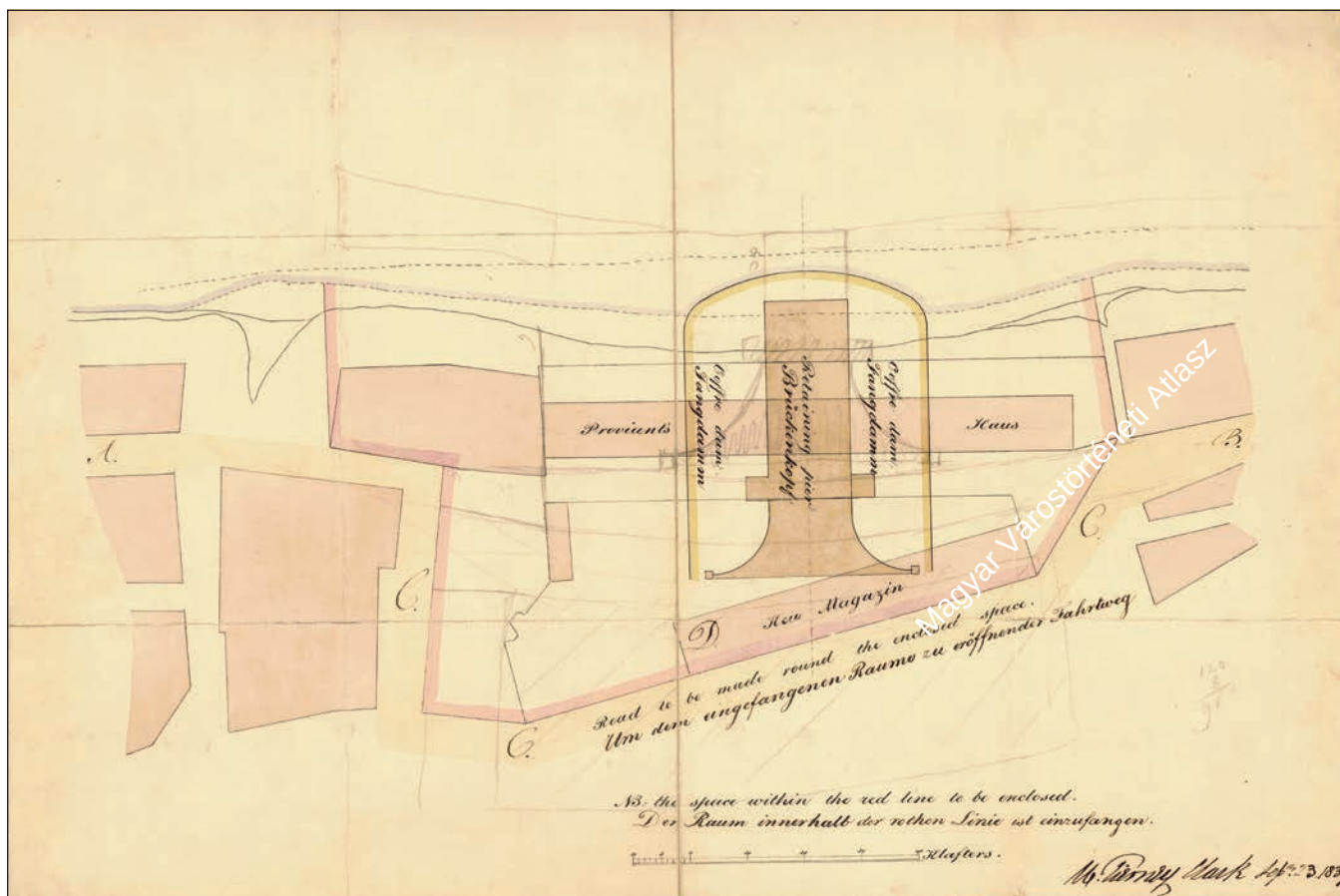
Tabántól és a Vízivárostól eltérően nem vált túlszűfoltta, köszönhetően annak, hogy itt állt a Horváth-kert, és hogy a mai Vérmező területét (*General Wiese*) nem sikerült a városnak megszereznie, másrészt, hogy a 18. század végén az új, városmajori temetőbe költöztetett katonai temető helyét csak 1838-ban árverezték el.¹¹²

A Tabán vagy Rácváros (*Raitzenstadt*) történetében az 1810. szeptember 5-én kitört nagy tűzvész jelent fordulópontot (*17. ábra*).¹¹³ Megsemmisült a tabáni házak nagy része, elpusztult a hajóhid budai hídfője, József nádor kertje, a Halászváros, a tüzet csak a vízivárosi kapucinus kolostornál sikerült megfékezni.¹¹⁴ A tűzvész következményeként alakult meg József nádor kezdeményezésére a budai Építési Bizottság, azaz *Baucommission*, Pavianovics Ferenc városkapitány elnökletével, amely szervezet részletesen szabályozta az új házak építését (előírták például a tűzfalak építését, jó építőanyagok használatát, valamint a főbb utcákban épített házak díszesebb kivitelezését, *18. ábra*). A tűzvész utáni újjáépítés során 1811–1827 között a Tabánban 129, a Vízivárosban 126 magánépítkezést engedélyezett a *Baucommission*.¹¹⁵ Ez azt jelentette, hogy a Rácváros központja újjáépült, ízléses, emeletes házakat alakítottak ki,¹¹⁶ szélesebb utcákat, némiképp tágasabb tereket hoztak létre (például a Buda város 1811-es tűzrendészeti szabályzatában először említett *Joseph Platz*ot, ami feltehetően azonos a Rudas fürdő előtti térrel, és amit az 1830-as években *Palatin Platz*nak neveztek).¹¹⁷ A várost 1822-ben ismertető Franz Schams pozitív változásként említi, hogy a tűzvészt követően az utcákat ellepő kolbászdák, lacikonyhák visszaszorultak, az utcák szélesebbé váltak, de hozzáteszi, hogy az emeletes házak csak a hajóhid és az Újkapu közötti szakaszon találhatók, s összességében a Víziváros házai általában véve pompásabbak, mint a tabániak.¹¹⁸ Azonban meg kell jegyeznünk, hogy – kiváltképpen a Gellért-hegynél élő szegényebb rációk – életkörülményei nem javultak, ők házaikat, viskóikat úgy hozták rendbe, ahogy erejükből tellett, az ő házaik még egy évtizeddel a tűz után is úgy néztek ki, mint a „[Gellért-hegy] szikláira tapasztott madárfészkek” („...wie Vogelnester am Felsen geklebt”).¹¹⁹ Pest felé néző, egyablakos házaik öthet sorban helyezkedtek el a heggyen, s ezeket a sorokat lépcsők kapcsol-

This resulted in the centre of Rácváros acquiring tasteful, two-storey houses,¹¹⁶ wider streets, and more open spaces (for example, the 1811 fire regulations for the city of Buda contain the first mention of *Joseph Platz*, which was presumably the square in front of Rudas Baths and was called *Palatin Platz* in the 1830s).¹¹⁷ Franz Schams mentions positive changes following the fire in his 1822 description of the city: the clearing of the sausage stalls and cooked food vendors that had previously lined the streets and the streets had become wider, but he added that two-storey houses were confined to the stretch between the pontoon bridge and Újkapu and that the houses of Víziváros were in general more graceful than those of Tabán.¹¹⁸ It is also true, however, that the standard of life did not improve, especially for the poor Rascians living on Gellért Hill, who had to

18. ábra. Semmelweis Ignác szülőháza a Tabánban – I. Apród utca 1–3., 2016
Fig. 18 Birthplace of Ignác Semmelweis in Tabán – I. Apród Street No. 1–3, 2016
Fotó / Photo Simon Katalin

19. ábra. Az építendő Lánchíd budai hídfőjének helyszínrajza, 1839, Budapest Főváros Levéltára BFL XV.16.a.205/34
Fig. 19 Site map and plan of the bridgehead of Chain Bridge in Buda, 1839, Budapest City Archives BFL XV.16.a.205/34

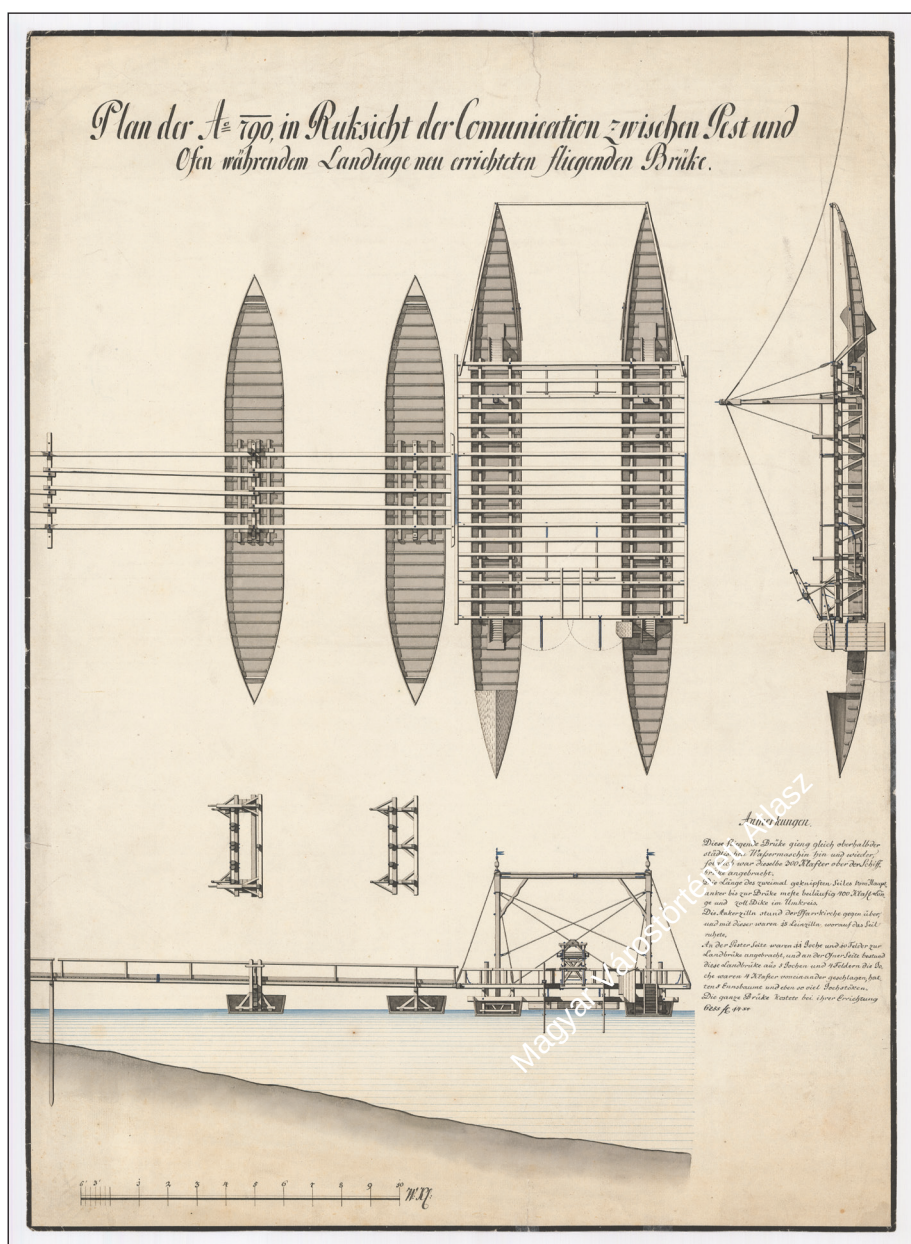
ták össze,¹²⁰ de ezen kívül is a Rácváros legtöbb utcája keskeny volt, nem beszélve alacsony házairól, és az utcán heverő szeméthalomról, trágyáról, disznókról, kóbor kutyákról.¹²¹ A Rácváros meglehetősen „organikus” fejlődésére jó példa, hogy az 1824-ben készült, az egyes telkek alaprajzát is mutató várostérkép, és a mindössze hat évvel később készült, háztömb-szintű várostérkép ingatlanait csak nagy nehezen, és közel sem mindenhol lehet megfeleltetni egymásnak.¹²² Könnyen alakultak ki és tűntek el pár év alatt beépítés miatt kisebb terek, így nem véletlen, hogy névtelen közterületeket is látni a képi forrásokban, s több kisebb területnek csak a nevét és hozzávetőleges helyét ismerjük.

restore their houses and hovels by their own means. Even ten years after the fire, their houses looked like “birds’ nests stuck on to the cliffs [of Gellért Hill]” (...wie Vogelneester am Felsen geklebt”).¹¹⁹ Their one-windowed houses stood on the hill in five or six rows facing Pest, linked by steps,¹²⁰ and most houses in Rácváros were very low, in narrow streets full of refuse, dung, pigs and stray dogs.¹²¹ An indication of the “organic” development of Rácváros is that a city map showing each plot, made in 1824, can only with some difficulty, and not in every case, be matched up with the town map of every block made only six years later.¹²² As land was built up, small spaces formed and disappeared within the space of a few years, and it is not surprising to find unnamed public spaces in visual sources, many small areas being known only by name and only approximately by location.

Chimney sweeps, whose work was important in preventing fires, were notably rare in Tabán, one of the most crowded and populous districts. In the year following the fire of 1810, only one chimney sweep lived there, compared to three in the Castle District, two in the smaller districts of Országút and Újlak, and four in Víziváros, which was comparable to Tabán in terms of numbers of houses and inhabitants.¹²³

Several factors combined to increase traffic through Tabán in the nineteenth century. In 1782, Joseph II established a direct access from the Castle District to Rácváros, opening up Újkapu (“New Gate”) and a wide road from there to the pontoon bridge, giving traffic from Pest a shorter route to the Castle District.¹²⁴ After the turn of the century, hackney carriages started to take people on excursions from the Buda end of the pontoon bridge (to Szép Juhászné and Városmajor, and after 1832 to Zugliget and Lipótmező), and to the similarly popular Császár Baths and Óbuda.¹²⁵ The visitors were served by inns and cafés along these routes – particularly from the pontoon bridge up to the Castle District. This business provided a living for many people in Rácváros until the opening of the Chain Bridge in 1849 (Fig. 19).¹²⁶

Palatine Joseph, although his merits concerning the development of Pest tend to attract more attention, was a central figure in the emergence of the nineteenth century Buda cityscape.¹²⁷ The son of Emperor Leopold, he was elected Palatine as successor to his brother Alexander Leopold in 1796. He liked living in Buda, felt comfortable in the royal palace there, and shared in the fate of the populace. During the great fire in Tabán, he tirelessly worked along with the people of Buda to prevent the spread of the fire and rescue people, despite being injured himself.¹²⁸ He was responsible for setting up the Buda *Baucommission* and was involved in the rebuilding of Tabán and the construction of the Gellért Hill Observatory between 1813 and 1815.¹²⁹ A keen amateur botanist, he continued the reconstruction of the Palace Garden (Várkert) of the royal palace started by his predecessor Alexander Leopold and later opened it to the public.¹³⁰ In 1799, he received as a gift the former Farkas Garden (later Nádor Garden) at the foot of Gellért Hill.¹³¹ Alexander Leopold had already purchased Margit Island (also known thereafter as *Palatinal Insel*).¹³² As with the Palace Garden (Várkert), he had it renovated it and opened it to the public on 22 April 1796.¹³³ By the end of the eighteenth century there was a farm and two “summer palaces” on the island, which soon became very popular among the people of both Buda and Pest (although it was sometimes closed to visitors from the latter because of the damage they caused to the island’s trees and vines).¹³⁴ Activities on Margit Island included fishing and swimming, and there were also places to play billiards.¹³⁵

20. ábra. A budai országgyűlés alkalmából összeállított repülőhíd terve, 1790 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára OL S 80 Duna No. 4.
Fig. 20 Plan of reaction ferry for the diet in Buda, 1790 Hungarian National Archives, National Archives of Hungary S 80 Danube No. 4

Megemlítenénk továbbá, hogy a tűzvések megelőzése szempontjából jelentős munkát végző kéményseprők épp Buda egyik legzsúfoltabb, legnépesebb városrészében, a Tabánban voltak kevesen: az 1810-es tüzet követő évben mindössze egy kéményseprő dolgozott itt, miközben a Várban három, a kisebb Országúton és Újlakon kettő, a Tabánhoz ház- és lakosságszámban mérhető Vízivárosban viszont négy kéményseprő működött!¹²³

A Tabán forgalmát a 19. században több tényező is növelte: II. József 1782-ben közvetlen lejáratot létesített a Várból a Rácvárosba, létrehozva az Újkaput, amin keresztül a hajóhidig tartó széles utat alakítottak ki, ezáltal a Pestről érkezők rövidebb úton is megközelíthették a Várat.¹²⁴ Másrészt a 19. században a hídfőtől indultak a fiákerek a közeli kirándulóhelyekre (például a Szép Juhásznéhoz, a Városmajorba, 1832-től a Zugligetbe, Lipótmezőre), valamint a szintén népszerű Császár fürdőhöz, és Óbudára.¹²⁵ Az útvonalak mentén – különösen a hajóhídtól a Várig felvezető szakaszon – fogadók, kávézók látták el a kirándulni vágyókat. Ezek a Rácváros vendéglátóinak egészen a Lánchíd 1849-es megnyitásáig biztosították a megélhetést (19. ábra).¹²⁶

A 19. századi Buda városképéről írva nem mellőzhetjük József nádor tevékenységének rövid bemutatását, noha leginkább Pest fejlődésével, fejlesztésével kapcsolatban szokták azt méltatni.¹²⁷ Lipót császár fia, akit 1796-ban fivére, Sándor Lipót utódjaként nádorra választottak, szívesen élt Budán, otthonosan érezte magát a királyi palotában, és szívén viselte a helyiek sorsát. Közismert, hogy a nagy tabáni tűzvész idején magát nem kímélve, sérülten, ám fáradhatatlanul próbálta a budaikkal együtt megátolni a tűz terjedését, menteni az embereket.¹²⁸ Nevéhez fűződik Budán a fentebb említett *Baucommission* létrehozása, a Tabán újjáépítése, majd a Csillagvizsgáló felépítése a Gellért-hegyen 1813–1815 között.¹²⁹ A műkedvelő botanikus nádor folytatta a királyi palotához tartozó Várkert átépítését, szépítését, amit elődje, Sándor Lipót kezdett meg, s később megnyitotta azt a nyilvánosságnak.¹³⁰ 1799-ben kapta ajándékba a Gellért-hegy tövében álló egykori Farkas-kertet (később Nádor-kert).¹³¹ Még elődje, fivére, Sándor Lipót vásárolta meg a Margit-szigetet (amit innentől kezdve neveznek *Palatinal Insel*nek is).¹³² A várkerthez hasonlóan rendbe hozatta azt és 1796. április 22-én megnyitotta a nyilvánosság előtt,¹³³ a 18. század végén már egy majorság és két „nyári palota” állt a szigeten, ami nem csak a budaiak, de a pestiek körében is gyorsan népszerűvé vált (utóbbiaktól néha kénytelen volt elzárni a szigetet, mivel fáiban, szőlőtőkéiben gyakran okoztak kárt).¹³⁴ A Margit-szigetre betérők halásztak, fürödtek, de volt lehetőség biliárdozni is.¹³⁵

A Duna mellett hosszan elterülő Buda látványához a hajómalmok mellett hozzátartozott a Pest felé átkelést biztosító repülőhid, majd hajóhid. Az 1686-os visszafoglalást követő évben már – a török időkben itt állt pontonhid mintájára – fel is állítottak egy 57 dereglyéből álló hajóhidat, aminek azonban csekély polgári forgalma volt, katonai szempontból is jelentéktelennek számított, így egy év elteltével lebontották.¹³⁶ Helyét a repülőhid (*fliegende Brücke*, *pons volatilis*), vagy más néven lengőkomp vette át, melynek működésére már 1688-ból vannak adatok.¹³⁷ 1701-től kapta meg Buda és Pest városa működtetésének jogát az uralkodótól. Budai hídfője kezdetben a városi fürdőnél volt, amely innen kapta a *Rudas* nevet, noha rövid ideig állt itt, mivel már az 1720-as években áthelyezték északabbra, a mai Ybl Miklós tér vonalára.¹³⁸ 1767-ben, Albert szász herceg látogatása alkalmából ismét összeállítottak egy hajóhidat a Dunán, majd a két város közötti megnövekedett forgalom miatt meghagyták azt, mégpedig a repülőhid korábbi helyén. A pontonhid közepén lehetett lóháton, kocsival, szekerekkel átkelni a folyón, két oldalán pedig gyalogosan, ahol karfákba kapaszkodhattak a sétálók. Állítólag olyan széles volt, hogy középen két kocs is elfért rajta egymás mellett. Telente szétszedték a jégzajlás miatt, ekkor a hídbérlőnek gondoskodnia kellett arról, hogy szükség esetén csónakokkal is át lehessen kelni a Duna túloldalára. A 18. század végén 54 hajóból, 1818-tól 47-ből, az 1830-as évektől pedig 43 hajóból állt.¹³⁹ Az 1770-es évektől a hajóhid mellett továbbra is működött a repülőhid, hídfője átkerült még északabbra, a vízivárosi vízműhöz, és gyakorlatilag a hajóhid kiegészítőjévé vált, akkor használták, amikor az utóbbit szét kellett szedni, de még nem volt jeges a Duna (20. ábra). Az 1810-es tabáni tűzvész során súlyos károkat szenvedett, utoljára 1813-ban fordul elő a forrásokban.¹⁴⁰

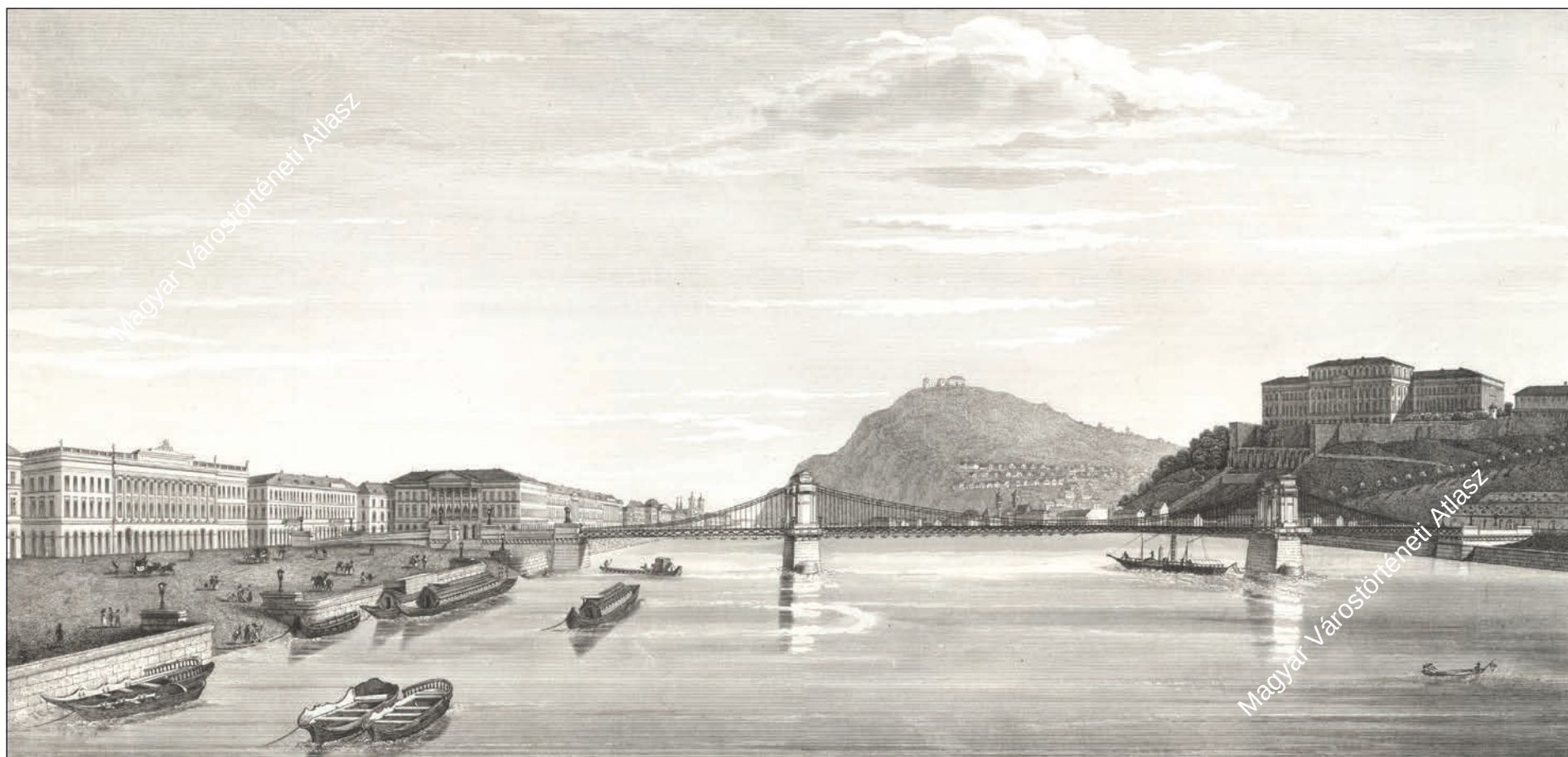
A két város közötti és a folyami forgalom megnövekedése, valamint az egyre több, hajóhidat érő baleset miatt vált az 1830-as években igazán időszerű kérdéssé a két város közötti állandó köhíd megépítése (21. ábra). Ezzel kapcsolatos tervek azonban már Széchenyi István előtt is keletkeztek: II. József idején Balla Antal írt egy boltozatos köhíd tervéről 1784-ben, két évvel később Török Sándor és Ledvina Ferenc javasolták köhíd építését, amit az uralkodó a várható nagy költségek miatt elutasított. 1808-ban Johann Gross, tizenegy évvel később pedig Kampmüller József linzi mérnök, 1823-ban Banitz György, 1825-ben Szvoboda János, 1828-ban Trattner Károly készítették terveket állandó hídra. (Nem véletlen, hogy ezek egy része a kormányhivatalok Budára költöztetésének idején készült.) Amint az a fentiekből látható, az állandó híd létesítése nem volt teljesen új gondolat, azonban Széchenyi István érdeme, hogy a terv meg is valósult. Noha már az 1832–1836. évi országgyűlésen törvénybe iktatták a híd megépítését (1836. évi XXVI. tc.), az építést csak 1839. szeptember 21-én, Széchenyi születésnapján kezdték meg az első cölöpök beverésével. A tényleges munkálatok 1840. július 28-án indultak meg a pesti oldalon, az alapkö letételére pedig 1842. augusztus 24-én került sor. Az angol mérnök, William Tierney Clark által tervezett híd végül 1849.

The reaction (cable) ferry to Pest, later replaced by a pontoon bridge, was – together with the ship mills – a dominant visual feature of the stretch of Danube beside Buda. In the year following the recapture of 1686, a copy of the Ottoman-era pontoon bridge was assembled, consisting of 57 boats. It carried very little civilian traffic and proved insignificant even for military purposes, and was dismantled a year later,¹³⁶ to be replaced by a reaction ferry (*fliegende Brücke* or *pons volatilis*), whose operation is mentioned in reports from as early as 1688.¹³⁷ The rights to operate the reaction ferry were granted to the cities of Buda and Pest by royal charter in 1701. The Buda end of the cable was initially near the municipal baths, giving rise to the name Rudas Baths. By the 1720s, however, it had been moved further north to the line of today's Ybl Miklós Square.¹³⁸ In 1767, for the visit of Albert of Saxony, Duke of Teschen, a pontoon bridge was once again laid across the Danube on the route of the first reaction ferry, and the increased traffic between the two cities caused it to be retained from then on. The pontoon bridge was passable on horseback or carriages or carts and was allegedly wide enough to allow to carriages to pass each other. Pedestrians could cross holding on to the guardrail of the walkway on each side. In winter, the ice on the river necessitated the pontoon bridge to be dismantled, but the operator had to arrange for boats to cross the Danube when needed. The bridge had 54 pontoons in the late eighteenth century, 47 after 1818, and 43 from the 1830s onwards.¹³⁹ In the 1770s, the reaction ferry started up again, but its landing point was moved further north, to the Víziváros water works, and it was effectively an adjunct to the pontoon bridge, being used when the latter had to be dismantled but before the ice appeared on the Danube (Fig. 20). It suffered serious damage during the Tabán fire of 1810 and is last mentioned in sources in 1813.¹⁴⁰

By the 1830s, increases in traffic between the two cities, river traffic, and the number of accidents involving the pontoon bridge lent urgency to the idea of building a permanent stone bridge across the Danube (Fig. 21). István Széchenyi was not the first to put forward plans for such a bridge: in 1784, during the reign of Joseph II, a plan for an stone arch bridge was written by Antal Balla, and two years later, a proposal for a stone bridge by Sándor Török and Ferenc Ledvina was rejected by the sovereign on grounds of cost. Further designs followed – by Johann Gross in 1808, by the Linz engineer Joseph Kampmüller eleven years later, by György Banitz in 1823, by János Szvoboda in 1825 and by Károly Trattner in 1828. (Interestingly, some of these were produced at times when government offices were moved to Buda.) The idea for a bridge had thus been around for some time, but István Széchenyi's great merit is that his plan was actually implemented. Construction was ordered by the 1832–1836 parliament (Act XXVI of 1836) but the first piles for the bridge were sunk only on 21 September 1839, Széchenyi's birthday. The real work started on 28 July 1840, on the Pest side, and the foundation stone was laid on 24 August 1842. The bridge, designed by the English engineer William Tierney Clark, finally opened to traffic on 20 November 1849, its completion having been delayed by the Revolution and War of Independence, which broke out in 1848.

In the early eighteenth century, under the central core of Buda formed by the Castle District, Víziváros grew up as a commercial centre beside the Danube, and village-like Újlak developed at the far end of the city. Tabán had both of these characteristics at this time. The first brick kilns were set up at the north west corner of Újlak, on what is now Széll Kálmán Square. The city did not have its own kiln for a long time, despite the pressing need for bricks to build the chimneys demanded for fire safety and to build new houses. The first kilns primarily satisfied military demands, and continued to do so for the first half of the century. A secondary consideration was the great need of construction material for (re)building the royal palace. Martin Kneissel and Simon Renner set up a brickworks at this site in the late seventeenth century, and Daniel von Wilfersheimb had a brickworks nearby that served military construction.¹⁴¹ At the site of today's Mechwart Park, the Országút brickworks were set up in 1715, first producing bricks for the House of Invalids in Pest, after which it was privately owned. Trade in construction material early in the century was mainly the preserve of the military, particularly officers, and it was not until 1741 that Buda set up its own brickworks at the border of Óbuda and Újlak. In 1784, in connection with the government offices being moved to Buda, two privately-owned brickworks were established in Pasarét, followed by another in the same area in 1847. By 1816, the Draskovich Brickworks stood on the south side of Gellért Hill, approximately on the site of today's Móricz Zsigmond Circus.¹⁴² Starting in the late eighteenth century, the City of Buda also operated several quarries to provide material for building and road maintenance. There was a clay quarry, lime quarries (on Rókus Hill, Sváb Hill, Kis-József Hill, Kis-Gellért Hill and others), sand quarries (on Gellért Hills, Sváb Hill, Nádor Garden and Budaörs Road) and stone quarries (Mátyás Hill and Márton Hill).¹⁴³

Manufactories, where workers were employed outside the framework of the guilds, started to appear in the second half of the eighteenth century. Most of these were in Víziváros and Országút, but there were also some in Tabán.¹⁴⁴ Notable among the earliest of these was the wool weaving manufactory in Tabán (1789)¹⁴⁵ and the Filatorium (spinning works), which moved from Óbuda to Országút in 1788.¹⁴⁶ Domokos Kuny set up his famous faience manufactory in Krisztinaváros in 1785, and it operated until 1811.¹⁴⁷ Few of the industrial works set up in the eighteenth century survived in the long term. One that did was the Roscony silk

21. ábra. Buda a tervezett Lánchíd képével, 1839, Budapest Főváros Levéltára BFL X.234. Nr. 3
Fig. 21 View of Buda with the proposed Chain Bridge (Lánchíd), 1839, Budapest City Archives BFL X.234. No 3

november 20-án nyílt csak meg a nagyközönség előtt, miután befejezését hátráltatta az 1848-ban kirobbanó forradalom és szabadságharc.

A 18. század elején a Vár, Buda központi magja alatt terült el a Duna menti kereskedelmi központ Víziváros, a város legszélén pedig a falusias Újlak. A Tabán karakterét ekkor még mindkét jellemző meghatározta. Országút nyugati határánál létesítették az első téглаégetőket, a mai Széll Kálmán tér területén. A városnak sokáig nem volt saját téглаégetője, noha arra az új házak mellett a tűzbiztonsági szempontból létfontosságú kémények miatt is szükség lett volna. A téглаégetők, mint látni fogjuk, a század első felében elsősorban katonai igényeket elégítettek ki, másodszorban folyamatosan számításba vették, hogy a királyi palota esetleges (át)építése hatalmas mennyiségű építőanyagot kíván. A 17. század végén Martin Kneissel és Simon Renner hozott létre téглаégetőt a területen, továbbá a katonai építkezéseket szolgálta Daniel von Wilfersheimb ugyanitt álló téглаégetője.¹⁴¹ A mai Mechwart-liget helyén működött 1715-től az országúti téглаégető, amelyben kezdetben a pesti Invalidusok Házához szükséges építőanyagot állították elő, azt követően pedig magántulajdon lett. Építőanyag-kereskedelemmel a század elején leginkább a katonaság, azon belül is a tisztek foglalkoztak, Buda saját téглаégetőjét csak 1741-ben hozták létre Óbuda és Újlak határán. 1784-ben – szintén a kormányhivatalok Budára költözésével összefüggésben – a Pasaréten alapítottak még két magántulajdonú téглаégetőt, ezt követte egy másik ugyanott 1847-ben. 1816-ban már a Gellért-hegy déli oldalán is állt az ún. Draskovich-féle téглаégető (nagyjából a mai Móricz Zsigmond körtér területén).¹⁴² Buda városa emellett a 18. század végétől több, a helyi építkezésekhez, útkarbantartáshoz nélkülözhetetlen bányát is működtetett. Volt többek között agyagbányája, mészkőbányái (például a Rókus-hegyen, Sváb-hegyen, a Kis-József-hegyen és a Kis-Gellért-hegyen), homokbányái (a Gellért-hegyen, Sváb-hegyen, a Nádor-kertnél és a Budaörsi úton), kőbányái (a Mátyás- és a Márton-hegyen).¹⁴³

A 18. század második felétől megjelenő, a céhes keretein túllépő, több személyt foglalkoztató manufaktúrák, üzemek leginkább a Vízivárosban és az Országúton, kisebb számban pedig a Tabánban működtek.¹⁴⁴ A legkorábbiak közül kiemelni a tabáni gyapjűszövő fabrikát (1789),¹⁴⁵ az Óbudáról Országútra áttelepített Filatoriumot (1788).¹⁴⁶ A Krisztinavárosban hozta létre Kuny Domokos híres fajanszmanufaktúráját (1785–1811).¹⁴⁷ A 18. századi alapítású üzemek közül kevés tudott hosszútávon fennmaradni, ezek közé tartozott a Roscony-féle selyemgyár (1802).¹⁴⁸ Az egyetlen, Várban létrehozott üzem is rövid idő alatt kikerült a város szélére, a Krisztinavárosba (Müller Fülöp kocsigyára, 1787).¹⁴⁹ Az 1780-as évektől közel negyven éven át a ferences szerzetesrend is működtetett posztógyárat a Vízivárosban.¹⁵⁰ A 19. században a Vízivárosban működött szépfestő üzem, bőrgyár (1808), bőrkikészítő- és bőrfestő üzem (1810), szalámigyár (1844), valamint több likőrüzem.¹⁵¹ Az 1840-es évek politikai, gazdasági viszonyai kedvező légkört teremtettek új vállalkozások létesítéséhez, amelyek átformálták a Víziváros és a Krisztinaváros arculatát. A Vízivárosban kezdte meg működését Ganz Ábrahám öntődéje (1845).¹⁵² A Krisztinavárosban üzemelt a Werther Frigyes-féle rézműves és vegyészeti berendezésgyár (1831), az Első Magyar Szarugomb- és Fémárugyár (1845), valamint egy kocsigyár.¹⁵³ A falusias Újlakon 1848 előtt mindössze egy üzemet hoztak létre, a Gyáralapító Társaság Budaújlaki Gyapjűfonó Gyárát.¹⁵⁴

factory (1802).¹⁴⁸ The only such workshop set up in the Castle District was Fülöp Müller's carriage works (1787), but it soon moved to a site in Krisztinaváros at the edge of the city.¹⁴⁹ The Franciscan Order ran a broadcloth factory in Víziváros for nearly forty years starting in the 1780s.¹⁵⁰ Víziváros also had dyeworks, leather works (1808), leather fabrication and dyeing works (1810), salami works (1844), and several liqueur makers in operation in the nineteenth century.¹⁵¹ The political and economic conditions of the 1840s created a good environment for establishing new businesses, changing the face of Víziváros and Krisztinaváros. Ábrahám Ganz set up his foundry in Víziváros in 1845.¹⁵² Krisztinaváros had the Frigyes Werther copper fabrication and chemical equipment works (1831), the First Hungarian Horn Button and Metal Goods Factory (1845), and a carriage works.¹⁵³ In the village-like Újlak, only one industrial works was set up before 1848, the Budaújlak Wool Spinning Works of the Factory Foundation Company.¹⁵⁴

As the city population grew, cemeteries moved further away from built-up areas. The first, small graveyards were laid out around churches. There was one behind the Church of Our Lady in the area bounded by the castle wall (for burghers and the Jesuit Order), in Tabán around the Catholic and Greek Orthodox churches, and in Víziváros, for a brief period, around St Anne's Parish Church. A cemetery was laid out in Országút in the early eighteenth century, with a chapel dedicated to St Nicholas of Tolentino.¹⁵⁵ In Újlak, the dead at this time were buried beside the ruins of the medieval church and around the new church that was under construction, but also in Óbuda and Víziváros. The Capuchins and Franciscans of Víziváros had their own cemeteries.¹⁵⁶ The graveyards around churches soon filled up, however, and a large cemetery was opened to the west of Horvátváros, inside the town wall, in the late seventeenth century. A chapel dedicated to Mary of Succour was founded there by a butcher, Johann Kornfaill.¹⁵⁷ The distinguishing feature of this cemetery was the "red cross". It was Buda's largest cemetery until the second half of the eighteenth century, and the dead from any district of the city could be buried there. It was closed following the plague epidemic of 1739–1740, because plague victims were buried there, and opened again temporarily in 1775, after which the area was used as a timber yard and parade ground.¹⁵⁸ A smaller plague cemetery was set up during the 1709 epidemic at the south end of Gellért Hill, and the Chapel of the Immaculate Conception was built there in the 1720s.¹⁵⁹ After Maria Theresia ordered – in 1777 – that new cemeteries were to be laid out only outside residential areas, Buda found new places to bury the dead.¹⁶⁰ In the middle of the eighteenth century, both the Catholic and Greek Orthodox communities had their own graveyards around their churches and within their residential areas. The "old Németsvölgy cemetery", shared by Tabán and Krisztinaváros, started operating opposite Sas Hill in 1786, with a separate section for non-Catholics.¹⁶¹ As graveyards around churches filled up, a new cemetery was established in Újlak between József Hill and Mátyás Hill in 1780; it also filled up, just before the end of our period, in 1837. At that time, there was a cemetery in Újlak at its boundary with Óbuda, and another in the area between the parish church and the Chapel of Our Lady of Perpetual Succour.¹⁶²

The Turkish cemetery in front of the Fehérvári Gate was left untouched from the recapture of the city in 1686 until 1707.¹⁶³ For the rest

A temetők a város gyarapodásával egyre kijebb kerültek a lakott területektől. Az első, kisebb temetőket a templomok körül alakították ki, így volt temető a Nagyboldogasszony-templom háta mögött, a várfallal lezárt területen (a polgárok és a jezsuita rend számára), a Tabánban a katolikus és a görögkeleti templom körül, illetve rövid ideig a vízivárosi Szent Anna-plébániatemplom körül. Az Országúton a 18. század elején létesítettek temetőt, benne Tolentinói Szent Miklósnak szentelt kápolnával.¹⁵⁵ Újlakon ekkor a középkori eredetű templomromok mellett, valamint az újonnan elkezdett templom körül is temetkeztek (illetve Óbudán vagy a Vízivárosban). A vízivárosi kapucinusoknak és ferenceseknek saját temetőjük volt.¹⁵⁶ A templomok körüli sírkertek azonban hamar megteltek, így már a 17. század végén nagy temetőt alakítottak ki a Horvátvárostól nyugatra, a városfalon belül, amiben Johann Kornfaill mészáros alapított kápolnát Segítő Szűz Mária tiszteletére.¹⁵⁷ A temető nevezetessége a „vörös kereszt” volt. A 18. század második feléig ez volt Buda legnagyobb temetője, ahova bármelyik városrészből temetkezhettek. Az 1739–1740-es pestisjárványt követően bezárták, mivel pestiseseket is temettek ide (1775-ben még egyszer megnyitották ideiglenesen, azt követően falerakatként és gyakorlóternek használták területét).¹⁵⁸ Kisebb pestistemető létesült még az 1709-es járvány során a Gellért-hegy déli lábánál, amely mellett az 1720-as években a Szeplőtelen fogantatás kápolnát létesítették.¹⁵⁹ Miután Mária Terézia 1777-ben elrendelte, hogy az új temetők lakott területen kívül létesüljenek, Budán is újakat hoztak létre.¹⁶⁰ A 18. század közepén a Rácvárosban mind a katolikusoknak, mind a görögkeletieknek saját temetőjük volt a templomuk körül, és a lakott területükön belül. 1786-tól működött a Tabán és a Krisztinaváros közös temetőjeként a „régí németvölgyi temető” a Sashegygel szemben, ahol a nem katolikusok elkülönített részt kaptak.¹⁶¹ A templom körüli temetők betelése után Újlakon is új sírkertet létesítettek 1780-ban a József- és Mátyás-hegy között, ami majdnem korszakunk végén, 1837-ben telt meg. Újlakon ekkor volt egy temető még Óbuda és Újlak határában, valamint egy másik a plébániatemplom és a Segítő Szűz Mária-kápolna közötti területen.¹⁶²

A város 1686-os visszafoglalása után pár évtizedig még érintetlenül állt a Fehérvári kapu előtti török temető, amit végül 1707-ben számoltak fel.¹⁶³ A mai Déli pályaudvar területén, a Városmajor és a Naphegy közötti területen elterülő török temetőt a század végéig, 1797-ig a várbeli katonaság vette birtokba, ide temették már az 1686-os ostrom halottait is, bár legújabb kutatások alapján feltételezhető, hogy egy részét a 18. század elején még a polgárság is használta.¹⁶⁴ A temetőben 1756-tól volt a Szent Kereszt tiszteletére, szintén magánkezdményezésre, Eva Theresia von Frümwagnerin adományából emelt kápolna.¹⁶⁵ A temetőt felszámolása után kiköltöztették az új vízivárosi temetőbe, amit a horvátvárosi pestistemető bezárása után nyitott, az 1740-es és 1760-as évek között működő Medve utcai temető (ún. *Strasserhof*), majd a városmajori temető betelését követően létesítették.¹⁶⁶ A városban lakó zsidók temetője az Országúton állt, a pesti Invalidusok Házának építőanyagot szolgáltató tégláégetőtől északnyugatra (ma II. Buday László utca és Bimbó út sarkán). Jelentőségét jól illusztrálja, hogy temetkeztek ide Vácról is. További érdekessége, hogy a zsidók 1746-os kiűzését követően érintetlenül hagyták, és csak 1806-ban számolták fel, amikor a holttesteket átszállították az óbudai izraelita sírkertbe.¹⁶⁷

4.2 Városi terek

Az egyes városrészek korai fejlődésének ismertetésénél néhány fontosabb térről már esett szó. Az alábbiakban Buda igazgatási és kereskedelmi központjai kerülnek bemutatásra. A városigazgatás központja a mai Szentháromság tér. Maga a tér a Nagyboldogasszony-templom előtti kis házak lebontásával alakult ki 1686–1696 között. A plébániatemplommal szemben álló telken ekkor építették ki a városházát, aminek földszintjén 1692-ben alakították ki a városi mészárszékeket.¹⁶⁸ Innen ered a tér egyik első elnevezése: *bey denen Fleischbänckhen*. Ugyanezen a téren emelték az 1694-es pestisre emlékeztető első Szentháromság-szobrot 1706-ban, majd az 1709-es járvány után a második szoborcsoportot 1713-ban (12. ábra, az elsőt egy évvel korábban Újlakra szállították).¹⁶⁹ A térhez csatlakozott a templomtól északra egy másik kisebb terecske, a jezsuiták kollégiumáról elnevezett *bey dem Collegio*. A Vár ezen központja zártabb és szigorúbb képet mutatott, mint ma, lévén a Nagyboldogasszony-templomot északról és délről is beépítették a jezsuiták, maga a templom pedig teljesen elvesztette eredeti, gótikus jellegét (22. ábra).

A Vár első vásártere a Fehérvári és Vízi kapu közötti téren volt, ahol 1689-től engedélyezték hetivásárok tartását, szerdán és szombatonként.¹⁷⁰ 1723-ban emellett már a Szentháromság tér is jelentős piactér.¹⁷¹ Egy 18. század végi szabályzat alapján elmondható, hogy a hetipiacok alkalmával a Vár összes főbb közterületét ellepték az árusok. Attól függően, hogy milyen áruval és melyik kapun érkeztek, egy nagyobb csoportjuk a Mária Magdolna-templom melletti téren rakodhatott ki, mások a Városháza és a Doktor-kút előtt, megint mások a Fehérvári és Vízi kapu közötti Dísz téren, végül a karmelita templom mellett. A mai Tárnok utca vonalán álltak sorban a kisebb portékákat árulók, tehát a Vár nagy része egy összefüggő piactérre vált ezeken a napokon.¹⁷²

A nagyobb várbeli tereket leginkább a katonaság használta díszszemlékre, innen ered a Dísz tér *Parade Platz* elnevezése is (ugyanez volt a városrész fő tere is, azaz a *Haupt Platz*). 1696-ban a mai Kapisztrán téren állt két kaszárnya és a várfal között szintén tartottak ilyen díszszemléket (lásd a *Parada oder Waffen Plaz* nevet).¹⁷³

of the century (up to 1797) the military of the Castle District had possession of the area, which stretched across the land between Városmajor and Nap Hill. It had been used to bury the dead from the 1686 siege, although recent research suggests that part of it was also used to bury Buda inhabitants in the early eighteenth century.¹⁶⁴ In 1756, a chapel there, dedicated to the Holy Cross, was built by the private donation of Eva Theresia von Frümwagnerin.¹⁶⁵ A cemetery in Medve Street (the *Strasserhof*) was opened following the closure of the Horvátváros plague cemetery in the 1740s and operated until the 1760s. When space ran out there and in the Városmajor cemetery, a new cemetery was opened in Víziváros, which became the new site of the Holy Cross Chapel from the Turkish cemetery.¹⁶⁶ The cemetery for the Jews of the city lay in Országút, to the north west of the brickworks supplying bricks for the House of Invalids in Pest (now the corner of Buday László Street and Bimbó Road). A good illustration of its significance is that people from as far as Vác and Komárom were brought there for burial. It is also interesting that it was left untouched after the expulsion of the Jews in 1746 and closed only in 1806, when the remains were transferred to the Israelite graveyard in Óbuda.¹⁶⁷

4.2 Public spaces

We have already encountered some of Buda's main squares in connection with the development of its districts. Now we shall look at Buda's administrative and commercial centres. Municipal administration was centred in what is now Szentháromság (Holy Trinity) Square. This square was laid out by demolishing the small houses in front of the Church of Our Lady between 1686 and 1696. The City Hall was built in the plot opposite the church, and the city butchers' shops were set up in its ground floor in 1692.¹⁶⁸ That is the origin of an early name of the square *bey denen Fleischbänckhen*. The first Holy Trinity statue, commemorating the plague of 1694, was erected there in 1706, followed by a new set of statues in 1713 following the 1709 epidemic (Fig. 12, the first being moved to Újlak in 1712).¹⁶⁹ Connected to that square, to the north of the church, was a small square named after the Jesuit College, *bey dem Collegio*. This part of the Castle District had a more severe, closed aspect than it has today, because the Church of Our Lady was flanked by the Jesuits' buildings to the north and south, and the church itself had completely lost its original Gothic character (Fig. 22).

The first market place in the Castle District was in the square between the Fehérvári and Water Gates. Permission was granted in 1689 to hold markets twice a week, on Wednesday and Saturday.¹⁷⁰ In 1723, there was also a large market place on Szentháromság Square.¹⁷¹ It is clear from a set of regulations written in the late eighteenth century that stallholders occupied all of the main public spaces of the Castle District on weekly market days. Some of these were grouped according to the goods they

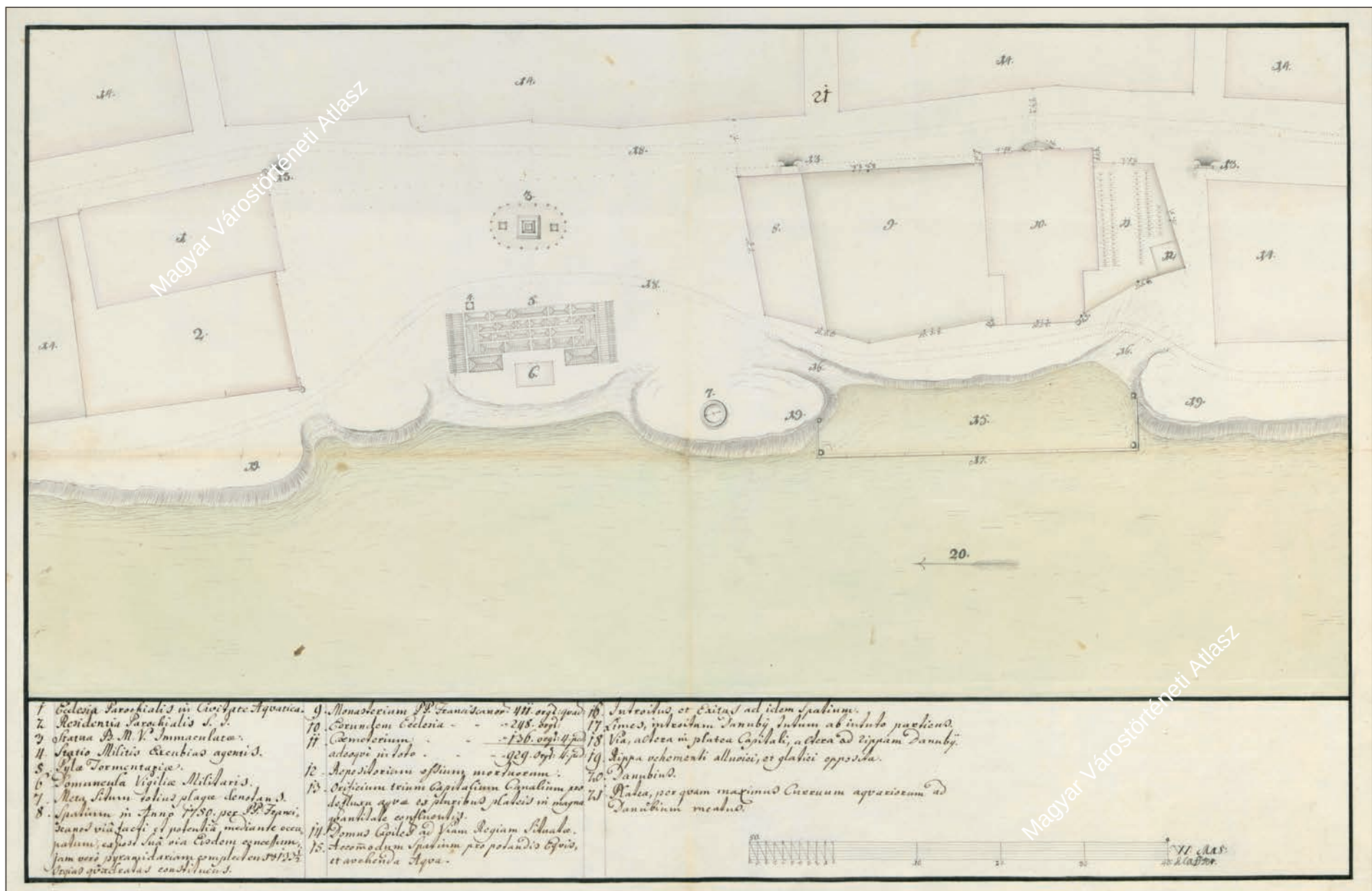
22. ábra. Schwindt Károly: A Szentháromság tér a Városházkúttal, 1830-as évek Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár, Metszettár Fig. 22 Károly Schwindt: Szentháromság (Holy Trinity) Square with Városházkút (City Hall Fountain), 1830s

Budapest History Museum, Kiscell Museum – Municipal Picture Gallery, Collection of graphics

brought and the gate they brought them through, and were assigned accordingly either to the square beside Mary Magdalene's Church, or the space in front of the City Hall and the Doktor Fountain, or Dísz Square between Fehérvári and Water Gates, or the space beside the Carmelite Church. Stallholders selling small goods lined what is now Tárnok Street, so that a large area of the Castle District turned into a continuous market place on these days.¹⁷²

The military used large squares in the Castle District for parades, and Dísz Square was also known as *Parade Platz* (which was also the main square of the district, i.e. *Haupt Platz*). In 1696, parades were also held in what is now Kapisztrán Square, between the two barracks and the castle wall (known as *Parada oder Waffen Plaz*).¹⁷³

Joseph II's reforms brought government bodies to Buda, leading to the emergence of new administrative quarters. One of these comprised

23. ábra. A Víziváros központja, 1761, Budapest Főváros Levéltára BFL IV.1002.e 1761 No. 797
Fig. 23 The centre of Víziváros, 1761, Budapest City Archives BFL IV.1002.e 1761 No. 797

A II. József reformjainak köszönhetően Budára költöztetett kormány-szervekkel együtt új hivatali negyedek alakultak ki a Várban. Az egyik negyed az egykori ferences és klarissza épületekben jött létre, ahol a Helytartótanács, a Királyi Kúria, az Országház, az országos levéltár kapott helyet. A Szentháromság térnél az egykori jezsuita szeminárium épületé-be költözött a Magyar Kamara. A városházán ideiglenesen (1785–1824 között) bezárták a Szent Kereszt-kápolnát, s benne boltokat rendeztek be. A városháza szomszédságában álló Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye megyeháza 1806-ban magánkézbe, az Eötvös családhoz került.¹⁷⁴ A katonai igazgatási hivatalok továbbra is a Dísz tértől délre, a volt karmelita kolostorban, valamint a Szent György téren foglaltak helyet (az egykori tüzérlaktanyában működött az Erődítési Hivatal az 1820-as évekig, az Erődítési Építési Hivatal, a Fegyvertár, végül 1794-től a Főhadparancsnokság a volt karmelita kolostorban).¹⁷⁵ Rövid ideig itt működött az 1787-ben felállított Záloghivatal (*Versatz Amt*) is.¹⁷⁶

Buda igazi piaci központja azonban nem a Várban, hanem a Vízivárosban volt (23. ábra). Már az 1695-os Zaiger három vásárteret említ. A mai Batthyány tér az országos vásárok helye volt (a Zaigerben *obere Marckh* néven szerepel, de pár évtized múlva elterjedtebbé vált a *Haupt Platz* elnevezés, amit a 19. században felváltott az itt álló katonai őrháznál raktározott ágyúgolyókról a *Bomben Platz*, 24. ábra).¹⁷⁷ Itt voltak a kerület legfontosabb egyházi intézményei, a ferences kolostor (később Erzsébet-apácák kórháza), a Szent Anna-plébániatemplom. A téren álló *Immaculata*-szobrot 1834-ben áthelyezték a mai Mária térre, mivel akadályozta az egyre nagyobb piac forgalmát.¹⁷⁸ Itt állt a postahivatal épülete,¹⁷⁹ a legnépszerűbb fogadók (Fehér Kereszt, Barna Oroszlán), és egy katonai őrház (25. ábra).

A Szilágyi Dezső téren tartották a 17. század végétől a hetivásárokat (*undtere Marckh*, később egyszerűen *Markt Platz*). Itt álltak a városi mézszársékek, a vámház, a harmincadhivatal, és a vízivárosi patikus háza is.¹⁸⁰

A kapucinus kolostortól délre helyezkedett el a halpiac (*Fisch-marckh*).¹⁸¹ A budai országos vásárok már a 18. század közepén kezdtek elveszíteni jelentőségüket a pestivel szemben, ezért a század végére már a hetivásárok váltak jelentősebbé.¹⁸² A Vízivárosban a nagyobb vásárokat a Fő utca vonalán tartották, a Bomba tér és a Hetivásár tér érintésével, egészen a kapucinus kolostorig. Schams Ferenc 1822-es leírása szerint itt minden házhoz tartozott áruraktár is, többségüknek pedig az utcára néző ablakos boltja vagy fogadója volt. A 19. században a hetivásárok rendje a következő volt: hétfőn a Tabánban, szerdánként a Vízivárosban és szombatonként a Várban. Schams csak egy nagy éves piacot említ a Duna-partján (azaz a vízivárosi Bomba téren és a Fő utcán).¹⁸³ A Fő utca forgalmára utal, hogy 1844-ben az összes kávézó itteni házakban működött.¹⁸⁴

buildings formerly belonging to the Franciscans and the Poor Claires, taken over by the Council of the Royal Governor, the Supreme Court (*Curia Regia*), Parliament and the national archives. In Szentháromság Square, the Hungarian Royal Chamber moved into the building of the former Jesuit seminary. The Chapel of the Holy Cross in the City Hall was closed between 1785 and 1824, during which time shops were set up there. The neighbouring County Hall of Pest-Pilis-Solt-Kiskun passed into private hands – the Eötvös family – in 1806.¹⁷⁴ Military administrative offices continued to occupy the former Carmelite monastery south of Dísz Square and buildings on Szent György Square. The Fortifications Office occupied the former artillery barracks until the 1820s, and the Fortifications Construction Office, the Arsenal and – after 1794 – the High Command occupied the former Carmelite monastery.¹⁷⁵ Also located there for a short period was the Pawn Office (*Versatz Amt*), set up in 1787.¹⁷⁶

The commercial centre of Buda, however, was not in the Castle District but in Víziváros (Fig. 23). Zaiger mentioned three market places there as early as 1695. National fairs were held in today's Batthyány Square, which Zaiger recorded as *obere Marckh*, but the name *Haupt Platz* was

24. ábra. Weissenberg Ignác: Buda és Pest a Bomba tér felől, 1835, papír, litográfia Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár, Metszettár
Fig. 24 Ignác Weissenberg: Buda and Pest viewed from Bomba Square, paper, lithography, 1835, Budapest History Museum, Kiscell Museum – Municipal Picture Gallery, Collection of graphics

A Tabán a Vízivárossal együtt a kezdetektől fogva Buda legjelentősebb kereskedelmi központja volt, itt éltek a főleg nagykereskedelemmel foglalkozó, balkáni eredetű rác családok. A tabáni hetipiacok helye a mai Döbrentei tér volt, de utcáin az 1810-es tűzvész előtt a számtalan kisebb bolt, kolbászda, lacipecsenyész is nehezítette a közlekedést.¹⁸⁵ A piszkosabb, vagy körülményesebben eladható dolgok piacát (például állatok) igyekeztek minél inkább a város határában tartani, így az állatvásárok helye a 17. század végén a vízivárosi városfal Kórházi kapun túli területén, a mai Bem József tér környékén volt. A század közepén ugyanitt már falerakatok álltak (illetve 1792 után a koronázási ceremónia királydombja, amiről a városfal melletti utca, a mai Bem József utca a *Königsberg Gasse* nevet kapta).¹⁸⁶

Noha nem teljesen tartozik a városi terekhez, mindenképpen ki kell térnünk a város csatornázására, vízellátására. A török korban működő vízmű, ami a Dunából a Várba szállította fel a vizet, az ostrom során tönkrement. Ideiglenesen ezért a rácok lovakkal, borsákokban hordták fel a vizet (innen kapta a nevét a Vízivárosból a Várba felvezető *Rossteig*), míg a kapucinusoknál egy két ló által hajtott vízműt üzemeltet be.¹⁸⁷ 1687-ben a katonaság mellett a jezsuiták szintén Duna-vizet használtak a mosás, főzés mellett ivóvízként is, amit naponta szállítottak fel a Várba.¹⁸⁸ A vízvezeték helyreállítása 1711-től napirenden volt, a szabad királyi kiváltságlevélben a város kizárólagos birtokába kerültek az addigi vízmeszteri hivatalban lévő alkatrészek és felszerelések.¹⁸⁹

1716–1718 között vezették le Kerchensteiner Konrád jezsuita szerzetes tervei alapján a svábhegyi forrásokból ólom- és facsőveken keresztül a Szentháromság téri vörösmárvány szökőkútba a jó minőségű ivóvizet. A szökőkút tetejére a jezsuitákra utalva 1722-ben Loyolai Szent Ignác szobrát helyezték el. (A jezsuita rend feloszlását követően 1784-ben a szent alakját a Carlo Adami által faragott Pallas Athéné váltotta fel. Ekkor a kút neve is megváltozott: míg korábban a forrás felfedezőjéről Erhard Everling katonasírovról *Doktorbrunn*ként volt ismert, 1773 után *Rathausbrunnen*, *Városházkút* néven említik.)¹⁹⁰

Szintén 1718 körül készült el Jakob Caspar lakatosmester vízműve, amellyel a Duna vizét szivattyúzták fel ólomcsőveken a karmeliták melletti fedett kútházba.¹⁹¹ A királyi palotát külön, középkori eredetű vízmű

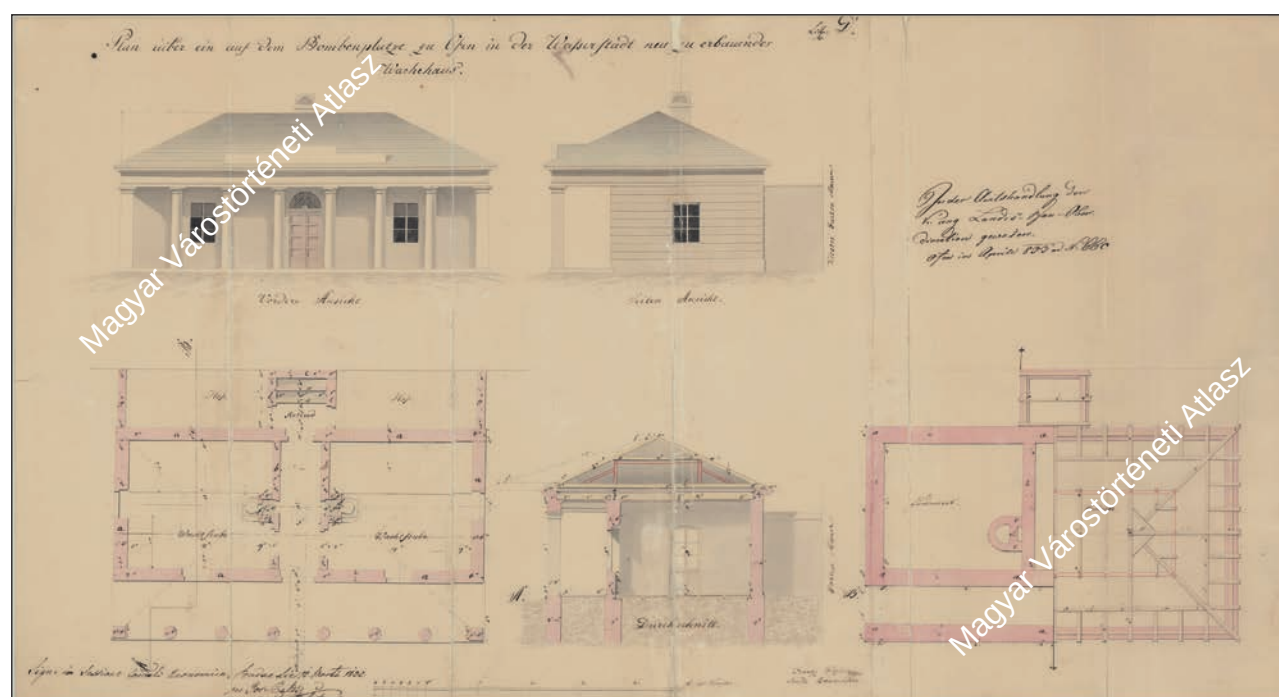
more common some decades later and it became *Bomben Platz* in the nineteenth century, named after the cannonballs stored at the military guardhouse there (Fig. 24).¹⁷⁷ The main religious institutions of the district, the Franciscan monastery (later the hospital of the Sisters of Elizabeth) and St Anne's Parish Church, also stood in this square. An *Immaculata* statue in the square was moved to today's Mária Square in 1834 because it was an obstacle to the increasing market traffic.¹⁷⁸ Also on the square were the post office,¹⁷⁹ the most popular inns (Fehér Kereszt [White Cross] and Barna Oroszlán [Brown Lion]) and a military hospital (Fig. 25).

Weekly markets were held on what is now Szilágyi Dezső Square (*undtere Marckh*, later simply *Markt Platz*), starting in the late seventeenth century. This was where the municipal butchers' shops, the customs house, the *harmincad* tax office and the house of the Víziváros apothecary stood.¹⁸⁰

The *Fischmarckh* was located to the south of the Capuchin monastery.¹⁸¹

Buda's national fairs began to lose out in the competition with Pest fairs in the middle of the eighteenth century, and the weekly markets were of much greater significance by the end of the century.¹⁸² In Víziváros, the large markets were held on the line of Fő Street, also incorporating Bomba Square and Hetivásár Square, up to the Capuchin monastery. According to an 1822 description by Ferenc Schams, every house had a store of merchandise, and most had a shop or an inn with a window facing the street. Weekly markets were held in the nineteenth century on Mondays in Tabán, on Wednesdays in Víziváros and on Saturdays in the Castle. Schams mentions only one great annual fair, the one held on the riverside of the Danube (namely in Bomba Square and in the Main Street of Víziváros).¹⁸³ An indication of the concentration of business in Fő Street is that all of the city's coffee shops were operating there in 1844.¹⁸⁴

Tabán and Víziváros together constituted the main commercial centre of Buda from the beginning of the period. These districts were home to the Rascian wholesale merchant families, originally from the Balkans. The weekly markets in Tabán were located in what is now Döbrentei Square, but until the 1810 fire there were very many small shops, sausage stalls

25. ábra. Wojtha Ferenc terve a Bomba téri új őrházhoz, 1833, Budapest Főváros Levéltára BFL XV.17.a.302 No. 7
Fig. 25 Plan by Ferenc Wojtha for the new guard-house in Bomba Square, 1833, Budapest City Archives BFL XV.17.a.302 No. 7

látta el vízzel, amit a barokk palota építésével párhuzamosan, még 1750 előtt Grassalkovich Antal építtetett ki újonnan Mikoviny Sámuellel. Eredetileg facsőveken szállította a vizet a palotába, majd az egyetem áthelyezésének idején Kempelen Farkas újította meg szivattyúját. 1817-ben ismét javításokat végeztek a *Schloßwassermaschinon*.¹⁹²

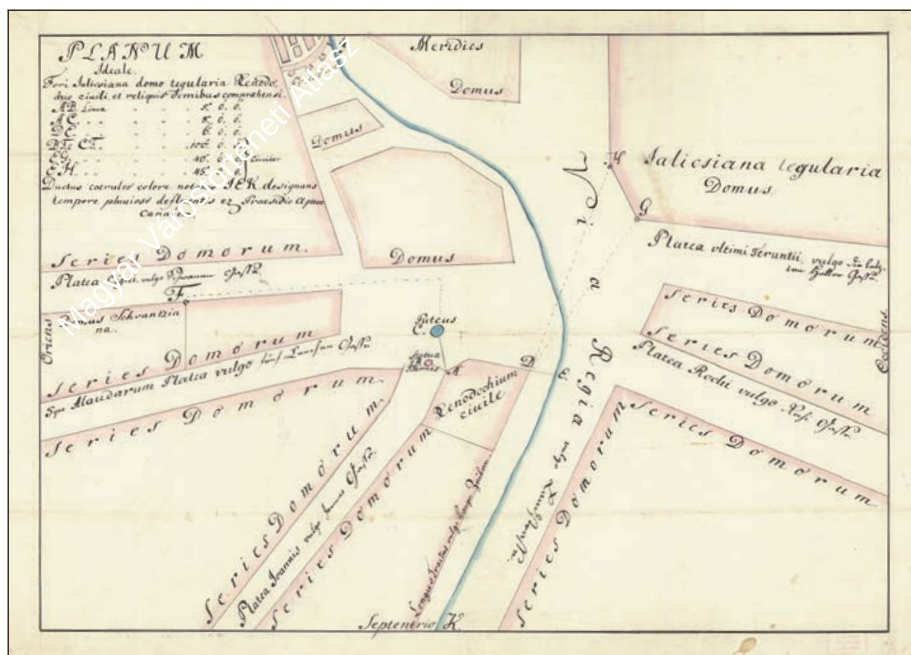
1777-től közkút állt az egykori jezsuita kollégium északi részén, amibe a Városházkút vizét továbbították,¹⁹³ és a Dísz térre is vezettek innen vizet egy fedett fa kútházba.¹⁹⁴ 1785-től márványkút állt a Dísz téren, amit szintén Carlo Adami faragott ki.¹⁹⁵ Ő kapott megbízást a várostól 1794-ben az Országház és a ferences kolostor között egy másik vörösmárvány kút kifaragására is, ami 1796-ban készült el. Ez ugyancsak a Városházkútból kapta vizét (kivitelezője végül nem Adami, hanem Hacker Xavér Ferenc ács- és építőmester, valamint Aprili József süttői kőfaragó volt).¹⁹⁶

A külvárosok kevésbé voltak jól ellátva közutakkal. Az egyes városrészek ilyen létesítményeire utalnak a térelnevezések, így az országúti *Brunnen Gasse* (1822, 1828-ban *Kút utsza* néven, ma Kút utca), és a tabáni *Brunnen Platz* (1833).¹⁹⁷ A városi szegényház előtt szintén állt közkút (26. ábra).¹⁹⁸ A külvárosokban ezért sokan vagy a Duna-vizet használták (ahová egyébként a szennyvizet is vezették), vagy esővízgyűjtő ciszternákat építettek maguknak. Jól illusztrálja a városban lakók és a katonák közötti különbséget, hogy a vízivárosi Három Nyúl kaszárnyában 1833-ban elromlott kúttal kapcsolatban szinte azonnal utasították Buda város tanácsát, hogy gondoskodjanak annak mielőbbi javításáról, azért hogy a katonáknak ne kelljen Duna-vizet használniuk. Ezzel szemben a kriszti-

and cooked food vendors obstructing traffic on the streets.¹⁸⁵ In an attempt to keep goods that were dirty or requiring more complicated circumstances (such as livestock) towards the outskirts of the city, livestock markets in the late eighteenth century were held outside the Hospital Gate of the Víziváros city wall, around what is now Bem József Square. This was also the site of the timber yards in the middle of the century (and after 1792, the "king's mound" for the coronation ceremony gave its name to the street beside the city wall, now Bem József Street: *Königsberg Gasse*).¹⁸⁶

Although not strictly falling within the subject of city squares, it is important to mention the drainage and water supply for the city. The water works that brought water from the Danube to the Castle District during the Ottoman era was destroyed during the siege. For a while, Rascian carriers brought water on horses, in leather sacks (giving the name to the *Rossteig*, leading from Víziváros up to the Castle District), until the Capuchins set up a water works operated by two horses.¹⁸⁷ In 1687, the military and the Jesuits used Danube water for drinking, washing and cooking, and had it brought up to the Castle District every day.¹⁸⁸ Restoration of the water pipes went on to the agenda in 1711, and the charter granting free royal town status assigned all parts and equipment in the "water master's office" to the possession of the city.¹⁸⁹

High quality drinking water from the springs on Sváb Hill was taken through lead and wood pipes to the red marble fountain in Szentháromság Square via a system designed by the Jesuit monk Konrád Kerchen-

26. ábra. A mai Széna tér és környéke áttekintő térképe, 1798 körül
Budapest Főváros Levéltára BFL XV.16.a.207/52

Fig. 26 Overview map of the present-day Széna Square and its surroundings, around 1798
Budapest City Archives BFL XV.16.a.207/52

navárosiak 1825-ös kérését, amelyben a Helytartótanáctól új közkút létesítésére kértek engedélyt, megtagadták.¹⁹⁹ A szegényházban, ami a társadalom peremén élőknek nyújtott lakhelyet, a 18. század végén Duna vizet használtak.²⁰⁰

Az ivóvíz mellett a szennyvíz elvezetéséről is gondoskodni kellett. A 18. század elején a szeméttől való megszabadulásnak megszokott módja volt, hogy egyszerűen lerakták azt az utcára, az Ördög-árok vagy a Duna partjára és a természetre bízta, hogy mi lesz azzal.²⁰¹ A várvédelmi övezet szintén nagy szemétkerakó helynek számított, különösen az építési törmeléket szerették itt felhalmozni. Változás is a központi hivatalok Budára költözésének idején történt. A Helytartótanács 1787-ben rendeletileg írta elő, hogy a trágyát, szemetet vigyék el az utcákról és a bástyák mellől, valamint a háztulajdonosoknak kötelező lett szemét- és pócegödörök ásása.²⁰² Ez persze nem feltétlenül jelentette azt, hogy a rendelet maradéktalanul be is tartották. A városi tanács a 19. században a hóhérgyepmester alkalmazásánál például határozottan kikötötte, hogy az utcák, terek, temetők tisztán tartása mellett gondoskodjon a szemét Dunába szállításáról is.²⁰³ A század közepén ez a közterek és kövezett utak karbantartását jelentette. A tereket a hetipiacokra kellett megtisztítani (azaz hétfőn a Tabánt, szerdán a Vízivárost, szombaton a Várat), a vásárokat végeztével pedig azonnal neki kellett kezdeni a maradványok eltakarításának. A vásárokat nem érintő köztereket csak az éves piacok idejére kellett rendbe tenni.²⁰⁴ A benne található hivatalok és katonai létesítmények miatt a Várban kezdték el legkorábban a földalatti csatornák építését. A legtöbb ilyen az 1830-as években létesült: csatorna futott a Főhadparancsnokság épülete mellett le a Várból, és az összes kapunál (így az Országház épületétől és a József-kaszárnyától a Bécsi kapun át, de földalatti városi csatorna volt az Úri és a Fortuna utcában, valamint a Dísz tértől a Tárnok utcán át a Bécsi kapuig).²⁰⁵ Szintén az 1830–1840-es években létesítették a külvárosok főbb csatornáit. A Víziváros és az Országút egyik fő csatornája a két városrészt elválasztó városfal külső oldalánál vezette le a vizet a Dunába,²⁰⁶ mellette a Fő utca mentén elhelyezkedő fontosabb épületek mellett (Harmincad hivatal, Arany Hajó fogadó) létesítettek csatornákat. A Bomba téri Barna Oroszlán fogadótól a Dunába vezető földalatti csatornát a téren épített új őrházzal egy időben (1830–1833 között) alakították ki. A Bécsi kaputól a mai Csalogány utcán át vezették le a vizet, míg a királyi palotából a Halászfővároson keresztül.²⁰⁷ A városrész legrégebbi csatornája azonban a *Bad Canal* volt, s szerepe a Császár fürdő melletti gyógyvíz eljuttatása volt az önálló forrással nem rendelkező vízivárosi fürdőbe.²⁰⁸ A tabáni fő csatorna gyakorlatilag az ekkor még fedetlen Ördög-árok volt, de a Rác fürdőből és a Várból a Ferdinánd kapun kivezető úton keresztül is vezetett csatorna a Dunába, valamint Joseph Semmelweis fűszerkereskedő, Semmelweis Ignác édesapja háza mellől is.²⁰⁹ Az újlaki csatorna Óbuda határán, a mai Bécsi út mentén vezette le a hegyekből a vizet, míg a Krisztinaváros főbb csatornáinak tervét csak 1841-ben készítette el Baczó József mérnök.²¹⁰ A Buda külterületein létrehozott csatornák legfontosabb feladata a város környékén lévő mocsarak vízelvezetése volt. 1787 után összekötötték az ún. Hosszú- és Nagy-mocsarakat (*grosse* vagy *Galgenberger Morast* a Galgenberg től nyugatra, *lange Morast* a mai Fehérvári és Budafoki út mentén), utóbbihoz 1820-tól ástak vízlevezető csatornát a Dunáig.²¹¹

A közösségi élet piacok, vásárok mellett meghatározó színterei voltak az egyes ünnepségek helyei, amelyekről itt csak röviden szólnunk. A 17–18. század egyházi ünnepei közül kiemelnénk a körmeneteket,²¹² az egyéb ünnepek közül pedig Buda visszavívásának napját, szeptember másodikát, ami szintén szorosan kötődött az egyházhoz, hiszen a Nagyboldogasszony-templomból indult ki. Innen a Császárrészig vonult a tömeg, ahol ünnepi beszédet tartottak, a Mária Magdolna-templom érintésével.²¹³ Nagy esemény volt továbbá Alamizsnás Szent János már a későközépkor-

steiner and implemented between 1716 and 1718. In deference to the Jesuits, a statue of St Ignatius Loyola was placed on the top of the fountain in 1722. (After the dissolution of the Jesuit Order, the statue was replaced by one of Pallas Athene, carved by Carlo Adami, in 1784. The fountain was first known as *Doktorbrunn*, after the monk, the discoverer of the springs, the army-doctor Erhard Everling, but its name changed and was mentioned after 1773 as *Rathausbrunnen* or *Városházkút* [City Hall Fountain].)¹⁹⁰

Also completed around 1718 were water works made by master blacksmith Caspar Jakob. These pumped water out of the Danube through lead pipes to the wellhead beside the Carmelites.¹⁹¹ The royal palace was served by separate waterworks of medieval origin, rebuilt together with the construction of the Baroque palace by Sámuel Mikoviny under the direction of Antal Grassalkovich before 1750. Water was originally conveyed to the palace through wood pipes, but Farkas Kempelen modernized its pump when the university was located there. Further repairs were made on the *Schloßwassermaschin* in 1817.¹⁹²

A public fountain was installed to the north of the former Jesuit College in 1777 1777,¹⁹³ and was supplied with water from the City Hall Fountain, as was a covered wellhouse in Dísz Square.¹⁹⁴ A marble fountain carved by Carlo Adami was set up in Dísz Square in 1785.¹⁹⁵ Adami also received a commission from the City in 1794 to carve a red marble fountain for a location between Parliament and the Franciscan monastery. In the event, the fountain was the work of carpenter and master of works Xavér Ferenc Hacker and stonemason József Aprili of Süttő, and was completed in 1796. It also took its water from the City Hall Fountain.¹⁹⁶

The suburbs were less well served by public fountains. There are streets and squares whose names betray the existence of fountains, such as *Brunnen Gasse* in Országút (recorded in 1822; the name of the street changed to *Kút utsza* in 1828 and is now Kút [“Fountain”] Street), and *Brunnen Platz* in Tabán (1833).¹⁹⁷ There was also a public fountain in front of the municipal poor house (Fig. 26).¹⁹⁸ Consequently, many people in the suburbs used water from Danube (into which sewage was discharged) or built household rainwater cisterns. A good illustration of the difference in status between city dwellers and soldiers is that when the well in the Három Nyúl (‘‘Three Rabbits’’) barracks in Víziváros broke down in 1833, Buda Council was almost immediately instructed to have it repaired as soon as possible so that the soldiers would not have to use Danube water. By contrast, a request to the Council of the Royal Governor by the people of Krisztinaváros in 1825 to set up a new public fountain was rejected.¹⁹⁹ The water used in the poor house, occupied by people on the periphery of society, came from the Danube in the late eighteenth century.²⁰⁰

There was also a need to dispose of sewage. In the early eighteenth century, the customary way of dealing with all refuse was to throw it on to the street or the Ördög-árok stream or the bank of the Danube and entrust it to nature.²⁰¹ The defensive zone of the Castle District was also used to dump rubbish, particularly building rubble. A change came when the government offices moved to Buda. The Council of the Royal Governor issued a decree in 1787 ordering dung and refuse to be taken from the streets and from beside the bastions, and requiring house owners to dig cesspits and refuse pits.²⁰² There is no reason, however, to believe that this decree was observed to the full. In the nineteenth century, the City Council stipulated that the obligations of its newly-employed executioner-dogcatcher included keeping the streets, squares and graveyards clean and arranging for refuse to be taken to the Danube.²⁰³ In the middle of the century, this involved maintaining the public spaces and paved roads. The squares had to be cleaned for the weekly markets (i.e. Tabán on Monday, Víziváros on Wednesday and the Castle District on Saturday), and clearing the area had to start immediately after the markets finished. Public areas not included in the markets only had to be tidied up for the duration of the annual fairs.²⁰⁴ Underground sewers were first laid in the Castle District, the location of government offices and military establishments. Most of these were built in the 1830s: a sewer ran by the Regional Military Command building and under every gate. There were underground municipal sewers from Parliament and the József barracks through the Vienna Gate, under Úri Street and Fortuna Street, and from Dísz Square through Tárnok Street to the Vienna Gate.²⁰⁵ The main sewers in the suburbs were also laid in the 1830s and 1840s. One main sewer serving Víziváros and Országút lay along the outside of the city wall dividing the two districts,²⁰⁶ beside the main buildings along Fő Street (Thirtieth Tax [*tricesima*] Office and Golden Ship [Arany Hajó] Inn). An underground sewer from the Barna Oroszlán Inn on Bomba Square down to the Danube was built at the same time as the new guardhouse on the square (1830–1833). Sewage was led from Vienna Gate along what is now Csalogány Street and from the royal palace via Halászfőváros.²⁰⁷ The oldest drainage channel in the district, however, was the *Bad Canal*, which took spa water from beside Császár Baths to Víziváros Baths, which did not have their own spring.²⁰⁸ The main sewer for Tabán was effectively the still-uncovered Ördög-árok Stream, but there was a sewer to the Danube from Rác Baths and the Castle District along the road through Ferdinánd Gate, and from the house of spice merchant Joseph Semmelweis, father of the famous physician, Ignác Semmelweis.²⁰⁹ The Újlak channel drained water from the hills along the boundary with Óbuda, today’s Bécsi Road, while it was only in 1841 that the engineer József Baczó drew up plans for

ban is Budán őrzött ereklyéjének megérkezése a városháza kápolnájába 1715. július 7-én. Szintén emlékezetes maradt Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc látogatása 1751. augusztus 8-án (akiket többek között diadalkapual és ünnepi beszéddel vártak), és a Szent Jobb Budára hozatala 1771. július 19-én.²¹⁴ 1818-tól újra megtartották a Szent István napi körmeneteket, amelyek során a Szent Jobbot a palotakápolnából a Nagyboldogasszony templomba vitték.²¹⁵

A nagyszombati egyetem Budára helyezése sem történhetett meg fényes külsőségek nélkül: 1778. december 8-án először csendült fel a *Veni Sancte* a hallgatóknak a Nagyboldogasszony-templomban, amelynek során az egyetem karai ünnepélyesen bevonultak az épületbe, majd 1780. január 23-án felavatták az egyetemet.²¹⁶ 1814. október 26–28. között Budán tartózkodott I. Ferenc osztrák császár és magyar király, III. Frigyes Vilmos porosz király és I. Sándor orosz cár. Látogatásuk alkalmából nyitották meg a Gellért-hegyen az új csillagvizsgálót, a város pedig díszkivilágítást kapott.²¹⁷ Buda történetének legfontosabb eseményei közé tartozott a Szent Korona hazahozatala Bécsből 1790 februárjában, valamint I. Ferenc koronázása 1792. június 6-án, akit a várbeli volt ferences templomban koronáztak meg. A templomot, amelyet egyébként tévesen azonosítottak, mert ez a középkorban a Szent Mária Magdolna-plébániatemplom volt, az esemény miatt újra felszentelték és bejárata elé díszes előcsarnokot építettek ebből az alkalomból. Ezt követően az új király a Nagyboldogasszony-plébániatemplomban aransarkantyús lovagokat avatott, majd a vízvárosi kapucinus templom előtti emelvényen (*Gerüst zum Jurament*) letette a koronázási esküt. Végül a Vízváros és Országút határán, a régi városfallal szemben emelt koronázó dombon (*Mons Regius*) végezte el a kardvágásokat (innen kapta a mai Bem József utca a 19. századi nevét: *Königsberg Gasse* vagy *Királyhegy utcza*).²¹⁸ József nádor életének fontosabb eseményeit is pompás ünnepségek közepette tartották meg, így például nádorrá választását 1796-ban, valamint házasságát I. Pál cár lányával, Alexandra Pavlovnával 1800-ban.²¹⁹ A város jelentőségét növelték az itt tartott országgyűlések is (1790–1791, 1807). A külföldiek számára is látványosságként mentek a húsvéthétfélnként tartott mulatságok a Gellért-hegyen, vagy a Buda környéki hegyekben népünnepély-számba menő szüretetek.²²⁰

Ünnepnek ugyan nem, de sajnálatos voltuk ellenére a városlakók számára nagy látványosságnak számítottak a kivégzések. A város akasztófája 1699-től Újlakon, a *Weingarten Strassétól* (Ürömi utca) északra állt. 1735-ben áthelyezték a *Königsberg* (Király-hegy) dombra, Újlak és Óbuda határára.²²¹ 1844-től az akasztófa már jóval kijebb, a Városmajoron túli réteken lett felállítva.²²² A város jogkörén túlmutató, felsőbb parancsra végrehajtott ítéletek színhelye a század közepén a Szent György tér volt, a különösen elrettentőnek szánt büntetéseket itt hajtották végre. Itt végezték ki 1736. április 4-én a lázadó Szegedinác Pérot és társait, majd négy évvel később a pestisjárvánnyal kapcsolatos intézkedések során kirobbant 1739. március 19-i tabáni tumultus résztvevőit is.²²³ 1795. május 20-án végezték ki a magyar jakobinus mozgalom vezetőit, Martinovics Ignácot és társait a Vár alatti Generális kaszálón, amely később erről az eseményről kapta a Vörösmarty nevet. A többféle feladatot ellátó városi hóhér lakhelye megfelelt társadalmi helyzetének: a város szélén, vagy szegényesebb, esetleg kevésbé lakott részén kapott helyet. Így a 18. század elején a Halászárosban lakott, 1754-ben a Szent Rókus utcában, 1810-től pedig a Gellért-hegy déli végén, a korábbi pestislazarétum helyén.²²⁴

4.3 Szórakozási lehetőségek

Az 1686-ban visszafoglalt Budán a fogadók mellett a társasági élet kezdettől fogva fontos színterei voltak a már a középkorban és a török időkben is használt fürdők, amiket általában a külföldi utazók is a város leginkább említésre méltó látványosságai között sorolnak fel. Nem véletlen, hogy Buda első 18. századi „turisztikai célú” leírásának, Franz Vanossi kötetének tekintélyes része szól róluk.²²⁵ A legnagyobb és legelegánsabb ezek közül a Császár vagy Eckher fürdő, ami a 19. század elején Marczibányi István révén az irgalmasok tulajdonába került, akik König Mihály bérlővel az 1840-es években nagy vonzerővel bíró fürdőkomplexummá építtették át azt.²²⁶ Ugyanennek a forrásai táplálták a vízvárosi polgári – 1784-től katonai – kórház melletti Király fürdőt. (A mellette lévő kórházzal *Spitalbadnak*, 18. századi tulajdonosáról pedig *Sprengerbadnak* nevezték. Mostani nevét a fentebb is említett, a fürdő birtokló König Mihályról kapta.)²²⁷ A Tabán három fürdője más-más közönséget vonzott. A városi, vagy Rudas fürdő volt leginkább népszerű a helyiek és a külföldiek szemében (27. ábra). Ezt követte a Rác fürdő, ami a 17. század végétől a megkeresztelkedett oszmán birodalombéli Pergassi kapitányé lett, 1774-től pedig a fürdős Zagler családé.²²⁸ Az iszapjáról sárosnak nevezett, a Gellért-hegy déli lábánál, a város szélén fekvő *Blockbad* a kevésbé elegáns fürdők közé tartozott. A 18. század végétől nyaranta a budai katonai kórház betegeit is kezelték benne (ezért nevezték *Militär-Spitalbadnak* is), akiknek ezért a fürdő mellett fogadót is építettek.²²⁹ A 17–18. század fordulóján még gőzfürdő is működött a Vízvárosban.²³⁰

Az 1810-es évektől a pesti oldalon népszerűvé vált Duna fürdők, uszodák nem terjedtek el a budai oldalon (noha többször felmerült egy-egy uszoda létrehozása a vízvárosi élelmiszer-tárral egy vonalban). Levéltári anyagban mindössze egy fürdő működésének engedélyezése ismert, amit Endresz Mihály molnármester működtetett 1841-től.²³¹

A kormányzások Budára helyezésével itt kialakított színházról és kaszinóról már esett szó. Ugyanebben az időszakban, a 18. század végén

the main sewers of Krisztinaváros.²¹⁰ The channels laid out in the outskirts of Buda were mostly intended to drain the swamps lying around the city. After 1787, the Long and Great swamps (*grosse* or *Galgenberger Morast* to the west of Galgenberg and *Lange Morast* along today's Fehérvári Road and Budafoki Road) were joined up, and work on digging a drainage channel from the latter down to the Danube started in 1820.²¹¹

Certain points in the city were associated with regular public events other than markets and fairs. Feast-day processions were major church events in the seventeenth and eighteenth centuries,²¹² and even the major secular holiday commemorating the anniversary of the recapture of Buda on 2 September had a church connection, with a procession that started at the Church of Our Lady and passed by Mary Magdalene's Church to the Császárrés ("Kaiser's Gap"), where a speech was given.²¹³ Another major event was the return to Buda of relics – of St John the Almoner – that had been held there in the Middle Ages. Their ceremonious arrival at the City Hall chapel took place on 7 July 1715. Also memorable was the visit of Maria Theresia and Francis of Lorraine on 8 August 1751 (received by a triumphal arch and speechmaking), and the arrival of the Holy Right Hand to Buda on 19 July 1771.²¹⁴ From 1818 on, Processions of St Stephen's day were held again, when the Holy Right Hand was transferred from the chapel of the palace into the Church of Our Lady.²¹⁵

The transfer of the University of Nagyszombat to Buda was also attended with splendid celebrations: the *Veni Sancte* was heard in the Church of Our Lady for the first time on 8 December 1778, the day of the ceremonial entry of the university faculties to the university. The university was inaugurated on 23 January 1780.²¹⁶ Francis I of Hungary, Frederick William III of Prussia and Tsar Alexander I of Russia were in Buda between 26 and 28 October 1814. To mark the occasion, a new observatory was opened on Gellért Hill and the city was illuminated.²¹⁷ Among the most important events in the history of Buda were the homecoming of the Holy Crown from Vienna in February 1790 and the coronation of Francis I on 6 June 1792. The coronation took place in the Franciscan Church in the Castle District as the result of a mis-identification; it had in fact been the Parish Church of Mary Magdalene in the Middle Ages. The church was re-dedicated for the event and a new ornate porch was built on to its entrance. Afterwards, he dubbed knights of the Order of the Golden Spur

27. ábra. Dankó József – Elek Demkovics: A Rudas fürdő átalakításai terve, 1831 Budapest Főváros Levéltára BFL XV.17.a.303/211 a
Fig. 27 József Dankó – Elek Demkovics: Alteration plan of the Rudas Baths, 1831 Budapest City Archives BFL XV.17.a.303/211 a, d

egyre több szórakozási lehetőség jelent meg a budaiak számára. A hajóhíd budai hídfőjénél működött az ún. Reischl-féle faszínház 1784-től 1873-as lebontásáig, a krisztinavárosi nyári színház 1834-től üzemelt.²³² Ugyanekkor jött divatba parkok, kertek létesítése, ahol a szabadidőt sétával, beszélgetéssel lehetett eltölteni. A Várkert és a krisztinavárosi Horváth-kert mellett azonban a legjelentősebb és legkiterjedtebb kert a Városmajor (*Stadtmayerhof*) volt, amit II. József tett közkertté 1785-től.²³³ A nagyobb kertekben külön épületek szolgálták ki a szórakozni vágyókat. A városmajori mulatóban (*Lustgebäude*) például – amit általában a várbeli Fortuna fogadó bérlője bérelt a várostól – 1793-tól engedélyezték sör, bor és kávé mérését, működött benne étterem, biliárdterem, a 19. században pedig egy része táncteremként is funkcionált.²³⁴ A 18. század végétől kedvelt és elegáns szórakozási lehetőség volt a Buda környéki zöld területek (például Zugliget, Kamaraerdő, és az ún. *Faulenzer*, azaz Henyélő) meglátogatása, ahol a kirándulók vendéglátásáról is gondoskodtak. A leghíresebb ezek közül a Budakeszi felé vezető út mellett létesített *Schönschäferin*, azaz a Szép Juhászné volt, amit leginkább egyetemisták és hivatalnokok látogattak. A városmajorihoz hasonlóan Buda városához tartozott a kamaraerdei fogadó (*Stadt Lust Gebäude in Kammerwaldt, kamara erdői korcsma*) is.²³⁵ A kisebb tabáni kocsmákban gitár- és citerazenével szórakoztatták a vendégeket.²³⁶

Noha Budán már 1702-ben élt két örmény kávé, s 1713-tól működött önálló kávéház is, a kávézók igazán csak a 18. század végén terjedtek el a városban.²³⁷ Ezek között voltak nagyobb és népszerűbb kávéházak, azonban létszámban – és a kortárak szerint eleganciában – meg sem közelítették a pestieket.²³⁸ A kávéházak általában egy-egy fogadó részeként működtek, így például a Fortuna bérlői is kaptak kávéházat jogot (bár nem mindig a Fortuna épületében éltek azzal). A várbeli kávézók és cukrászdák az ide költöztetett kormányhivatalok tisztviselőit és az itt lakó nemességet szolgálták ki. Ezzel szemben a külvárosi kávézók a városlakók mellett a különböző célból (kereskedelem, városnézés) Budára látogatókat látták el a „fekete leves”-sel. Nem véletlen, hogy a 19. században a vízivárosi kávézók kivétel nélkül a Fő utcán helyezkedtek el, s a Tabán egyik leghíresebb kávézója is a városrész egyik legforgalmasabb pontján, a hajóhídtól a Várba vezető út mellett, a Szarvas-házban működött. Az 1793-ban itt járt Robert Townson a város sok kávéháza közül a legjobbnak a hajóhíd mellett tartotta, amit bármilyen nemű és rangú vendég látogathatott.²³⁹ 1796-ban tíz, 1822-ben tizenhat kávézó volt Budán.²⁴⁰

5. A város benépesítése és a lakosság összetételének változása

Az 1686-os ostrom során a város szinte lakatlanná vált. A védők egy része életét vesztette, vagy hadifogoly lett. Az itt maradt „törökök” leginkább nők és gyermekek voltak, akiket a visszafoglalás után megkereszteltek.²⁴¹ Az itt lakó rácok részben a török időkben is itt éltek, részben 1690-ben Arsenije Čarnojević ipeki pátriárkával érkeztek ide. 1697-től, miután nem települtek a Kunságba és Pestre, maradhattak Budán, ám a Vártól távol kellett építkezniük.²⁴²

Buda lakosságáról – pontosabban a háztulajdonosokról – az első összeírás 1688-ban készült. Ebben az egyébként pontatlan forrásban a Várban hetvenöt, a Vízivárosban tizenhét háztulajdonost soroltak fel.²⁴³

Amíg reális veszély volt a török visszatérési kísérlete, a város megerősítését és katonákkal való ellátását tekintették elsősorban megoldandó feladatnak. Az 1687-ben itt járt Theodor Tscherning benyomása ezért az volt, hogy szinte csak katonák laktak Budán.²⁴⁴ A leendő civil lakossággal kapcsolatban már 1686 őszén megszületett az a tervzet, ami szerint a Várba leginkább katolikus, német betelepülőket, míg az Alsóvárosba magyarokat és rácokat lenne célszerű telepíteni. Két évvel később már kimondták, hogy lutheránus, kálvinista és zsidó a várostól távol tartandó.²⁴⁵ A magyarokat, tartván azok árulásától, nem szívesen látták Budán. Ennek megfelelően csak a külvárosokban találkozunk velük, nagyobb tömbben a Tabánban, Horvátvárosban, valamint Újlakon.²⁴⁶

A török idők „emlékeként” itt maradt, valamint az Oszmán Birodalomból ideköltözött vagy azzal esetleg kereskedelmi-családi kapcsolatot ápoló családok, valamint a várost visszafoglaló keresztények a század végén különös elegyet alkottak. A Vár erődítéseinek helyreállításán a németek mellett olasz és francia szakemberek is dolgoztak, a szakmunkások főleg az osztrák területekről, míg a kézi munkaerőt végzők Magyarországról érkeztek a városba. Újlakon a 18. század elején – a magyarok mellett – több spanyol (vagy spanyolnak mondott) katona is letelepedett.²⁴⁷ Ugyanitt éltek délszlávok is.²⁴⁸ Az összefoglaló néven rácoknak nevezett lakosok között felekezeti hovatartozás szerint katolikus és görögkeleti, nemzetiség szerint albán, görög, macedón is megtalálható volt.²⁴⁹ Kereskedelmi szempontból különösen jelentősnek tekinthető az örmények jelenléte.²⁵⁰ Az uralkodó és a felsőbb szervek, így a Kamarai Adminisztráció aktív támogatásával betelepülő német nyelvű lakosok közül került ki a 18. század elejére már a budaiak több mint fele (többségük az osztrák örökös tartományokból vagy Bajorországból érkezett).²⁵¹

Az 1686-os ostrom során a várbeli szefárd zsidóság sorsa megpecsételődött. Az újjáépítés során a legkülönbözőbb területekről származó zsidó lakosok a Vízivárosban (a török kori *Judenstadt*-ban) kereshettek maguknak lakhelyet. Mivel Buda vezetése és a zsidók között folyamatosan feszült volt a viszony, számuk 1746-os kiűzésükig viszonylag csekély

in the Church of Our Lady and took the coronation oath on a dais (*Gerüst zum Jurament*) in front of the Víziváros Capuchin Church. Finally, he ritually brandished his sword on the coronation mound (*Mons Regius*). This provided the nineteenth century name of what is now Bem József Street: *Königsberg Gasse* or *Királyhegy utca*).²¹⁸ Palatine Joseph held the main events of his life in high ceremony: his election as palatine in 1796 and his marriage to the daughter of Tsar Paul I, Alexandra Pavlovna, in 1800.²¹⁹ The standing of the city was raised by the Diets held there in 1790–1791 and 1807). The Easter Monday revelries on Gellért Hill were a spectacle that also attracted the attention of foreign visitors, the jollities of harvest in the surrounding hills of Buda as well.²²⁰

Somewhat less festive, indeed unfortunate events, but nonetheless a source of entertainment for city folk, were public executions. The municipal gallows were set up in Újlak, north of *Weingarten Strasse* (Ürömi Street) in 1699. They were moved to *Königsberg (Király-hegy, “King’s Hill”)* at the boundary of Újlak and Óbuda, in 1735.²²¹ The next site of the gallows, established in 1844, was even further out, on the meadows beyond Városmajor.²²² In the middle of the century, the venue of punishments lying beyond municipal competence, carried out by higher order and of a form designed to serve as a terrible deterrent, was Szent György Square. On 4 April 1736, the insurrectionist Péró Szegedinác and his associates were executed there, followed four years later by members of the Tabán mob that rioted on 19 March 1739 in reaction to measures taken for the plague epidemic.²²³ On 20 May 1795, the leaders of the Hungarian Jacobin movement, Ignác Martinovics and associates, were executed on the meadow under the Castle District, later named after the event as Vérmező (“Field of Blood”). The residence of the municipal executioner, who had many functions, befitted his social status: at the edge of the city, or in a poor, possibly sparsely-populated place. In the early eighteenth century, he lived in Halászfőcsanak, in 1754 in Szent Rókus Street, and after 1810 at the south end of Gellért Hill, on the site of the former fever hospital *lazaretum*.²²⁴

4.3 Amusements

After its recapture in 1686, important places in Buda, besides the inns, were the baths, which had been in use in medieval times and during the Ottoman occupation and which foreign travellers usually considered the most remarkable sights of the city. A large section of an eighteenth century book by Franz Vanossi, the first description of Buda for “tourist purposes”, is devoted to the baths.²²⁵ The largest and most elegant were the Császár or Eckher Baths, donated to the Brothers of Mercy by István Marczibányi in the early nineteenth century. They were rebuilt into a very attractive bathing complex by their new owners and their tenant, Mihály König, in the 1840s.²²⁶ The springs that served Császár Baths also supplied what are now Király Baths beside the civilian hospital (taken over by the military in 1784) in Víziváros. The hospital gave the baths their name of the time, *Spittalbad*, but this changed during the eighteenth century to *Sprengerbaad* after its owner of the time. It is by the name of the nineteenth century owner, already mentioned as tenant of Császár Baths, Mihály König, that the baths are known today (*könig=király*).²²⁷ The three baths in Tabán attracted different sections of the public. Most popular among both locals and foreigner visitors were the municipal Rudas Baths (*Fig. 27*). Next in line were Rác Baths, owned from the end of the seventeenth century by Captain Pergassi, who had been born in the Ottoman Empire but had converted to Christianity, and from 1774, by Zagler family, who also ran other baths.²²⁸ The *Blockbad* at the south end of Gellért Hill, at the edge of the city, named after the mud, were one of the less elegant baths. They were used to treat patients from the military hospital in Buda every summer starting in the late eighteenth century (and thus was also known as *Militär-Spitalbad*), and for them, an inn was built beside the baths.²²⁹ At the turn of the seventeenth and eighteenth centuries there was also a steam bath in Víziváros.²³⁰

The Danube baths and swimming pools that started to become popular on the Pest side in the 1810s did not spread to the other side of the river (although plans were proposed several times for a swimming pool in line with the Víziváros provisions store). The archives hold documents concerning the granting of permission for only one baths, operated by master miller Mihály Endresz starting in 1841.²³¹

I have already mentioned the theatre and casino set up when the government offices moved to Buda. At the same time, the late eighteenth century, there were more and more amusements for Buda dwellers. At the Buda end of the pontoon bridge, the Reischl “Wooden Theatre” ran from 1784 until its demolition in 1873, and a summer theatre started up in Krisztinaváros in 1834.²³² There was also a fashion for laying out parks and gardens as pleasant places for conversation and walking. These included the Várkert garden in the Castle District and Horváth Gardens in Krisztinaváros, but the largest and important garden was Városmajor (*Stadtmayerhof*), which Joseph II made into a public park in 1785.²³³ There were also buildings for entertainment in the larger gardens. The Városmajor entertainment hall (*Lustgebäude*) had a restaurant and a billiard hall and received a licence for the sale of beer, wine and coffee in 1793. It was usually rented from the city by the tenant of the Fortuna Inn in the Castle District. Part of it also functioned as a dance hall in the nineteenth century.²³⁴ Popular and elegant places for relaxation after the late eighteenth century were green areas around Buda such as Zugliget, Kamaraerdő,

maradt, 1728-ban például huszonnégy családot írtak össze (a Vízivárosban).²⁵² 1712-ig zsinagógájuk is volt, amit a tanács ekkor leromboltatott, ezt követően csak magánházakban hozhattak létre imaszobát.²⁵³ A protestánsok száma, hozzájuk hasonlóan, jelentéktelennek tekinthető.²⁵⁴

A 17–18. század fordulójának budai lakóiról a legátfogóbb képet az 1702. július 7. és 14. között, Rüdiger Kaspar Keppeler alkamarás által készített összeírás alapján alkothatunk.²⁵⁵ A hadiadó-kivetés miatt felmért lakosság Tabánra vonatkozó adatait részletesen elemezte Nagy Lajos.²⁵⁶ Noha a *Conscription*... kétségtelenül értékes forrás, a benne szereplő információk feldolgozása azonban több szempontból is problémás. Számos javítás található benne, áthúzott nevekkal és betoldásokkal, az Országútnál még 1703-ra vonatkozó adatokkal is találkozunk, és az összeírás során a több ingatlannal rendelkező családfőket többször szerepeltették (ugyanakkor a társadalmi ranglétra alján szereplőket csak keresztnévvel vagy valamilyen jelzővel, vagy akár név nélkül). Mivel több háztulajdonnal szinte kivétel nélkül a városi elit bírt, ez a kérdés leginkább a Vár és a Víziváros adatait érinti. Tekintve, hogy nem sok személyről van szó, a kimutatás alapján kialakított összképet mindez érdemben nem befolyásolja. Ezen megfontolás alapján az összeírást úgy elemeztük, hogy a családfők foglalkozását minden egyes esetben feltüntettük (így tehát az, hogy egy mesterséget hányszor említettek, nem feltétlen azonos az azzal foglalkozók számával). Ha valakinél több megjelölés is szerepelt (így például a horvátvárosi Georg Hubernél, akit fogadósnak és vincellérnek neveznek), azokat külön vettük számításba. Némely esetben – ahol Keppeler számára nyilvánvaló volt, az utókornak viszont kevésbé – nem szerepelt foglalkozás a felvett személy mellett, ezek egy részét ki lehetett egészíteni a polgárkönyvek, vagy éppen a tanácsülési jegyzőkönyvek adatai alapján. A foglalkozások megoszlásának elemzésénél a klasszikusan elkülöníthető ágazatok mellett néhány önkényes kategóriát is bevezettünk, mivel célszerűnek láttuk annak bemutatását, milyen markánsan jelen volt a hadsereg a városban akár a „hadiipart” kiszolgáló mesterségek terén is.

A *Conscription*... néhol utal a lakóházak állapotára, lakáskörülményekre. A legsiralmasabbak a tabáni rácok helyei voltak. Négy család kiégett házban élt. Kilenc katolikus rác család félházban (kapások és parasztok). Ugyancsak a Rácváros katolikus részén lakott kilenc család, ahol a családfőnek nem volt háza. Buda két kávésa közül az örmény Cirko például a Gellért-hegynél édegélt (*ohne Haus sitzt bei dem Perg*).

Az összeírás alapján az alábbiakat lehet elmondani a 18. század elejének budai lakosságáról: A város vezetősége, a Kamarai Adminisztráció és az itt állomásozó katonaság elöljárói, valamint fontosabb alkalmazottaik a Várban laktak. A város, vagy a (Kamarai Adminisztráción keresztül) az uralkodó számára dolgozó, de kevésbé rangos munkát végzők helyileg a Vár és a Víziváros között oszlanak meg (a tanácsszolgáknak például a Várban volt ingatlanuk), hasonlóan a hadseregben szolgáló, ranglétrán lejjebb elhelyezkedő személyek (hadnagy, hadpénztári intéző, káplár, tűzszerész, zászlós stb.).

Az alapvető ellátáshoz (élelmezés, ruházkodás) kapcsolódó foglalkozások alkották a város legnagyobb csoportját. A különböző mezőgazdasági munkákat végző személyek (kapás, napszámos, vincellér, paraszt) éltek a legnagyobb arányban Budán. A Tabán falusias arculatát jól tükrözi, hogy döntő többségük itt lelt otthonra (a rácoknál 271, a katolikusoknál 175 ilyen lakos volt), majd ezt követte a Horvátváros (90 fő), Víziváros és Újlak (62-62 fő). A legnépesebbnek számító Rácváros lakói – függetlenül attól, hogy katolikusok vagy görögkeletiek – zömmel ilyen munkát helyesen végeztek előbbieknél 115 kapást és 52 parasztot írt össze Keppeler, utóbbiaknál pedig 260 kapást. Noha a tabániaknál ez nagyrészt a budai szőlőkben végzett munkát jelentette, a több szakértelmet is feltételező vincellér kifejezéssel inkább az északi oldal városrészeiben élőket illette az alkamarás: a Vízivárosban 35, a Horvátvárosban 21, míg Országúton 10 ilyen személy lakott. A legtöbb napszámost (24 fő) pedig Újlakon írták össze.²⁵⁷ Mivel kertek leginkább a Vízivárosban voltak, így kertészekkel is itt találkozunk (7 fő, emellett egyet-egyet feljegyeztek a Várban és a Horvátvárosban).

A megtermelt élelmiszerek feldolgozásával szintén leginkább a Vízivárosban foglalkoztak. Közülük is kiemelkednek a mészárosok, valamint a pékek (itt nyolc, illetve kilenc ingatlan volt a kezükben, de mivel e két céh tagjai a város befolyásos rétegéhez tartoztak, így négy-négy házhely volt még mészáros vagy pék tulajdona a Várban). A nagy létszámú Tabánban szintén jelen voltak (a legényekkel együtt 8 mészáros és 3 pék), a többi városrészben viszont egyáltalán nem. A pékek szakmája elválaszthatatlan a molnárokétól, s amint az az összeírásból is kitűnik, a molnárok szintén a Vízivárosban szerettek letelepedni. (Legénnyel együtt hatan választották ezt a városrészt, de kisebb létszámban jelen voltak a szomszédos Horvátvárosban és Újlakon is). Halászok szintén a Vízivárosban éltek nagyobb számban (6 fő, mellettük mindössze 1-1 halász élt – az Országút kivételével – a többi külvárosban). Az adott városrész lakosságának nemzetiségi összetételére és a nemzetiségek különböző igényeire utal az olyan speciális élelmiszereket készítő topográfiai megoszlása, mint a mézeskalácsos (a Várban és a Vízivárosban 1–1 fő), pacalárus (3 fő a Tabán görögkeletiek lakta részén), kávé (2 fő a katolikus tabániaknál), vagy éppen a serfőző, sörmérő (4 fő a Vízivárosban). A Víziváros élénk piaci életét mutatja, hogy a kenyeres kofák is itt próbáltak megélni (3 fő, mellettük 5 fő a Horvátvárosban és 1 Újlakon).

A ruházattal kapcsolatos, textil- és bőripari mesterségeknél szintén markánsan elkülönülnek egymástól a különböző városrészek. Ezen belül

and *Faulenzer* (“lounger”), where there were catering facilities for trippers. The most famous of these was *Schönschäferin* (Szép Juhásznő, “Fair Shepherdess”) on the road to Budakeszi, most favoured by university students and clerks. Like that in Városmajor, the inn in Kameraerdő (*Stadt Lust Gebäude in Kammerwaldt*) belonged to the City of Buda.²³⁵ The small taverns in Tabán provided guitar and zither music to entertain their guests.²³⁶

Although there were two Armenian coffee vendors in Buda as early as 1702, and establishments selling coffee in 1713, coffee houses proper only became widespread in the city in the late eighteenth century.²³⁷ Some of these were large and popular, but they were always fewer – and according to contemporaries, less elegant – than those of Pest.²³⁸ A coffee house was usually part of an inn, and the tenants of the Fortuna, for example, were granted a licence to serve coffee (although they did not always use it in the Fortuna building). The coffee houses and confectioners in the Castle District served the officials working in the newly-transferred government offices and the noble residents of the locality. Suburban coffee houses served city dwellers and people visiting Buda on business or sight-seeing. It is significant that all of the Víziváros coffee houses were located in Fő Street in the nineteenth century, and the Szarvas coffee house, one of the most famous in Tabán, lay at one of the busiest places in the district, on the road from the pontoon bridge to the Castle District. Robert Townson, who visited the city in 1793, considered that the best of Buda’s many coffee houses was the one facing the pontoon bridge, serving guests of all ranks and both sexes.²³⁹ There were ten coffee houses in Buda in 1796 and sixteen in 1822.²⁴⁰

5. The swelling population and its changing composition

The city was almost emptied by the 1686 siege. Some of the defenders lost their lives or were taken captive. Most of the remaining “Turks” were women and children and adopted Christianity after the recapture.²⁴¹ Some Rascians had been living there in Ottoman times, and others came with Arsenije Černojević, Patriarch of Ipek, in 1690. Those who did not move to Cumania or Pest were permitted to stay in the city after 1697, although they had to build their houses far from the Castle District.²⁴²

The first census of the people of Buda – or rather its property owners – was taken in 1688. It is a somewhat imprecise source, counting seventy-five house owners in the Castle District and seventeen in Víziváros.²⁴³

As long as the threat of an Ottoman return seemed realistic, the highest priority was to fortify the city and maintain the garrison there. When Theodor Tscherning visited Buda in 1687, he had the impression that hardly anybody except soldiers lived in the city.²⁴⁴ A plan for the civilian population drawn up in autumn 1686 envisaged that the Castle District should mainly accommodate Catholic German settlers, and that Hungarian and Rascian settlers should be confined to Alsóváros (“the Suburb”). Two years later, it was announced that Lutherans, Calvinists, and Jews should be kept at a distance from the city.²⁴⁵ Hungarians, under constant suspicion of treachery, were not generally welcome in Buda, and even at later times they were only to be found in the suburbs, with concentrations in Tabán, Horvátváros and Újlak.²⁴⁶

Families from the former Ottoman population, and those who came from the Ottoman Empire subsequently through links of trade or family, formed a curious mixture with the Christians who had retaken the city. The fortifications of the Castle District were under the supervision of Germans, together with some Italians and French. The skilled workers mainly came from the Austrian provinces, and the ordinary workmen from Hungary. In Újlak, together with Hungarians, several Spanish soldiers (or at least soldiers described as Spanish) settled in the early eighteenth century.²⁴⁷ Settlers from the Balkans also found homes there.²⁴⁸ Incomers known collectively as Rascians also included Albanians, Greeks and Macedonians, and their denominational affiliations were Catholic and Greek Orthodox.²⁴⁹ Armenians were particularly prominent in matters of trade.²⁵⁰ German-speakers settled with the active support of the sovereign and the high authorities, particularly the Chamber Administration. By the early eighteenth century, Germans (mostly originating from the Austrian hereditary provinces and Bavaria) accounted for more than half of the Buda population.²⁵¹

The fate of the Sephardic Jews in the Castle District was sealed in the 1686 siege. In the course of reconstruction, however, Jews from many different places were able to settle in Víziváros (the *Judenstadt* of the Ottoman era). Given the constant tension with the Buda authorities, their number always remained rather low, and they were ultimately expelled in 1746. In 1728, for example, the census counted only twenty-four families (in Víziváros).²⁵² They also had a synagogue until 1712, when the council had it demolished, after which they were constrained to set up prayer rooms in private houses.²⁵³ The number of Protestants, like that of Jews, was very low.²⁵⁴

The most comprehensive account of the Buda population at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries is a war-tax census produced by the city vice-chamberlain (*Stadt Unterkammerer*), Rüdiger Kaspar Keppeler, between 7 and 14 July 1702.²⁵⁵ Lajos Nagy has made a detailed analysis of the figures for Tabán.²⁵⁶ Although the *Conscription*... is undoubtedly a valuable source, there are several problems in interpreting its

„húzóágazatnak” tekinthető a szabók és a szűcsök mestersége, mindkettőre szinte csak a Tabánban találni példákat (38 szabó és 30 szűcs). Mellettük a Vízivárosban találni még 8 szabót. Míg a szűcsök inkább a Tabánban telepedtek le, a másik „fő” bőrös szakma, a cserzővargák inkább a Vízivárosban – cipészek, csizmadiák is inkább ezt a városrészt választották (5, illetve 4 fő). Hasonlóképpen, mint a finomabb kézimunkát igénylő, kifinomultabb vevőközönsséggel számoló mesterségek úzői, akik a Várban és a Vízivárosban szereztek maguknak ingatlant: gombkötő (1 a Várban, 2 a Vízivárosban), harisnyakötő (1, illetve 2 fő), kalapos (1 a Vízivárosban), parókás (1 a Várban) vagy például sapkakészítő (1 a Vízivárosban). Ezzel ellentétben a pokróckészítők, paplanosok (10, ill. 7 fő) a Tabán görögkeletiek által lakott részében működtek, s érdekes módon főként-készítőket is csak itt találunk (6 fő). A speciális élelmiszerekhez hasonlóan az adott városrész nemzetiségeinek igényeit próbálták kielégíteni a rácvárosi kordovánosok (1–1 fő a katolikus és a görögkeleti részben), valamint a papucskészítők (1–7 fő). A német ajkú telepesek számára készített ruhaanyagot a város ekkor egyetlen szépfestője, az újlaki Georg Körner.

Szintén a Várban és a Vízivárosban telepedtek le a kisebb piacra számító festők (4 fő), könyvkötők (1–1 fő), órák (1 fő a Vízivárosban), kötélverők (3 fő a Vízivárosban). A szappanfőzők többsége (4 fő) a Tabán görögkeleti részén élt.

A különböző szolgáltatásokhoz fűződő foglalkozások képviselőivel leginkább a Vízivárosban találkozunk, köszönhetően a városrész nagy piacának és fogalmának. Fogadók kiemelkedően magas számban éltek itt (huszonhárom esetben említi Keppeler őket), míg az összes többi külvárosban csak ketten-hárman voltak. Ugyanezeket az arányokat találjuk a fuvarosoknál (tizenhét ingatlannál szerepelnek a Vízivárosban, egykettő van a többi városrészben, viszont a Rácvárosban egyáltalán nincsenek). Az egyháznak és városnak szolgáló zenészek összesen öten szerepelnek az összeírásban (kettő-kettő a Várban és a Vízivárosban, egy pedig Újlakon, ebből egy hegedűs és kettő trombitás), ami meglehetősen kevesnek tűnik, ennél feltehetően többen voltak a templomi kórus tagjai, amit részben magyaráz a városban megforduló vándorzenészek jelenléte. Ismeretes, hogy az újjáépülőben lévő város számára a tűzveszély elhárítása miatt olyan fontos kéményseprői munkát a 18. század elején egyelőre csak a Várban lakó Peter Paul Franzin végezte legényeivel.²⁵⁸

Budán a törököktől való visszafoglalását követően másfél évtizeddel is bőven akadt (újjá)építeni való. A munka nagy része azonban nem a magánemberek házait érintette, hanem a város középületeit és mindekelőtt a hadsereghez kötődő létesítményeket, legyen az a parancsnok, a főhadbiztos szállása vagy az épülőben lévő várbeli kaszárnyák. A századfordulón a mai Szentháromság tér átmeneti képet mutatott: a török kori állapotokat már eltűntették (1686 előtt apró épületekkel volt tele, és tér helyett szűk utca vezetett a Nagyboldogasszony-templomhoz), azonban mind a városháza elkészülte, mind az 1691-ben eltervezett Szentháromság-oszlop felállítása még váratott magára.²⁵⁹ A város – anyagi lehetőségei korlátozottak lévén – egyes büntetési díjakat a Szentháromság-oszlop javára rótt ki (s a beszedett tételekről év végén külön kimutatót is készített), másokat a városházával kapcsolatos munkálatokra utasított. Az építkezésen dolgozó munkások zöme a Vízivárosban tartózkodott (33 fő), valamint a Várban (21 fő), kevesebben a Horvátvárosban és Újlakon (9–9 fő), foglalkozás szerinti legtöbben ácsok (32) és kőművesek (27). A Várban éltek a finomabb munkát végző képfaragók (3), üvegesek (3 fő a Várban, 1 fő a Vízivárosban). Feltűnő, hogy egy ilyen munkát végző ember sem élt a Tabánban.²⁶⁰

Részben az itt állomásozó katonaság kiszolgálására több mester telepedett le a Várban és a Vízivárosban, az összeírásban találkozunk többek között puskaművessel (7), fegyverkováccsal (1), szablyakészítővel (2 fő – egyikük a Vízivárosban, a másik a Tabán görögkeletiek lakta részén), illetve még puskaágyművessel is (1 fő a Vízivárosban).

A fa- és fémmegmunkálással foglalkozók többsége szintén ebben a két városrészben élt és dolgozott. Néhány mesterségtől eltekintve (asztalos, bognár, kádár, kovács) alig egy-két képviselője volt az egyes foglalkozásoknak (így egy-egy késes, köszörűs, körzőkovács, rézműves, pecsétmetsző élt a Vízivárosban), ennyi is elég volt a városban élők megrendeléseinek teljesítésére. Az aranyművesek ezzel szemben a Tabán katolikusok lakta részén tömörültek (tizen éltek itt, egy volt a görögkeletiekénél, mellettük a Várban ketten, a Vízivárosban pedig hárman).

Mivel Buda kereskedelmének központja a Víziváros és a Tabán volt, a kereskedők is leginkább itt telepedtek le: összesen 67 fő, ebből tizenkét esetben csak általános megjelöléssel találkozunk. A többi esetben Keppeler feljegyzi azt is, mire specializálódott az adott kereskedő, így volt fa-, vas-, hal-, só-, pálinka- és gyapjúkereskedő is a városban, akik nem csak az adott áru és a lakhely, de általában nemzetiség alapján is elkülönültek egymástól. A pálinkaeladással foglalkozó, feltehetően magyar nemzetiségű Horvát Miklós (*Horwat Mikloss*) például a Horvátvárosban élt.²⁶¹ A görögkeleti rác Nesko Martinović (*Martinoviz*) pedig paplanos volt és csak „mellékállásban” foglalkozott gyapjúeladással. A kereskedelem „nagyhalai” a rácok és a németek voltak, mint például a Várban élő Andreas Erhard vaskereskedő vagy a vízivárosi Andreas Wieser. A szegényebb lakosság helyi igényeit a szatócsok, zsidórusok elégítették ki, ami leginkább a Rácváros görögkeleti részén volt elterjedt (Keppeler itt 27 szatócsot számolt össze).

Az egészségügyi szakmák művelői is a Várban és a Vízivárosban telepedtek meg és vettek ingatlant maguknak. 1701-ben vette át a város ko-

information. It contains many corrections, scored-out names, additions and – for Országút – even figures for 1703. Heads of families with more than one property were also entered into the census more than once, while those at the bottom of the social ladder were only recorded by Christian name or some symbol or without any name. Since possession of more than one house was almost exclusively the preserve of the city elite, this problem mainly affects the figures for the Castle District and Víziváros. There were few such persons, and so there is little distortion of the overall account derived from the census. In the analysis, the occupation of the head of the family has been included in every case, so that the number of times a trade appears does not necessarily equal the number of people in that trade. Those who are entered more than once (such as Georg Huber of Horvátváros, referred to as both an innkeeper and a vineyardist) have been treated separately in the analysis. In a few cases, Keppeler did not enter an occupation beside a name, no doubt because it was obvious for him. Some of these may be completed with information from the Register of Citizens, or indeed council minutes. The distribution of occupations has been analysed according to the customary definitions, with some ad hoc categories adopted for the purpose of demonstrating the prominence of the army in the city through trades that served the “military industry”.

The *Conscription...* also includes some remarks about the condition of houses and housing conditions. The most miserable conditions were found among the Rascian population of Tabán. Four families lived in a burned-down house. Nine Catholic Rascian families (farm labourers and peasants) lived in half of a house. The heads of nine families in the Catholic part of Rácváros were entered as not having houses at all. They included one of the two coffee vendors of Buda, an Armenian called Cirko who lived on Gellért Hill (*ohne Haus sitzt bei dem Perg*).

The census permits some conclusions about the population of Buda at the start of the eighteenth century: the municipal leaders, the Buda Chamber Administration and the military staff, together with their main employees, lived in the Castle District. Lower ranking employees of the municipal authorities or the crown (Chamber Administration) were distributed between the Castle District and Víziváros (council servants, for example, had property in the Castle District), similarly to those of lower ranks in the army (lieutenants, military cashiers, corporals, artillerymen, ensigns, etc.).

The largest category in the city comprised those working in the basic supply of food and clothing. The highest proportion within this category comprised agricultural workers (labourers, day-labourers, vineyardists and peasants). A large majority of them lived in Tabán (271 among the Rascians and 175 among the Catholics), reflecting the village-like nature of the district; there were also many in Horvátváros (90) and in Víziváros and Újlak (62 each). In the most populous district of Rácváros, the predominance of agricultural trades was irrespective of confessional category: there were 115 labourers and 52 peasants recorded among the Catholics and 260 labourers among the Greek Orthodox community. Although most agricultural workers in Tabán worked in the Buda vineyards, Keppeler mostly reserved the term “vineyardist”, which implies a higher level of expertise, to those living in districts to the north: there were 35 vineyardists in Víziváros, 21 in Horvátváros and 10 in Országút. The largest number of day-labourers (24) was recorded in Újlak.²⁵⁷ There were seven gardeners in Víziváros, where gardens were most common, and one each in the Castle District and Horvátváros.

Occupations concerned with processing agricultural produce were concentrated in Víziváros. The most numerous in that district were butchers and bakers, owners of eight and nine properties respectively. Since members of the butchers’ and bakers’ guilds were among the most influential sections of Buda society, there were also four houses in the Castle District owned by butchers, and another four owned by bakers. The populous Tabán had eight butchers and three bakers, including assistants. Since bakers were necessarily linked to millers, it is logical that millers also preferred to settle in Víziváros. There were six of them there, including assistants, and smaller numbers in neighbouring Horvátváros and Újlak. There were six fishermen in Víziváros, and no other district except Országút had more than one. An indication of the national composition of districts and the needs of different nationalities is the topographical distribution of makers of special foods, such as gingerbread makers (one each in the Castle District and Víziváros), tripe sellers (three in the Greek Orthodox area of Tabán), coffee vendors (two among the Catholics of Tabán), and brewers and beer merchants (four in Víziváros). The lively commercial life of Víziváros shows up in the number of bread sellers who plied their trade there (three, although there were also five in Horvátváros and one in Újlak).

There are also marked differences among the districts in the distribution of clothing workers – the textile and leather trades. The “driving sector” of this industry comprised the tailors and furriers, both almost solely confined to Tabán (where Keppeler recorded 38 tailors and 30 furriers). There were eight tailors in Víziváros. Unlike the furriers, the “main” leather tradesmen, the tanners, were concentrated in Víziváros, where there were five shoemakers and four bootmakers. Trades requiring finer handiwork and having a more refined customer base found houses in the Castle District and Víziváros: button makers (1 in the Castle District and 2 in Víziváros), hosiery knitters (1 in the Castle District and 2 in Víziváros), milliners (1 in Víziváros), wigmakers (1 in the Castle District) and cap makers (1 in Víziváros). By contrast, the ten blanket makers and seven quilters

rábbi főorvosának, Peter Everlingnek a helyét Lorenz Stocker. Everling ekkor már igen beteg és idős volt, az 1702-es összeírásban már nem is szerepelt. Stockert két ingatlannál említi Keppeler, egyszer a Várban és egyszer a Vízivárosban. Stocker mellett még Neuburg praktizált ebben az időben orvosdoktorként Budán, neki egy háza és egy üres házhelye volt a Várban. Noha fizetést csak Stocker kapott, a tanács ugyanúgy igénybe vette Neuburg szolgálatait is. Mivel egy patika fenntartása igencsak költséges volt, ezért Buda két patikusa (Werner és Franz Herzig) is a Várban, azaz a várhatóan fizetőképes ügyfelek közelében helyezkedtek el. Az összeírásban kifejezetten sebésznek csak egy várbeli lakost mond Keppeler. A török korból itt maradt fürdők üzemeltetésére a Vízivárosban letelepedett fürdősök kezén öt ingatlan volt (mellettük egy fürdős élt még a Várban). Ugyanakkor a fürdők szempontjából jelentősebb Tabánban nem élt fürdős, mindössze egy-egy borbély a katolikusok és a rácok lakta városrészben.

Mivel az összeírás célja a városlakók anyagi helyzetének feltárása volt, a Várban és részben a Vízivárosban lakó elit mellett a társadalmi ranglétra alján szereplőket is meg lehet ismerni. A legszegényebbek a Rácvárosban vagy Buda másik végén lakó rácok voltak (a Horvátváros mellett a vízivárosi *untere Rätzen Gasse* /Batthyány utca/ nevét állítólag a sok ott lakó rácról kapta).²⁶² Keppeler 29 személy neve mellett jegyezte fel, hogy az illető szegény: ebből ketten a Vízivárosban tengődő özvegyek voltak (árulkodó az is, hogy egyiküknek még neve sem volt az alkamarás szemében, csak annyit jegyzett fel róla, hogy „szegény rác özvegy”), 11 fő a Tabán katolikus részében, a maradék 15 fő pedig a görögkeleti városrészben élt. Hárman csak koldulásból tartották fenn magukat (egy-egy fő Újlakon, valamint a Tabán két részén), közülük a görögkeleti Velimir Marković (*Markoviz*) az összeírás idején már halálán volt, a katolikusoknál élő sokác koldus (*Martin Schokacz*) szintén igencsak betegeskedett, az újlaki Petert pedig utólag ki is húzták a listáról. Mivel a lakosság összetétele már az összeírás után is gyorsan változott, számtalan utólagos bejegyzés, javítás található benne. A fentebb említett haldokló koldus mellett 5 személynél jelezték, hogy nem sokkal a feljegyzés elkészülte után el is hunytak.

Sokat és gyorsan változtatott a város összképén a lakók migrációja, akár városon belül, akár más város felé történt. Tizenegyen az összeírás idejéhez képest kevesebb, mint másfél éve költöztek Budára és szereztek itt ingatlant (ebből másfél éve 1 fő, egy éve 2 fő, háromnegyed éve 1 fő, és heten csupán féléve éltek itt). Három eset kivételével mindannyian az ekkor kiépülő falusias külvárost, Újlakot választották otthonuknak. Buda népszerűségét jelzi, hogy Győrből, Pécsről és Stájerországból is letelepedtek itt. Újlak a szomszédos óbudaiaknak is vonzó volt: mintha nem Buda, hanem Óbuda külvárosa lett volna, az óbudaiak leginkább házhelyet vettek itt, viszont továbbra is maradtak eredeti lakhelyükön. A legnagyobb fluktuációt a rácok körében lehet megfigyelni, Keppeler erről külön kimutatást is készített. Eszerint egy év alatt elhunyt 12 görögkeleti és 3 katolikus, valamint elköltözött 67 görögkeleti és 52 katolikus rác. A rácok *actio radiusa* igen tág volt, lakhelyüket könnyűszerrel váltogatták. Az elköltözött görögkeletiek célpontjai között szerepelt Baja (20), Arad (8), Hamzsabég (3), Temesvár (2), Karlovác (1), illetve az Oszmán Birodalom is (1), ugyanakkor Baja és Hamzsabég a katolikusok számára is népszerű volt. A városon belüli költözés is inkább a külvárosi lakosságra jellemző. Szintén Buda nagy „forgalmára” utal, hogy az összeírásban 73 bejegyzést áthúztak, 16-ot pedig utólag írtak bele.

A néhány személy esetében feljegyezett nemzetiségi hovatartozás nem alkalmas további következtetések levonására. Az adatok ugyanis meglehetősen hiányosak, néhol pedig nem egyértelmű, hogy még nemzetiséget jelölnek, vagy már családnévként használják az adott nevet (a Tabánban például hét *Bossniak* lett feljegyezve). Noha török eredetű lakosként főleg nők és gyermekek maradtak 1686 után is Budán (egyik kivétel a Rác fürdő bérlője, Pergassi kapitány),²⁶³ 1702-ben mindössze egy eset fordul elő, hogy az illető megkeresztelt török volt, a vízivárosi Joseph nevű férfinál. Ennek oka, hogy a nőknél feltehetően nem tartották fontosnak ennek közlését. A „magyar” megjegyzést is csupán egy esetben, egy Ferenc nevű vízivárosi kenyeres kofánál tünteti fel az összeírást készítő Keppeler, noha ekkor még bizonyosan több magyar élt Budán. A tabáni katolikusok között tizenhárom esetben olvasható az örmény (*Armoenier*) megjelölés, de feltűnő, hogy az örmény kereskedőknél ez a megjegyzés viszont nem szerepel. Örmény volt többek között Buda két kávésa is. A kereskedelemben szintén fontos szerepet játszó zsidók csak a Vízivárosban lakhattak ekkor, hat ingatlannál vannak feltüntetve.

A lakosság mesterség szerinti megoszlása már a 18. század elején is meglehetősen differenciált volt, amint azt a fentebbi összeírásban is láthattuk (3. táblázat). Ennek egyik oka, hogy az ostrom pusztításai után sok és sokféle mester munkájára volt szükség a város újjáépítéséhez (ez magyarázza az építőipari munkások nagy számát, ami mellett a hadsereghez, hadiiparhoz köthető mesterségek képviselői fordultak még elő nagyobb számban). A letelepedő mesterek többsége, Buda központi fekvésének köszönhetően nemcsak a helyi lakosok igényeit elégítették ki, hanem a környező településekről idejövők számára is dolgoztak.²⁶⁴ A legnépesebb mesterségek a lakosság igényeit elégítették ki, így a szabó, varga, csizmadia, mészáros, pék, kádár, szűcs, molnár. A foltozóvarga és foltozószabó megjelenése a 18. század végén jelzi, hogy ezen szakmák eredeti képviselői nem tudták kielégíteni a helyi igényeket, vagy hogy a lakosság egy része nem tudta megfizetni az új árakat.²⁶⁵

of the city lived in the Greek Orthodox area of Tabán, and interestingly, the city's six bonnet makers were also exclusively concentrated there. Similarly to the trades associated with special foods, there were cordovan leather workers in Rácváros who served the needs of the district's different ethnic communities (one in the Catholic and one in the Greek Orthodox area), and the same was true for slipper makers (one and seven respectively). The only dyer in the city at that time, Georg Körner of Újlak, made clothes for German-speaking settlers.

Also settling in the Castle District and Víziváros were some trades with more restricted markets: four painters, one bookbinder in each district, one clockmaker in Víziváros and three ropemakers in Víziváros. Most soap makers (four) lived in the Greek Orthodox part of Tabán.

Service trades were found mostly in Víziváros, owing to the large market and high level of business there. They included a strikingly high number of innkeepers – twenty-three – compared with only two or three in all the other suburbs. The same proportions are found for carters (owners of seventeen properties in Víziváros, one or two in the other districts, and none at all in Rácváros). Only five musicians serving the church and the city appear in the census (two each in the Castle District and Víziváros and one in Újlak; they included one violinist and two trumpeters), a surprisingly small number, but church choirs probably had more members, and there were always a large number of itinerant musicians in the city. Chimney sweeping, an activity of particular importance to prevent fires in the rebuilding city, was carried out at that time only by the Castle District dweller Peter Paul Franzin and his assistants.²⁵⁸

Fifteen years after its recapture from the Turks, there was still much to be rebuilt in Buda. The rebuilding work was less concerned with houses of private individuals than with public buildings, and even more so with military installations, including accommodation for the commander and his staff and barracks for the soldiers. What is now Szentháromság Square in the centre of the Castle District was in a transitional state at the turn of the century: many small Turkish buildings in front of what was once again the Church of Our Lady had been cleared away, replacing a narrow street with an open square. The City Hall, however, and the monument to the Holy Trinity (planned in 1691) had not yet been built.²⁵⁹ Given its financial constraints, the city imposed fines to raise money for the Holy Trinity monument (drawing up an account of these at the end of the year) and for works related to the City Hall. Most workers on the building projects lived in Víziváros (33) and the Castle District (21), and some in Horvátváros and Újlak (9 each), carpenters being the most numerous (32) followed by builders (27). The city's three sculptors lived in the Castle District, and glaziers, another more refined trade, were distributed between the Castle District (3) and Víziváros (1). Nobody plying such trades lived in Tabán.²⁶⁰

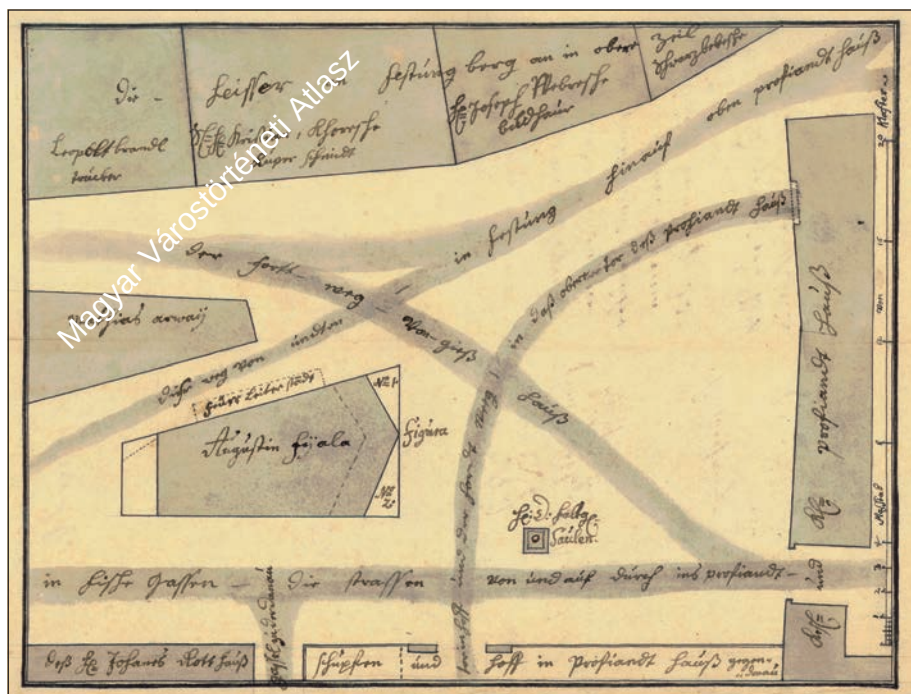
Several tradesmen who largely served the military units stationed in the city settled in the Castle District and Víziváros. There were seven gunsmiths, one armourer, two sabresmiths (one in Víziváros and the other in the Greek Orthodox area of Tabán) and one gun stock maker (in Víziváros).

Most woodworkers and metalworkers also lived and worked in these two districts. Apart from joiners, cartwrights, coopers and smiths, there were only one or two representatives of each trade (for example, Víziváros had one knifemaker, one knife grinder, one compass maker, one copper-smith and one seal engraver), and they were able to serve all of the orders from city inhabitants. By contrast, there were ten goldsmiths in the Catholic area of Tabán, one in the Greek Orthodox area, two in the Castle District and three in Víziváros.

Since Víziváros and Tabán were the commercial centres of Buda, merchants tended to settle there: a total of 67, of which twelve are only given a general description. In most cases, Keppeler recorded what the merchant specialized in. There were timber, iron, fish, salt, pálinka and wool merchants in Buda, associated with particular places and usually nationalities. The *pálinka* merchant Miklós Horvát (*Horwat Mikloss*), although presumably Hungarian, lived in Horvátváros.²⁶¹ The Greek Orthodox Rascian Nesko Martinović (*Martinoviz*) was a quilt maker and was probably only involved in the wool trade “on the side”. The “big fish” of trade were the Rascian and German merchants, such as the iron merchant Andreas Erhard, of the Castle District, whose name frequently appears in official records, and Andreas Wieser of Víziváros. The needs of the poorer citizens were satisfied by general merchants and rag-and-bone men, who were most common in the Greek Orthodox part of Rácváros. (Keppeler counted 27 general retailers there.)

Those involved in medicine also mostly settled and purchased property in the Castle District and Víziváros. In 1701, the chief medical officer of the city, Peter Everling, was replaced by Lorenz Stocker. Everling was already old and sick, and does not appear at all in the 1702 census. Keppeler mentioned Stocker as the owner of two properties, one in the Castle District and another in Víziváros. There was also a physician called Neuburg practising in Buda at that time, and he had a house and an empty plot in the Castle District. Although only Stocker received a salary, the Council also used Neuburg's services. An apothecary's business was very expensive to run, and so Buda's two apothecaries (Werner and Franz Herzig) set up in the Castle District, near customers who could afford their prices. Keppeler mentions only one person expressly as a surgeon, a resident of the Castle District. The bath owners who settled in Víziváros to run the baths left over from the Ottoman era had five properties (and one bath-owner lived in the Castle District). No bath-owners lived in Tabán,

Az 1728-as országos összeírás során összesen 2869 adózó családfőt írtak össze. Óvatos becslésként családonként átlagosan öt fővel számolva durván 14 345 főt kapunk, nem számítva az itt tartózkodó helyőrséget, nemeseket és szerzetesrendek tagjait.²⁶⁶ A polgárjogúak és az azzal nem rendelkező lakosok (*Inwohner*) számát vizsgálva elmondható, hogy ebben az időszakban a Tabán volt messze a legnépesebb városrész. A Tabán katolikus és görögkeleti részeiben önmagában is annyi család élt (638 és 543 család), mint a Vízivárosban (556 család) – még úgy is, ha beleszámítjuk a Víziváros lakosságába az ekkor még önállóan számító Halászfővárost (7. ábra), Horvátvárost, valamint a temető melletti Szent János utcát (*Joannis Gasse*).²⁶⁷ Az összeírás érdekessége, hogy adatai szerint ekkoriban Újlak számított a „két nagy külváros” mellett a legnépesebbnek: 387 családja több mint duplája volt még Országútnak is (ahol akkor 150 család lakott). A lakosságnak egyébként meglehetősen csekély százalékát (2–3%) alkotta a polgárság.²⁶⁸

28. ábra. A halászfővárosi Szentháromság-oszlop és környéke, 1765
Budapest Főváros Levéltára BFL XV.16.a.205/7
Fig. 28 The Holy Trinity column in Halászfőváros (Fischerstadt) and its outskirts, 1765
Budapest City Archives BFL XV.16.a.205/7

A 19. században ez a differenciálódás folytatódott. 1831-ben a különböző kereskedőkkel együtt összesen 117 különböző szakmát írtak össze.²⁶⁹ Legnagyobb számban természetesen a lakosság ellátását célzó élelmiszeripar (354 fő / 16 mesterség), valamint a textil- és ruházati ipar (458 fő / 24 különböző mesterség) képviselői működtek Budán. Ez utóbbiak között voltak külön foltozósabók (44) és foltozóvargák (61), magyar és német gombkötők (1 és 11 fő), szépfestő (5 fő), selyemfestő (1 fő), valamint német, magyar és görögkeleti szabók (121, 19 és 12 fő), német és szlovák cipész (119 és 12 fő). Ezenkívül a bőriparban lettek feltüntetve, de lényegében ide tartoznak még a csizmadiák is (65 fő).²⁷⁰ Az élelmiszeriparban a hagyományos mesterségek (fekete- és fehérpék 31-31 fő, mészáros és hentes 28 és 34 fő, halász 17 fő, molnár 54 fő) mellett megjelentek például a cukrászok (7 fő, cukrászda 1742-től működött a Várban)²⁷¹ és egy csokoládékészítő is.²⁷² Az 1702-ben itt élt két szegény örmény kávé után száz évvel már 18 kávést írtak össze (többségük a Várban és a Vízivárosban működött, a kávézók általában egy-egy fogadóban működtek, így kávézó tartozott a várbeli Fortunához és a vízivárosi Fehér Kereszthez is).

A különböző alapanyagokat feldolgozó iparágak között a fémipar tekinthető a legdifferenciáltabbnak (149 fő / 42 különböző szakma). Dolgozott Budán harangöntő (1 fő), késes, köszörűs, körzőkovács (2, 2, ill. 1 fő), patkolókovács (21 fő), órás (10 fő, köztük külön nagyóra-készítővel). 1831-ben külön tüntették fel az alkoholt, égetett szeszt árusítókat. Ekkor 47 pálinkafőzőt, 28 sörfőzőt és 1 sörmérőt írtak össze Budán. A pálinkafőzők vagy égetett szesz készítőik (*Brandweinbrenner*) nagy része mai szóval élve másodállásban foglalkozott csak pálinkafőzéssel, amit jól tükröznek Buda 1817–1820 közötti adóösszeírásai is, ahol külön feltüntették az egyes adózóknál, hogy mennyi pálinkafőző üsttel rendelkeztek.²⁷³ Ekkor negyvennyolc háztartásban volt ilyen alkalmatosság, s tulajdonosaik többsége egyébként vincellér vagy gazda volt. Kizárólag ebből élt meg négy személy (közülük hárman két üsttel, egy pedig hárommal rendelkezett, két-két személy a Tabánban, illetve a Vízivárosban).²⁷⁴

A szolgáltatások közül kiemelni a bérkocsist, mivel szerepük nem csak a városban belüli közlekedés felélénkülése, hanem a Buda határában lévő kirándulohelyek népszerűvé válása miatt is fontos volt: ekkor már 9 vidéki bérkocsist, és 46 fiákerest írtak össze a városban.

A 19. században továbbra sem jelentéktelen szerepet töltött be a város életében a kereskedelem (29. ábra). A fentebb idézett, 1831-es táblázatban összesen 302 kereskedőt jegyeztek fel, igaz, ezek nagyjából fele (154 fő) kiskereskedelemmel foglalkozó szatócs volt (*Deutsche Greißler*). Az általános kereskedők között továbbra is éles különbség mutatkozott a német (55 fő) és a görögkeleti (29 fő) kereskedők között. Utóbbiak létszámának

despite the important baths there, and there were only two barbers there, one in the Catholic and the other in the Greek Orthodox area.

Since the purpose of the census was to assess the citizens' financial status, it is possible to identify those lower down the social ladder as well as the elite who lived in the Castle District and to some extent in Víziváros. The poorest were the Rascian population of Rácváros and at the other end of Buda (Horvátváros is thought to have acquired its name from its Balkan inhabitants [horvát=Croatian], as did the street *untere Rätzen Gasse* [now Batthyány Street]).²⁶² Keppeler marked 29 persons as "poor": two were widows in Víziváros (and it is revealing that Keppeler did not regard one of them as having a name, entering only that she was a "poor Rascian widow"), eleven lived in Catholic Tabán and fifteen in the Greek Orthodox Tabán. Three lived by begging (one each in Újlak and the two areas of Tabán). The Greek Orthodox Velimir Marković (*Markoviz*) was dying at the time of the census, and the Catholic beggar Sokác (*Martin Schokacz*) was also very ill; Peter of Újlak was subsequently scored out on the list. Since the composition of the population continued to change very rapidly after it was taken, the census contains many subsequent entries and corrections. In addition to the dying beggar, five persons are noted to have died soon after the census report was completed.

Migration of citizens within the city, and to and from other towns and cities, caused major and rapid changes in the overall aspect of Buda. Eleven people moved to Buda and acquired property within eighteen months following the census (one had been living there a year and a half, two for a year, one for nine months, and seven for only six months). All except three found homes in the village-like suburb of Újlak. The popularity of Buda is evident from the arrival of settlers from Győr, Pécs and Styria. Újlak was also attractive to the people of neighbouring Óbuda: people from there tended to buy properties in Buda but remained in their original places of residence, as if Buda was a suburb of Óbuda. The greatest turnover was among the Rascians. In the space of a year, twelve Greek Orthodox and three Catholics died and 67 Greek Orthodox and 52 Catholics moved out. The *actio radius* of the Rascian population was very broad, and they had no trouble moving from place to place. The destinations of the departing Greek Orthodox families included Baja (20), Arad (8), Hamzsabég (3), Temesvár (now Timișoara, Romania, 2), Karlovác (1) and the Ottoman Empire (1). Baja and Hamzsabég were also popular among the Catholics. It was also mainly suburban residents who moved within the city. Another indication of the large movements of population in Buda is that 73 entries to the census were scored out and 16 were added later.

Ethnic affinity was recorded only for a few people, and no conclusions can be drawn from this information. Besides being an incomplete record, the words written in some places may indicate surnames rather than ethnicities (seven *Bossniaks* were registered in Tabán, for example). The inhabitants of Turkish origin who remained in Buda after 1686 were mainly women and children (an exception being the tenant of Rác Baths, Captain Pergassi),²⁶³ and there is only one case of a converted Turk recorded in 1702, a man named Joseph of Víziváros. The probable reason for this absence is the low importance attached to recording this information in the case of women. Only one person, a bread seller of Víziváros named Ferenc, is noted by Keppeler as "Hungarian", although there were certainly several Hungarians living in Buda at that time. Thirteen of the Tabán Catholics are described as Armenian (*Armoenier*), but interestingly, this remark is not entered for the Armenian merchants. Buda's two coffee vendors at that time were also Armenians. Jews, who were important in trade, could only live in Víziváros at that time, and were entered as owning six properties.

The census shows that the distribution of the population by trade was highly differentiated even by the early eighteenth century (Table 3). One reason for this was the need for many different tradesmen in the rebuilding of the city after the ravages of the siege. Accordingly, construction workers were very numerous, and trades related to the army and military industry were also highly represented. Owing to Buda's central location, most of the tradesmen settling there worked for citizens of neighbouring towns as well as the local population.²⁶⁴ The commonest trades were those satisfying the needs of the population, such as tailors, shoemakers, bootmakers, butchers, bakers, coopers, furriers and millers. The appearance of cobblers and jobbing tailors in the early eighteenth century shows that shoemakers and tailors were unable to meet local needs, or some of the population could not afford the price of new goods.²⁶⁵

The national census of 1728 recorded a total of 2869 taxpaying heads of families in Buda. With a conservative estimate of five persons per family, this gives a population of 14,345, not counting the members of the garrison, noblemen and religious orders.²⁶⁶ The figures for both families of citizens and those without citizen status (*Inwohner*) show Tabán to have been by far the most populous district of the city at the time. There were as many families in each of the Catholic (638) and Greek Orthodox (543) parts of Tabán as in Víziváros altogether (556), even counting the inhabitants of still-separate Halászfőváros (Fig. 7) and Horvátváros and Szent János Street (*Joannis Gasse*) beside the cemetery in the population of Víziváros.²⁶⁷ The census finds that Újlak was at that time the most populous district "after the two great suburbs". It had 387 families, more than twice the number in Országút (where there were 150). Burghers made up a very small proportion (2–3 per cent) of the population.²⁶⁸

This differentiation continued into the nineteenth century. In 1831, the census recorded 117 different trades and professions, including differ-

csökkenése a 18. század második felében bekövetkezett politikai és gazdasági változások következménye volt: Buda, és az ország ebből a szempontból ekkoriban már nem kötődik olyan erősen a Balkánhoz.²⁷⁵ Mindössze egy-két kereskedő foglalkozott csak olyan áruk forgalmazásával, mint fa, hal, liszt, kenyér.

Az 1817–1820 közötti összeírások alapján elmondható, hogy a város nem nemesi lakosságát ekkoriban 2744 telken 5890 család alkotta (az összeírással kapcsolatos táblázatokat lásd *Adattár* 7. alatt).²⁷⁶ Az egy házban élők számát elmondva megállapítható, hogy a legáltalánosabb 6–10 fő együttlélése volt (összesen 914 eset). Ezt követték a 3–5 fős, illetve 11–15 fős házak (634, illetve 380 eset). A Rácvárosban emellett nem számított ritkaságnak az 1–2 fős ház sem (ez az esetek többségében egyedülálló férfiakat, idős párokat, magára maradt özvegyasszonyt vagy özvegyet és gyermekét jelentette). A Vízivárosban és az Országúton állt a legtöbb olyan ingatlan, ahol 25 fő feletti volt a lakosok létszáma. Ezek egy része a mai szóval élve egyfajta bérházként működött, ahol több család lakott. Jól illusztrálja ezt, hogy a Víziváros 61 olyan házából, ahol 25 főnél többen éltek, 22 esetben a tulajdonos máshol lakott. Országúton ugyanez az arány még nagyobb, 26-ból 14.²⁷⁷ Részben pedig olyan épületek vagy műhelyek voltak, ahol ugyanolyan foglalkozású emberek – és esetleg családjaik – gyűltek össze: mint például a Víziváros 64. sz. alatti vízmű esetében. Nagyrészt napszámos családok laktak a Víziváros 632. sz. alatti Falk-féle majorságot (92 fő). Ugyanígy hat család élt együtt napszámosokkal együtt az Országút 254. sz. alatti Christen-féle téglagyártó területén (összesen 39 fő). Az egész város legnépesebb telke ekkor az Országút 291. sz. alatti Popits-féle ingatlan volt, ahol az összeírás idején tizennyolc család élt (összesen 102 személy, nagyjából kapások, koldusok). A családok, háztartások házhelyenkénti számát vizsgálva szembetűnő, hogy a több, ám nem sok külön háztartást magában foglaló telkek leginkább a Vízivárosban, Tabánban és Országúton fordultak elő. Ennek ellenére az egy család – egy ház modell volt a legelterjedtebb (1053 házban élt mindössze egy család és esetlegesen a személyzete). Ezt a Vár és a Krisztinaváros esetében a háztulajdonos tehetősége magyarázza (68 és 106 ház), Újlakon a városrész falusiassága (91 eset), Tabánban pedig a telkek apró mérete (463 eset). A vízivárosi házak több mint kétharmadában mindössze egy, kettő vagy csak három család élt (486 ház, a vízivárosi ingatlanok 69%-a). A családok szerkezete meglehetősen hasonló volt a maihoz abból a szempontból, hogy döntő többségükben mindössze egy vagy két gyermeket neveltek (1457, illetve 1059 család). A három- és négygyermekes családok ugyan nem számítottak ritkaságnak (654 és 391 eset), de az ennél több már különleges volt Budán.²⁷⁸ Természetesen számított a családfő édesanyjának vagy anyósának jelenléte is, de gyakran más nőrokon is együtt élt a családdal. Az idősebb férfi rokonok, családtagok ritkábban költöztek hozzá fiukhoz, vejükhöz.²⁷⁹

A legtöbb háztartásban általános gyakorlat volt szolgáló vagy szolgálgató alkalmazása (795 családnál fordul elő).²⁸⁰ A mesteremberek többsége mindössze egy, kettő vagy három segéderőt alkalmazott maga mellett (467-nek volt egy, 179-nek két, 111-nek pedig három segédje), az

ent kinds of merchant.²⁶⁹ The most numerous were members of the food trades (354 people / 16 trades) and the textile and garment industry (458 people / 24 trades). The latter included separate categories of jobbing tailors (44) and cobblers (61), Hungarian and German button makers (1 and 11 respectively), dyers (5), silk dyers (1), German, Hungarian and Greek Orthodox tailors (121, 19 and 12), and German and Slovakian shoemakers (119 and 12). Although bootmakers (65) were related to these, they were categorized in the leather industry.²⁷⁰ In the food industry, there were the traditional trades of “black” and “white” bakers (referring to the quality of their bread, 31 representatives each), slaughtermen (28), butchers (34), fishermen (17) and millers (54), and they had been joined by others such as confectioners (7, a confectioner’s having operated in the Castle District since 1742)²⁷¹ and one chocolatier.²⁷² Compared to the two poor Armenian café proprietors who lived in Buda in 1702, there were 18 coffee house proprietors (most operating in the Castle District and Víziváros, most coffee-houses being located in inns. There was a coffee house in the Fortuna in the Castle District, for example, and in the Fehér Kereszt in Víziváros).

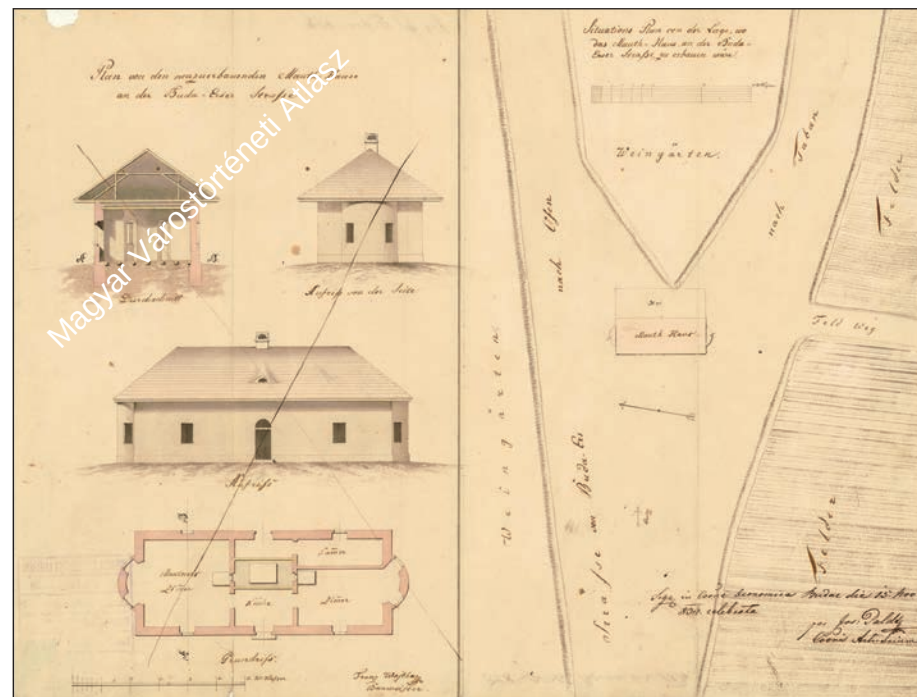
In manufacturing, the metallurgical trades were the most differentiated (149 tradesmen / 42 trades). There was one bell founder, two knife makers, two knife grinders, one compass maker, twenty-one farriers and ten clockmakers living in Buda, including one specialized maker of large clocks. Merchants of different alcoholic beverages were also distinguished in 1831. There were 47 pálinka distillers, 28 brewers and one beer merchant. For a large number of the distillers (*Brandweinbrenner*), distilling was a “second job”, as reflected in the tax censuses of Buda between 1817 and 1820, where the number of stills owned by each taxpayer was recorded separately.²⁷³ At that time, there were stills in forty-eight households, mostly those of vineyardists or farmers. Only four persons made their living solely from distilling (three of whom had two stills and one had three; two lived in Tabán and two in Víziváros).²⁷⁴

Cab drivers represented a service trade of particular importance because of their part in the upsurge in transport within the city and in the popularity of day-trip destinations on the outskirts of Buda: there were nine cab drivers from outside the city and 46 carriage drivers recorded in the census.

Trade continued to have an important part of city life in the nineteenth century (*Fig. 29*). The 1831 census recorded a total of 302 merchants, about half of whom (154) were small general shopkeepers (*Deutsche Greißler*). There was still a marked difference between the German (55) and Greek Orthodox (29) merchants. The decrease in the number of the latter was the result of political and economic changes in the second half of the eighteenth century: Buda – like Hungary as a whole – was no longer so strongly linked to the Balkans.²⁷⁵ Only one or two merchants dealt with goods such as timber, fish, flour and books.

The 1817–1820 censuses record that the non-noble population of the city consisted of 5890 families living on 2744 plots of land (the tables of figures from the census are given in Chapter 7 of the *Historical-Topographical Gazetteer*).²⁷⁶ Houses lived in by 6–10 persons formed the largest category (there were 914 of these). Next were those with 3–5 persons (634 houses) and those with 11–15 (380). In Rácváros, there were a good many houses containing only one or two persons, mostly single men, elderly couples and widows, possibly with one child. The highest number of properties where more than 25 persons lived were in Víziváros and Országút. Some of these were “tenements” rented by several families. A good illustration of this is that the owners of 22 out of the 61 houses with more than 25 occupants lived elsewhere. In Országút, this proportion was even higher, 14 out of 26.²⁷⁷ Some of these places, however, were buildings or workshops accommodating persons – and possibly their families – of the same trade. One such was the water works at Víziváros number 64. The 92 people living on Falk Farm at Víziváros 632 mostly belonged to families of day-labourers. There were six families of day-labourers, a total of 39 people, on the site of the Christen Brickworks at Országút 254. The site with the largest number of occupants in the city at this time was the Popits property at Országút 291, where eighteen families lived at the time of the survey (102 persons, largely farm labourers and beggars). It is striking that sites with more than one – but not many – separate households were most common in Víziváros, Tabán and Országút. The one family-one house model was most widespread (1053 houses were occupied by only one family and perhaps their servants). In the Castle District and Krisztinaváros, where there were 68 and 106 single-family houses respectively, this may be explained by the wealth of the owners; in Újlak (91) by the village-like nature of the district; and in Tabán (463) by the small size of the plots. More than two thirds of houses in Víziváros were occupied by either one, two or three families (486 houses, 69 per cent of houses in the district). The families had a very similar structure to those of today, inasmuch that most had one or two children (1457 and 1059 families respectively). Although there were quite a few three- and four-child families (654 and 391 respectively), those with any more children were rarities in Buda.²⁷⁸ It was quite natural for the mother of the head of the family to live there, and other female relatives were also frequently part of the household. Elderly male relatives and family members, however, rarely moved in with their sons or sons-in-law.²⁷⁹

Most households (795) employed servants.²⁸⁰ Tradesmen usually had one, two or three assistants (467 had one, 179 two and 111 three), but rarely any more than that. The numbers depended either on the amount

29. ábra. A mai Budaörsi úton állt egykori vámház helyszínrajza, 1834 körül
Budapest Főváros Levéltára BFL XV.16.a.206/27
Fig. 29 Site map of the former tollhouse in modern Budaörsi Road, around 1834
Budapest City Archives BFL XV.16.a.206/27

ennél több segéd már ritkaságnak számított, s vagy az elvégzett munka követelte meg a nagyobb létszámot, vagy az alkalmazó családfő volt tehetősebb (a legtöbb legényt és inast foglalkoztató műhelyek nem véletlenül a cipész, asztalos és szabóműhelyek közül kerültek ki).²⁸¹

A felekezeti megoszlást tekintve továbbra is a katolikusok voltak többségben (4798 család). A Várban a katolikusok mellett mindössze hét evangélikus családot és egy zsidó kereskedőt jegyeztek fel. Az evangélikusok jelenlétére már a század elejéről vannak adataink: 1802-ben már kérvényezték saját templom és iskola létrehozását, igaz, ez csak 1847-ben

valósult meg József nádor 1819-ben elvett harmadik felesége, Maria Dorottya főhercegnő jóvoltából.²⁸² Újlak – leszámítva a mindössze tizenhárom itt élő, zömmel házalással foglalkozó izraelita családot – színtiszta katolikus településrésznek tekinthető. Evangélikusok mellett nagyobb tömbben a Vízivárosban és a Tabánban éltek (de ezekben sem jelentős lélekszámmal). A várbeli Wilhelm Rosenfeld izraelita kereskedő két szolgájával lakott a kremsmünsteri apát házában. A zsidók többsége mellett az evangélikusokhoz hasonlóan szintén a Rácvárosban és a Vízivárosban telepedett le, míg egy kisebb részük a hazai zsidóság történetében fontos szerepet játszó Óbudával szomszédos Újlakon.

Buda görögkeleti lakosai legnagyobb részének továbbra is a Tabán volt a lakhelye, de korántsem olyan nagy számban, mint a 18. században: 1818-ban már mindössze 150 görögkeleti család élt itt, helyüket átvették a katolikus németek, s kisebb részben az evangélikus szlovákok.²⁸³ A Vízivárosban lakó hét görögkeleti család kizárólag kereskedelemmel foglalkozott (ebből hárman bőrkereskedelemmel), emellett még a Tabánnal szomszédos Krisztinavárosból jegyezték fel nagyjából ugyanennyi görögkeleti családot (szám szerint nyolcat, köztük több értelmiséggel vagy hivatalnokkal, így volt köztük orosz kántor, görögtanár, városi tanácsos, könyvrevizor és írnok). A Tabánban említenek még emellett egy görög katolikus papot, de nem egyértelmű, hogy esetleg csak elírásról van-e szó.²⁸⁴

A reformátusok száma még az evangélikusokéhoz képest is csekély volt, három kivételtől eltekintve mind a Rácvárosban laktak (tizenöt család, többségük kézművesként dolgozott). A Vízivárosban mindössze két református család élt, egy hajós a családjával és egy egyedülálló nyelvtnár, valamint az Országúton egy kocsis.

6. „There is a strange stillness about Buda; a sort of calm regality”

A fenti mondatot egy, a reformkorban itt járt angol utazó, Julia Pardoe írta le.²⁸⁵ Az idézet jól illusztrálja, mennyire háttérbe szorult az 1840-es évekre Buda a nyüzsgő kereskedőváros Pesttel szemben.²⁸⁶ Azonban igazságtalanok lennénk, ha nem jegyeznénk meg, hogy Buda karaktere az itt székelő nádornak, a központi kormányzerveknek, s nem utolsó sorban a várbeli helyőrségnek s különböző katonai szerveknek (valamint a pestiétől eltérő orientáltságú városvezetésnek) köszönhetően már alapvetően más volt, mint Pesté.²⁸⁷ Míg Pest a kereskedelméről és szórakozási lehetőségeiről volt híres, addig Buda elsősorban a „hivatalváros” az idegenek szemében: „*Ofen ist die Stadt der Behörden und der Regierung*”, „*the residence of the Bureaucracy of Hungary*.”²⁸⁸ Mindazonáltal, mint fentebb láttuk, sokféle szórakozási lehetőség is akadt Budán, Az 1834-ben itt járt Michael J. Quinnek is az volt a benyomása, hogy Buda „*just as social and as merry a place as Pesth, and has its own balls and assemblies of every kind*”.²⁸⁹ Az utazók beszámolóí általában meg-egyeznek abban, hogy ahol a várost nagy léptékben nézik (például a Vár festői elhelyezkedését), ott meglehetősen jó benyomásaik vannak. A részletekre térve (vendéglátás, fürdők belülről, utcák állapota, tisztasága) azonban már inkább negatív tapasztalatokkal távoznak a szabad királyi városból. C. B. Elliott például dicséri a királyi palotát és Buda impozáns megjelenését, de nem hallgatja el, hogy a Duna melletti utcák többsége nincs lekövezve, így esős időben minden úszik a sárban.²⁹⁰

of work involved or the wealth of the employer (most of the workshops employing assistants and apprentices were those of shoemakers, joiners and tailors).²⁸¹

Catholicism was still the numerically dominant denomination (4798 families). In the Castle District, the only non-Catholics were seven Lutheran families and one Jewish merchant. The first information on the presence of Lutherans dates from 1802, when a request was made to set up a Lutheran church and school. This was satisfied only in 1847, through the good offices of Archduchess Maria Dorottya, third wife of Palatine Joseph (they married in 1819).²⁸² Újlak was a purely Catholic district apart from thirteen Jewish families, mostly pedlars. There were modest concentrations of Lutherans in Víziváros and Tabán. The Jewish merchant Wilhelm Rosenfeld of the Castle District lived with two servants in the house of the Abbot of Kremsmünster. Most Jews, like Lutherans, settled in Rácváros and Víziváros, and smaller numbers lived in Újlak, the district neighbouring Óbuda which had an important part in Hungarian Jewish history.

Most of the Greek Orthodox inhabitants of Buda still lived in Tabán, but not as many as in the eighteenth century: a total of 150 Greek Orthodox families lived there in 1818, many properties having passed to Catholic Germans and a few to Lutheran Slovaks.²⁸³ All of the seven Greek Orthodox families living in Víziváros worked in trade (three in the leather trade) and about the same number lived Krisztinaváros, which was adjacent to Tabán. Of these eight families, several were those of scholars or officials and included a Russian cantor, a teacher of Greek, a city councillor, an auditor and a clerk. Others recorded in Tabán included a Greek Catholic priest, although this may have been a slip of the pen.²⁸⁴

There were even fewer Calvinists (Reformed Church) than Lutherans, and all except three lived in Rácváros (fifteen families, mostly those of craftsmen). There were two Calvinist households in Víziváros – one boatman and his family and one single language teacher – and one Calvinist carriage driver in Országút.

6. “There is a strange stillness about Buda; a sort of calm regality”

These are the words of Julia Pardoe, an English traveller who visited the city during the Age of Reform.²⁸⁵ It clearly reflects how Buda had lost significance to the bustling commercial city of Pest by the 1840s.²⁸⁶ Nonetheless, the presence of the palatine’ seat, the central government offices and the garrison with its various military bodies, not to mention the different orientation of its municipal authorities, gave Buda a markedly different character to that of Pest.²⁸⁷ In the eyes of outsiders, Pest was famous for trade and entertainment, while Buda was the “administrative” city: *Ofen ist die Stadt der Behörden und der Regierung*, “the residence of the Bureaucracy of Hungary.”²⁸⁸ As we have seen, however, Buda had its share of amusements. Michael J. Quin, who visited the city in 1834, had just this impression, describing Buda as “*just as social and as merry a place as Pesth, and has its own balls and assemblies of every kind*”.²⁸⁹ Reports of travellers are generally unanimous in seeing the city in large scale (such as the picturesque setting of the Castle District), and had very good impressions in this respect. When it came to the details of entertainment, the inside of the baths and the state and cleanliness of the streets, however, their observations on this free royal town were somewhat more negative. C. B. Elliott, for example, praised the royal palace and the imposing appearance of the city from the river, but noted that most of the streets beside the Danube were unpaved and full of dust that converted to mud in wet weather.²⁹⁰

JEGYZETEK

¹ A szabad királyi városi cím megszerzéséről és annak áráról részletesebben lásd Kenyeres 2006.
² MNL OL P2121 és BFL XV.18.6
³ Általában a bordóíhoz hasonlították a budai vörösbort. (Kivétel Hofmannsegg, akit a burgundira emlékeztette. Hofmannsegg 1800. 34.). Keyssler 1751. 2582–2583. a budáin belül megkülönböztette a rácvárosiak borát (*Raizersdorfer*). Van utalás fehérborra is, ám az kisebb jelentőséggel bírt. Arndt 1804. 319.
⁴ A névalak továbbélését lásd az Óbuda és Újlak határán futó *Scheidungs Gasse* másik használt korabeli elnevezésében: *Königsberg Gasse* (1830–1831), *Királyhegy Útsza* (1828). Ma Nagyszombat utca. BFL XV.16.d.241/6 (1830), BFL XV.16.d.241/5 (1833)
⁵ BFL IV.1019 No. 92. (1847. június 11.)
⁶ Nagy 1975. 47.
⁷ BFL XV.16.d.241/5 (1833)
⁸ A török kori épület neve Gürz Eliász vára volt. Végh 2015. 47. A *Blockhaus* leírását lásd például Vanossi 1733. 38; Miller 1760. 119; Korabinsky 1786. 487.
⁹ A 17–18. század fordulójának viszonyairól lásd Nagy 1975. 46–48. és Géra 2014. 21–22.
¹⁰ BFL XV.16.a.201/2 (1785 körül), Nagy 1975. 47.
¹¹ Ahogy Gvadányi József peleskei nótáriusa jellemezte a város környékét: „*Hegyei bé vannak szőlőkkel terítve, / Alattok bor házak sorba felépítve, / Egygyik a’ másiknál tzifrábban szépítve, / Prés, sajtók, és kádak szürethez készítve.*” Gvadányi 1790. 37.
¹² Schams 1822. 93, 114.
¹³ Rexa 1940. 4–38.
¹⁴ Géra 2016. 20.

NOTES

¹ On the acquisition of the title of free royal town and its price see in detail Kenyeres 2006.
² MNL OL P2121 and BFL XV.18.6.
³ Buda red wine was often compared to Bordeaux wine. (Hofmannsegg, whom it reminded of Burgundy wine, makes an exception. Hofmannsegg 1800. 34). Keyssler distinguished the Rácváros wine (*Raizersdorfer*) within Buda wines. Keyssler 1751. 2582–2583. There is also reference to white wine, but that was of minor significance. Arndt 1804. 319.
⁴ The form survived in the alternative contemporary name of *Scheidungs Gasse* found on the boundary between Óbuda and Újlak: *Königsberg Gasse* (1830–1831), *Királyhegy Útsza* (1828). Today it is called Nagyszombat Street. BFL XV.16.d.241/6 (1830); BFL XV.16.d.241/5 (1833).
⁵ BFL IV.1019 Nr. 92 (11 June 1847).
⁶ Nagy 1975. 47.
⁷ BFL XV.16.d.241/5 (1833).
⁸ The name of the little fortification in the Ottoman Era was “Castle of Gürz Elias.” Végh 2015. 47. On the description of the *Blockhaus* see, for example, Vanossi 1733. 38; Miller 1760. 119; Korabinsky 1786. 487.
⁹ On the conditions of the seventeenth and eighteenth centuries see Nagy 1975. 46–48. and Géra 2014. 21–22.
¹⁰ BFL XV.16.a.201/2 (around 1785); Nagy 1975. 47.
¹¹ The notary of Peleske (a character in a piece of satirical fiction) described the surroundings of Buda as follows: *Its mountains are bespread with grapes. / Below them wineries are built one after the other / one more tawdry than another. / Press, tubs arranged for harvest time.*” Gvadányi 1790. 37.

- ¹⁵ Az 1837-es felmérést lásd BFL IV.1002.j 1837 No. 155. Egy mindössze három évvel korábban készült térképen például az alacsony vízállás miatt egész nagy homokzátóny alakult ki a Duna nyugati partján, aminek egészét Kopaszi-homokpadnak titulálták, s azon belül (!) helyezkedett el a Nyúlútási-zátóny (ugyanezt lásd egy 1844-es felmérésen: MNL OL S 12 Div XIX No. 87.). Ennek a változókéony elnevezésnek éppen az az oka, hogy ezek a kis „szigetecskék” nem látszódtak állandóan, csak alacsonyabb vízállásnál.
- ¹⁶ BFL IV.1002.a 32. köt. 227. fol. (1730. november 17.), Géra 2014. 130.
- ¹⁷ A pesti hajóalmok számát először 1725-ben szabályozták, ekkor 18-ban állapították meg a limitet. 1753-as céhprivilegiuma szerint csak 20 hajóalmuk lehetett a Dunán, állításuk szerint viszont a budaiak nem figyelték a nekik meghatározott számok betartására. BFL IV.1202.a 8. köt. 2. fol. (1725. június 15.), BFL IV.1002.e 1777 No. 1728. és 1778 No. 1733.
- ¹⁸ Lásd például MNL OL S 12 Div XIII No. 533; Div XVI No. 43. és Div XIX No. 45.
- ¹⁹ BFL IV.1002.a 54. köt. 150 fol. (1751. november 8.).
- ²⁰ BFL IV.1002.e 1817 No. 196.
- ²¹ Vályi 1796. 336–337.
- ²² Ilyen volt például az 1803. július 9-i felhőszakadás (BFL IV.1002.j 1805 No. 2169.).
- ²³ A lehullott víz óriási mennyiségét jól érzékelteti, hogy a volt katonai temetőben lakó koldusasszony kunyhójában is több láb magasan állt, valamint több tabáni házban is kárt tett, elárasztotta azokat. BFL IV.1002.j 1837 No. 457; BFL IV.1002.e 1837 No. 95.
- ²⁴ Az 1815-ös tervezetet lásd BFL IV.1002.e 1817 No. 196. Az 1873–1876 közötti munkálatokat az 1837. évihez hasonló mértékű felhőszakadás hátráltatta 1875. június 26-án.
- ²⁵ A mocsarakról bővebben lásd Géra Eleonóra: Wechselwirkung zwischen Donau und Alltag in Ofen-Pest in den Jahren 1686 bis 1800. In: Donau–Stadt–Landschaften. Danube–City–Landscapes. Budapest – Wien/Vienna. Szerk.: Tamáska, Máté – Szabó, Csaba. Berlin, 2016. 59–71.
- ²⁶ A 18. század végén készült térképeken még egy nagy összefüggő területet alkot a *Galgenberger Morast*, egy 1819-es felmérésen azonban már külön szerepeltetik a két mocsarat (előbbi ekkor 117 hold, utóbbi 81 hold volt, míg a 18. század végén még 205 holdon terült el az összefüggő *Galgenberger Morast*, BFL XV.16.a.206/29 és 49). Ennek oka, hogy a 18. század végétől a mocsarat a város kiadta bérbe művelésre (1789-ben Oesterreicher Manes József óbudai születésű orvosdoktornak és örököseinek, BFL IV.1002.n No. 12. 1789. január 9.), másrészt ugyanettől az időtől kezdve fordítottak egyre nagyobb gondot a víz elvezetésére (BFL IV.1002.n No. 13.). Lásd még NAGY 1963. 380–381; GÁL 1972. 200; NAGY 1975. 47.
- ²⁷ BFL XV.16.a.201/2 (185 körül), BFL XV.16.a.206/29 (1787)
- ²⁸ A mocsár mellett a 18. század végén lőportárat emeltek, ami a mai napig áll a Budafoki úton. BFL XV.16.a.206/52, Nagy 1963. 380., 46. *ábra*
- ²⁹ Gál 1972. 200.
- ³⁰ BFL IV.1002.j 1837 No. 155.
- ³¹ A szőlőművelés jelentőségét mutatja, hogy az 1710-es évektől a budai lakosoknak voltak szőlői Óbudán, az 1730-as évektől Budaörsön, Promontoron (mai Budafok), illetve Nagytétényben (utóbbi helyen az 1740-es évektől, miután Budán nem tudtak tovább terjeszkedni). Nagy 1975. 78.
- ³² Az 1789-es kataszteri felmérés szerint a város határa 10 831 hold volt, ebből 3720 hold szőlő (34 %), 2317 hold erdő (21 %, ebből csak 141 hold volt magánerdő). A maradék 45% nagyjából egyenlő arányban szántóföld, rét, legelő, de ez nem volt elég a helyiek ellátására. Nagy 1975. 79. Földműveléssel főleg a vízvárosi rációk foglalkoztak, akik 1686 után foglaltak szántókat Kelenföldön és Pálvölgyben (1695 és 1701 között pedig a tabáni katolikus rációk Örs és Csík pusztákat a Zichyektől azt bérbevevő Budától). Az 1720-as évektől helyüket a vízvárosi kézműves, kereskedő földtulajdonosok vették át, őket a reformkorban a Buda melletti jobbágyfalvak, például Budaörs, Budakeszi lakosai követték. A szántóföldek közepes minőségűek voltak, a kevés rétet leginkább a hadsereg használta. Nagy 1975. 80–81, 360–361.
- ³³ Buda 1701-ig a Zichyektől bérelte Örs és Csík pusztákat, s azt továbbadta a rációknak. Mivel az árenda fizetése rendszeresen problémás volt, a Zichy család 1701-ben felmondta a városnak a bérletet – a tanácsülési jegyzőkönyvek diszkréten hallgatnak a kérdésről, a Kamarai Adminisztrációtól és az Újszerzeményi Bizottságtól segítséget kérve azonban a város nehéz helyzetére hivatkozva megpróbálták visszaszerezni a pusztákat – sikertelenül. Nagy Lajos szintén elemzi röviden az 1702-es összeírás ezzel kapcsolatos adatait. BFL IV.1002.b 1701. május 4. Nagy 1975. 79–80.
- ³⁴ A bortermelessel kapcsolatos adatokat, beleértve az 1702. évi összeírás eredményeit is, részletesen elemzi Nagy Lajos. Nagy 1975. 76–79.
- ³⁵ Géra – Oross – Simon 2015. 1065–1066, 1639. regeszta; Nagy 1975. 79.
- ³⁶ Közönségére tekintettel ez alól kivétel volt a Fortuna, részletesebben lásd az Adattár 16. fejezetét!
- ³⁷ Búza (óhitű 8, katolikus – 19, horvátvárosi – 1, főleg parasztok), rozs (horvátvárosi – 1), árpa (horvátvárosi – 2, katolikus – 18, óhitű – 9) BFL IV.1002.r 1702-es összeírás és Nagy 1975. 80.
- ³⁸ 1789-ben 1587 hold legelő tartozott a városhoz az alábbi helyeken: Gellért-hegy déli oldala, Sváb-hegy, Pasarét, Kamarerdei szántó mellett (ezek voltak a nagyobb kiterjedésűek), valamint a Gellért-hegyi szőlők mellett, a sasadi szőlőknél, a Magas úton, a Bössinger-majornál, Hármashatárnál, Kútvölgyben, Ferenc-hegyen, Törökvész felső részén, Kuruclesen, Vadaskertben. Ugyanekkor 1766 holdnyi rétet írtak össze, mégpedig a Kamaraerdőn, a mai Petneházy-réten, a Kecske-hegyen, Szépvölgyben, a mai Örmező táján, az Isten-kút nál és a Sváb-hegyen. A szántók ekkor 1364 holdat tettek ki. Nagy 1975. 80–81.
- ³⁹ Nagy 1975. 283, 359–361.
- ⁴⁰ Faragó 1988. 7–12.
- ⁴¹ Simon 2012. A 18. században többször kiadott és javíttatott tűzrendészeti szabályzatoknak köszönhetően a 19. században már kialakult rendje lett nem csak a tűzoltás módjának, de az eszközök őrzési helyeinek is. A kisebb eszközöket általában magánházakban őrizték, míg a nagyobbakat, például a kocsikat középületeknél vagy köztereken. 1805-ben így a Várban állt tűzoltó koci a városházánál, a Nagyboldogasszony-templom mögött, a Vízi kapunál a kocsigár mellett és a kútháznál, a volt ferences templomnál és az Erdődy-háznál, a Tabánban magánházaknál és a sörháznál. BFL IV.1002.j 1805 No. 26.
- ⁴² A kortárs Vanossi visszaemlékezése szerint sokan kételkedtek abban, hogy ezek után egyáltalán helyre lehet-e állítani a város épületeit, a lakosok szó szerint erre költözték utolsó fillérjeiket is. Vanossi 1733. 25–26.
- ⁴³ Nem meglepő, hogy 1810 után is gyakran szólnak a források Buda továbbra is legsűrűbben lakott városrészének számító Tabánban kitört tüzesetekről. Például 1821. december 5-én éjjel a tabáni régi temetővel szemben lévő lépcsőn tört ki tűz, amelynek eloltására elsőként József nádor sietett oda (ennek megfékezésére a többi városrészből is hoztak a fecskendőket, tehát feltehetően okkal tartottak

¹² Schams 1822. 93, 114.

¹³ Rexa 1940. 4–38.

¹⁴ Géra 2016. 20.

¹⁵ For the 1837 survey see BFL IV.1002.j 1837 Nr. 155. A map drawn only three years earlier, for example, shows a relatively large sand shoal that formed along the western bank of the Danube due to low water level. The whole of it was called Kopaszi-homokpad (sandbank), and the Nyúlútási-zátóny (shoal) was located within (!) that. (See the same on an 1844 survey: MNL OL S 12 Div XIX Nr. 87). The reason for these changeable denominations is that the “small island” was not constantly visible, but only during lower water levels.

¹⁶ BFL IV.1002.a vol. 32. fol. 227 (17 November 1730); Géra 2014. 130.

¹⁷ The number of ship mills in Pest was regulated for the first time in 1725. The number of ship mills allowed was eighteen at that time. According to their guild privilege from 1753, the Pest millers could have only twenty ship mills on the Danube, while the Buda millers allegedly did not keep to the number of ships assigned to them. BFL IV.1202.a vol. 8 fol. 2 (15 June 1725); BFL IV.1002.e 1777 Nr. 1728, and 1778 Nr. 1733.

¹⁸ See, for example, MNL OL S 12 Div XIII Nr. 533, Div XVI Nr. 43, and Div XIX Nr. 45.

¹⁹ BFL IV.1002.a Vol 54 fol. 150 (8 November 1751)

²⁰ BFL IV.1002.e 1817 Nr. 196.

²¹ Vályi 1796. 336–337.

²² For example, there was a cloudburst on 9 July 1803. BFL IV.1002.j 1805 Nr. 2169.

²³ The large quantity of precipitation is well demonstrated by the fact that water was several feet high in the hut of a beggar woman living in the old military cemetery. Furthermore, it caused damage to several houses in the Tabán by flooding them. BFL IV.1002.j 1837 Nr. 457; BFL IV.1002.e 1837 Nr. 95.

²⁴ For the 1815 plan see, BFL IV.1002.e 1817 Nr. 196. The works between 1873 and 1876 were hampered by a downpour on 26 June 1875 that was similar to the one in 1837.

²⁵ On marshes see in detail Géra, Eleonóra: *Entwässerung von Sümpfen und Landnutzung in Buda (Ofen) und seiner Umgebung im 18. Jahrhundert*. Manuscript. 2014.

²⁶ On late eighteenth-century maps the *Galgenberger Morast* forms a large contiguous area. A survey from 1819, however, shows the two marshlands separated (the former was 117 acres large and the latter was 81 acres large at that time, while at the end of the eighteenth century the contiguous *Galgenberger Morast* had stretched over 205 acres. BFL XV.16.a.206/29 and 49). The reason for this is that the marshland was leased for cultivation by the town from the late eighteenth century onwards. In 1789 a medical doctor from Óbuda called József Oesterreicher Manes and his heirs had a lease on it. BFL IV.1002.n Nr. 12 (9 January 1789). On the other hand, from the same time on growing care was bestowed upon drainage. BFL IV.1002.n Nr. 13. See also NAGY 1963. 380, 381; GÁL 1972. 200; NAGY 1975. 47.

²⁷ BFL XV.16.a.201/2 (around 1785); BFL XV.16.a.206/29 (1787)

²⁸ At the end of the eighteenth century a powder tower was erected, which can be still seen today in Budafoki Road. BFL XV.16.a.206/52; Nagy 1963. 380. (*Fig. 46*)

²⁹ Gál 1972. 200.

³⁰ BFL IV.1002.j 1837 Nr. 155.

³¹ The importance of grape vine cultivation is demonstrated by the fact that the residents of Buda had vineyards in Óbuda since the 1710s, in Budaörs and Promontor (modern Budafok) since the 1730s, and in Nagytétény since the 1740s when they could not expand in Buda any longer. Nagy 1975. 78.

³² According to the 1789 cadastral survey, the town had 10,831 acres of land, which was composed of 3,720 acres of vineyard (34 %), 2,317 acres of forest (21 %, of which only 141 acres were private forest), and the remaining 45 % consisted of ploughland, meadow, and pasture in nearly equal proportions. However, that was not enough to supply the locals. Nagy 1975. 79. It was mainly Rascians form Víziváros, who were engaged in arable farming. After 1686 they occupied ploughlands in Kelenföld and Pálvölgy. From 1695 to 1701 Catholic Rascians from Tabán took over the lease of farms in Örs and Csík from Buda that rented them from the Zichy family. Beginnig with the 1720s, their place was taken over by artisan and merchant land owners, who were followed by the inhabitants of villages of tenant peasants found near Buda (such as Budaörs and Budakeszi) in the Reform Era. The ploughlands were of medium quality. The few meadows were mainly used by the army. Nagy 1975. 80–81, 360–361.

³³ To 1701 Buda rented farms Örs and Csík from the Zichy family, and subsequently handed them over the Rascians. As the rent was generally paid with difficulty, the Zichy family terminated the lease with the town. The protocols of the city council are discreetly silent about the issue. Nevertheless, they appealed to the Chamber Adminsitration and to the *Neoacquistica commissio*, and referring to the difficult situation of the town, they tried to regain the farms – without any success. Lajos Nagy also briefly analyses evidence on this found in the 1702 census. BFL IV.1002.b (4 May 1701); Nagy 1975. 79–80.

³⁴ Data connected to wine making, including the results of the 1702 census, are analysed in detail by Lajos Nagy. Nagy 1975. 76–79.

³⁵ Géra – Oross – Simon 2015. 1065–1066, Regesta No. 1639; Nagy 1975. 79.

³⁶ The only exception to this was the Fortuna Inn, with regard to its range of guests. For further details see Gazetteer 16.

³⁷ Wheat (Orthodox – 8, Catholic – 19, Horvátváros – 1, mainly peasants), rye (Horvátváros – 1), barley (Horvátváros – 2, Catholic – 18, Orthodox – 9) BFL IV.1002.r, 1702 census; Nagy 1975. 80.

³⁸ In 1789 altogether 1587 acres of pastures belonged to the city at the following places: at the south side of Gellért Hill, on Sváb Hill, at Pasarét, and near Kamarerdő ploughland (these were the larger ones), as well as in the vicinity of the Gellért Hill vineyards, at Sasad vineyards, on Magas út (High road), at Bössinger manor, at Hármashatár, in Kútvölgy, on Ferenc Hill, at the upper part of Törökvész, at Kurucles and at Vadaskert. At the same time altogether 1766 acres of meadows were recorded, namely at Kamaraerdő, at present-day Petneházy-rét, on Kecske Hill, in Szépvölgy, near modern-day Örmező, at Isten-kút and on Sváb Hill. The ploughlands made 1364 acres at that time. Nagy 1975. 80–81.

³⁹ Nagy 1975. 283, 359–361.

⁴⁰ Faragó 1988. 7–12.

⁴¹ Simon 2012. Owing to the fire-protection regulations issued and corrected several times in the eighteenth century, not only the fire-fighting methods, but also the storage places of equipment had been established by the nineteenth century. Smaller devices were stored in private houses, while larger ones, such as vehicles, were kept in public buildings or at public places. In 1805 there were fire engines at the Town Hall, and behind behind the Church of Our Lady in the Castle District; next to the car factory, at the well house, at the former Franciscan Church, and at

- annak továbbterjedésétől, BFL IV.1002.j 1821 No. 512.). 1822. augusztus 21–22. éjjelén a Gellért-hegyen volt tűz a Rosendorfszky-féle házban (No. 38. BFL IV.1002.j 1822 No. 706.).
- ⁴⁴ BFL IV.1009.b 6. kötet. Ugyanitt, az utca elnevezésének indoklásánál utalnak arra, hogy az árvíz egészen a Halászárosig tartott.
- ⁴⁵ Az 1732. március 3-i áradat vízimalmokat, kocsikat sodort magával, a Víziváros pedig úgy előntötte, hogy csak hajóval lehetett azon közlekedni, 1744-ben a vízivárosi bosnyák ferencesek templomának főoltáráig nyomult be a víz. Vanossi 1733. 41; Albach 1838. 51–53; Hanskarl 1938. 50–51; Géra 2014. 145.
- ⁴⁶ Faragó Tamás a fentiek mellett az alábbi árvizeket sorolja fel: 1740, 1744. március 10., 1798, 1809, 1811, 1830, 1839. február 18. Az összes közül az alábbiak érintették Budát: 1732-ben a Víziváros és a Tabán egy része lett elárasztva, 1744-ben több ház összedőlt. 1809-ben Újlak, a Víziváros és Tabán részben víz alá került. Faragó 1988. 43. Faragó 1988. 15–16. A jégár nemcsak a lakóházakban okozhatott kárt. A part közelében pihenő hajók, hajómalmok is tönkremehettek. Így 1813. február 26-án éjjel a heves jégzajlás több hajót és hajómalmot tönkretett (20 hajót, melyeknek Óbudán volt a téli pihenőhelyük, BFL IV.1002.j 1813 No. 10.). A hajómalmok nem mellesleg a 19. században elég sok problémát jelentettek: egyrészt a hajóforgalom számára, másrészt a hajóhídnak (többször előfordult, hogy a malmok megrongálták azt), illetve azok nagy száma miatt akár egymásban is kárt tehettek. Például 1837-ben egy szalmát szállító hajó nekiment Vieser Antal malmának, beleakadt a Ketskéméthy-malomba, és elszabadult. A hajómalmok nagy száma miatt az óbudai malmoknak csak alacsony vízállásnál engedték meg, hogy a budaiak részén horgonyozzanak. Mivel a fentebbi eset magas vízállásnál történt, ezért az óbudaiak, 1832. évi kötelezvényük szerint kötelesek voltak megtéríteni a kárt. Az óbudai hajómalmok egyébként a Margit-szigetnél álltak. BFL IV.1002.j 1837 No. 416. A hajóhid és a Duna viszonyáról lásd még Rác 2012.
- ⁴⁷ Március 9-én a házak ablakaig állt a víz, 13-án pedig felért a házak emeletére is. Az árvíz Budán március 20-án vonult el. Albach 1838. 32; Czaga – Gajáry 1988. 146–147.
- ⁴⁸ Faragó 1988. 29.
- ⁴⁹ Lásd Czaga – Gajáry 1988. Újlak és Országút 789 házából 85 súlyosan megrongálódott, 155 összedőlt. A Víziváros 773 ingatlanánál ugyanez a szám 150, illetve 28. Érdemes megjegyezni, hogy a Tabán 927 házából mindössze 27 Duna-parti károsodott, illetve 21 dőlt össze. Pest, Buda és Óbuda mellett súlyos károkat szenvedett például Esztergom, Visegrád, Vác, Szentendre, Albertfalva, Budafok, Kalocsa és Mohács lakossága is. Albach 1838. 48–49.
- ⁵⁰ 1688-ban a Szent József-bástya löportornyába csapott a villám, de a környező házak megrázkódásán kívül nem történt baj. 1726-ban egy nap alatt tízszer csapott le a villám, de szerencsére ekkor sem okozott károkat. Vanossi 1733. 40. 1741. augusztus 18-án a villám négy helyen belescapott a Nagyboldogasszony-templom mögötti löportoronyba, de szerencsére nem okozott tüzet az eset (ugyanekkor a karmelita templomot is eltalálta a villám). Hanskarl 1938. 53. Az 1748. augusztus 3-ról 4-ére virradó éjjelen azonban a villám olyannyira tönkretette a Nagyboldogasszony-templom főoltárát, hogy 1754-ben ezért le is kellett azt bontani. 1770. augusztus 2-án a Szent Anna-templomban okozott kárt villámcsapás. Schmall 1894. 194, 210, 219, 227, 242. Az 1763. június 18-i földrengés, amely Óbudát szerencsésen elkerülte, a zsámbéki premontrei templomot is romba döntötte, Pest-Budán is érezte hatását, de szerencsére kevésbé komoly következményekkel. A pesti városházáról leesett a magyar címer, a Vízivárosban pedig leesett a Szent Anna-templom tornyáról a kereszt (ugyanez történt az 1806. szeptember 22-i földrengés alkalmával is). Schmall 1894. 232, 318–319.
- ⁵¹ Géra 2014. 128. 1740-ben és 1759-ben az erős szélvész lesodorta a Nagyboldogasszony-templom tornyáról a kétféjű sast (második alkalommal helyreállítás helyett inkább keresztet tettek a toronyra). 1763. július elején a négy napig tartó szélvész mind Pest, mind Buda házaiban jelentős károkat okozott. Schmall 1894. 229, 232. Egyéb természeti katasztrófákról és azok következményeiről lásd még Géra 2014. 145–146.
- ⁵² A török vesztélytől tartva az 1686 utáni erődítési munkálatok között elsőként szerepelt ezen falszakaszok helyreállítása. Oross 2015b. 23.
- ⁵³ A *Judenstadt* név a 18. század végétől, amikor ismét megjelennek a városrészben a zsidók, elszórtan, de ismét előfordul, lásd Arndt 1804. 317–318.
- ⁵⁴ A *Neustadt* megjelölést egyébként, noha korábban is előfordult, inkább a 19. században használták.
- ⁵⁵ Az 1687-ben itt járt Tollius Jakab pedig megemlékezik az árkokat – meglehetősen lassan – tisztító török hadifoglyokról. Egy későbbi jelentés szerint az erődítések, legalábbis amelyeket de la Vigne irányított, nem a legszakszerűbben történtek. Tollius 1700. 198–200; Oross 2015b. 23; Simon 2015a. 31.
- ⁵⁶ BFL IV.1009.b 4–5., 7. és 9. kötet. A felmérések szakirodalmi feldolgozását lásd: A Várról és a Vízivárosról Nagy 1964. és 1971; Újlakról Vass 1929. és Jankovich 1962; a Tabánról Simon 2012; valamint Simon 2015a.
- ⁵⁷ Nagy 1975. 30.
- ⁵⁸ A Zaigert közli Nagy 1971. 89–117. Az eredeti: BFL IV.1009.b 5. kötet
- ⁵⁹ Egyedül Venerio Ceresola háza (No. 10.) volt még ezekhez hasonló állapotban, ami érthető is, Ceresola építőmester volta miatt.
- ⁶⁰ Közli Nagy 1964. 207–244. Az eredetit lásd: BFL IV.1009.b 4. kötet
- ⁶¹ Lásd még Nagy 1964. 183. A két városrész házainak részletesebb elemzését lásd Simon 2015a 35–36.
- ⁶² Minél szegényesebb vagy falusiasabb az adott külváros, annál több a névtelen utca, közterület. Az utcaneveket, kifejezéseket részletesebben lásd Simon 2015a 36–41. és Adattár 8. Névmutató
- ⁶³ Egy 19. századi leírásban „görögváros”-ként (*Grichen-Stadt*) is előfordul, az itt lakó kereskedők balkáni kapcsolataira utalva. Bramsen 1818. 113.
- ⁶⁴ Musztafa pasa karavánszerája. Tscherning 1698. 184; Végh 2015. 49.
- ⁶⁵ Miller 1760. 98; 121–122; Nagy 1975. 223, 228.
- ⁶⁶ Miller 1760. 96. (No. 8 ¾), Korabinsky 1786. 483; Vályi 1796. 332; Horler 1955. 594; Nagy 1963. 372; Nagy 1975. 217; Végh 2015. 11.
- ⁶⁷ Vanossi 1733. 39; Miller 1760. 101; Némethy 1878. 77–91; Nagy 1975. 46, 280.
- ⁶⁸ Miller 1760. 100; Nagy 1957. 55, 98; Nagy 1975. 41.
- ⁶⁹ Vánossi 1733. 9; Némethy 1876. 209.
- ⁷⁰ Miller 1760. 106; Horler 1955. 755–757; Nagy 1975. 227, 537; Vujicsics 1997. 7; Dujmov 2007. 71.
- ⁷¹ Tollius 1700. 198; Horler 1955. 347; Lócsy 1961. 8; Végh 2015. 40–41.
- ⁷² Részletesen lásd Adattár 9.
- ⁷³ Oross 2015b. 24–25.
- ⁷⁴ Johann Georg Keyssler szerint a budai a holland erődökhöz képest „nem bír semmi jelentőséggel”, Nikolaus Ernst Kleemann számára pedig az erődítmény „egyáltalán nem félelmetes”. Keyssler 1751. 1282; Kleemann 1771. 4.
- ⁷⁵ Lásd Lady Mary Wortley Montagu leírását 1717-es utazásáról. Montague 1779. [1717] 67–68; Simon 2015a 33.

- the Erdődy House at Vizi Gate; and also at private houses and at the beer-house in Tabán. BFL IV.1002.j 1805 Nr. 26.
- ⁴² As contemporary Vanossi recalled it, many people were doubtful whether the buildings of the city could be restored after that at all. The residents literally spent all their money on this. Vanossi 1733. 25–26.
- ⁴³ Not surprisingly, even after 1810 there are many sources recording fires in Tabán, which still counted as the most densely inhabited part of Buda. On the night of 5 December 1821, for example, fire broke out at the stairs opposite the old cemetery of Tabán. It was Palatine Joseph who first rushed to the fire to extinguish it (and hoses were brought from other parts of the city, which means that there was a real danger that the fire would spread. BFL IV.1002.j 1821 Nr. 512.). On the night of 21–22 August there was a fire in the Rosendorfszky House on (Nr. 38; BFL IV.1002.j 1822 Nr. 706.).
- ⁴⁴ BFL IV.1009.b vol. 6. In the same source the name of the street is explained by the fact that the flood inundated the city as far as Halászáros.
- ⁴⁵ The flood on 3 March 1732 carried away water mills and carriages, and Víziváros was so much inundated that one could get along in it only by boats. Floodwater covered the high altar of the church of Bosnian Franciscans in Víziváros in 1744. Vanossi 1733. 41; Albach 1838. 51–53; Hanskarl 1938. 50–51; Géra 2014. 145.
- ⁴⁶ Besides the ones above, Tamás Faragó lists the flowing floods: 1740, 10 March 1744, 1798, 1809, 1811, 1830, and 18 February 1839. The following ones affected Buda: in 1732 Víziváros and a part of Tabán were flooded, and in 1744 several houses collapsed. In 1809 Újlak, Víziváros and Tabán came partly under water. Faragó 1988. 43. Drifting ice caused damage not only to dwelling houses. Ship mills and ships found near the riverbanks were also likely to get destroyed. On the night of 26 February 1813, for example, the heavy ice drift destroyed several ships and ship mills (20 ships that had their winter mooring place in Óbuda, BFL IV.1002.j 1813 Nr. 10). Not incidentally, ship mills caused a lot of problems in the nineteenth century: partly for water traffic, and partly for the pontoon bridge (ship mills often caused damage to them), and they could also do damage to one another due to their large number. In 1837, for example, a ship transporting straw hit against the ship mill of Antal Vieser, caught in the Ketskéméthy Mill, and got loose. Because of the large number of ship mills, the Óbuda ship mills were allowed to anchor in the Buda area only when water was low. As the case above happened during high water, millers from Óbuda were obliged to compensate for the damages caused according to their bond from the year of 1832. The Óbuda ship mills were otherwise anchored at Margaret Island. BFL IV.1002.j 1837 Nr. 416. About the pontoon bridge and the Danube see Rác 2012.
- ⁴⁷ On March 9 the water was as high as the window of houses, and on 13 March it reached even the first floor. The flood subsided on 20 March. Albach 1838. 32; Czaga – Gajáry 1988. 146–147.
- ⁴⁸ Faragó 1988. 29.
- ⁴⁹ See Czaga – Gajáry 1988. Out of 789 houses of Újlak and Országút 85 were badly damaged, and 155 collapsed. In the cases of the 773 houses of Víziváros 773 these numbers are 150 and 28. It is worth mentioning that out of the 927 houses of the Tabán only 27 were damaged and 21 collapsed on the Danube bank. In addition to Pest, Buda and Óbuda the population of Esztergom, Visegrád, Vác, Szentendre, Albertfalva, Budafok, Kalocsa, and Mohács also suffered severe losses. Albach 1838. 48–49.
- ⁵⁰ In 1688 the powder tower of St Joseph’s Bastion was struck by lightning, but besides the shaking of the surrounding houses no harm was caused. In 1726 lightning struck ten times in one day, but fortunately it caused no damage. Vanossi 1733. 40. On 18 August 1741 lightning struck the powder tower behind the Church of Our Lady four times, but fortunately it did not cause fire (at the same time lightning hit the Carmelite Church as well). Hanskarl 1938. 53. However, on the night of 3–4 August 1748 lightning destroyed the high altar in the Church of Our Lady, and it was demolished in 1754 for this reason. On 2 August 1770 lightning strikes caused damage to St Anne’s Church. Schmall 1894. 194, 210, 219, 227, 242. On 18 June 1763 the earthquake that luckily spared Óbuda, left the Premonstratensian church of Zsámbék in ruins, and also affected Pest and Buda, but fortunately with less serious consequences. The Hungarian coat of arms fell off the Town Hall of Pest and the cross fell off St Anne’s Church in Víziváros (the same happened during the earthquake of 22 September 1806). Schmall 1894. 232, 318–319.
- ⁵¹ Géra 2014. 128. In 1740 and 1759 gales tore the double-headed eagle off the tower of the Church of Our Lady (after the second time a cross was placed on the tower instead of restoration). At the beginning of July 1763 a four-day-long windstorm caused severe damages to the houses of Pest and Buda. Schmall 1894. 229, 232. On other natural disasters and their consequences also see Géra 2014. 145–146.
- ⁵² In fear of the Ottomans, these wall sections were the first to be restored during the fortification works that took place after 1686. Oross 2015b. 23.
- ⁵³ The name *Judenstadt* was sporadically used again from the late eighteenth century on, when the Jews appeared again in this part of the town. Arndt 1804. 317–318.
- ⁵⁴ Although the name *Neustadt* appeared earlier, it was rather used in the nineteenth century.
- ⁵⁵ Jakob Tollius who visited Buda in 1687, recorded that he saw the Turkish prisoners of war cleaning the trenches – very slowly. According to a later report, the fortifications – at least those that were supervised by de la Vigne – were not carried out in a very professional way. Tollius 1700. 198–200; Oross 2015b. 23; Simon 2015a. 31.
- ⁵⁶ BFL IV.1009.b 4-5, vol. 7 and 9. For scholarly literature about the surveys see Nagy 1964 and 1971 on the Castle and Víziváros; Vass 1929 and Jankovich 1962 on Újlak; and Simon 2012 and 2015 on Tabán.
- ⁵⁷ Nagy 1975. 30.
- ⁵⁸ The Zaiger was published by Nagy 1971. 89-117. The manuscript: BFL IV.1009.b Vol 5.
- ⁵⁹ Only the house of Venerio Ceresola (Nr. 10.) was in a similar state to these, which is understandable since Ceresola was a master builder.
- ⁶⁰ Nagy 1964. 207–244. The manuscript survey: BFL IV.1009.b Vol 4.
- ⁶¹ See also Nagy 1964. 183. On a more detailed analysis about the houses of the two parts of the city see Simon 2015a. 35–36.
- ⁶² The poorer or the more village-like a suburb was, the more unnamed streets and public spaces it had. For the street names and terms see in detail Simon 2015a 36–41, and Gazetteer 8.
- ⁶³ In a nineteenth-century description this suburb is also called “Greek Town” (*Grichen-Stadt*) due to the Balkan connections of the merchants living here. Bramsen 1818. 113.
- ⁶⁴ The caravansera of Mustafa Pasha. Tscherning 1698. 184; Végh 2015. 49.
- ⁶⁵ Miller 1760. 98, 121–122; Nagy 1975. 223, 228.

- ⁷⁶ Chishull 1701. 110.
- ⁷⁷ Óbudához kötődött abban is, hogy önálló plébániája megalakulásáig az újlakiak vagy a Vízivárosba, vagy Óbudára jártak misére, sokan ide is temetkeztek, a század folyamán az újlakiak és az óbudaiaiak között több esetben szoros családi kapcsolatok is kialakultak. Az újlaki plébánia korai történetéhez lásd: BFL IV.1007.c Templomszámadások, Újlak 1. füzet.
- ⁷⁸ Czagány 1966. 23.
- ⁷⁹ A csillagvizsgálóra ekkor már nem volt szükség, mivel 1813–1815 között erre a célra a Gellért-hegy tetején új intézményt hoztak létre. Schams 1822. 94–95; Nagy 1975. 286; Kelényi 2001. 234.
- ⁸⁰ Miller 1760. 88; Pásztor 1936; Géra 2014. 274–275.
- ⁸¹ Miller 1760. 99; Géra 2014. 275.
- ⁸² Miller 1760. 99; Nagy 1975. 193.
- ⁸³ Korabinsky 1786. 484; BFL XV.17.a.302 No. 14
- ⁸⁴ Épületét 1788-ban tervezte Buda századvégi legnépszerűbb építőmestere, Hickisch Kristóf, akinek nevéhez több templom (át)építése is fűződik, így például a krisztinavárosi Havas Boldogasszony-templom, valamint ő építette a Három Nyúl kaszárnyát is. A Szent Anna-templomhoz tartozó iskola tervét lásd: BFL IV.1002.n No. 13.
- ⁸⁵ Eredetileg a kapucinus kolostor mellett szerették volna felépíteni az iskolát, tartósan azonban a Del Adami-féle házat bérelték. A budaiaiak több kérvényt is benyújtottak az iskola méltó helyre költöztetésére, mégpedig német anyanyelvűek is, mivel így nem kellett volna vidéki magyar nyelvű iskolába küldeniük gyermekeiket, hogy magyar nyelvet tanulhassanak. BFL IV.1002.n sz.n., 1818. április 15., BFL IV.1002.j 1825 No. 2849 ½.
- ⁸⁶ A Szent Demeter-templom mellett helyezkedett el. Miller 1760. 106; Schams 1822. 313; Fináczy 1899. 251; Póth 1988. 227; Vujicsics 1997. 4.
- ⁸⁷ Fejérdy 2013. 386; Géra 2014. 275. 1810-ben mindkét tabáni iskola leégett.
- ⁸⁸ Schams 1822. 314–315.
- ⁸⁹ Nagy 1975. 473; Bányai 2005. 118. Az iskola pontos helyét csak levéltári iratok alapján lehetett beazonosítani: BFL IV.1002.e 1833 No. 658; 1842 No. 1845.
- ⁹⁰ PL Can. vis. Lib. 356. (1822), Gál 1972. 192, 201.
- ⁹¹ BFL IV.1002.n No. 34. 1792. április 20. BFL XV.17.a.302 No. 100; Vályi 1796. 334; Nagy 1975. 394.
- ⁹² A kollégium 1687-ben létesült, a konviktus 1702–1714 között épült fel. A gimnázium 1776-tól számított állami intézménynek. Fináczy 1902. 184, 190; Budó 1936. 229–230; Nagy 1975. 197–198.
- ⁹³ 1777-től rajziskola, de volt magán rajziskola is. Emellett 1822-ben zeneiskola és három leányiskola működött itt. Korábban, a 18. században az egyetem Budára helyezéséig az angolkisasszonyok is leánynevelés céljából telepedtek le a királyi palotában. Schams 1822. 311.
- ⁹⁴ BFL IV.1002.e 1828 No. 694.
- ⁹⁵ BFL IV.1002.e 1842 No. 1845; BFL IV.1019 No. 77; Hornyák 2003; Hornyák 2004; Bányai 2005.121.
- ⁹⁶ BFL IV.1002.n No. 3; Nyilas 1961.23; Nagy 1963. 377.
- ⁹⁷ BFL IV.1002.n sz. n. 1833. február 4., 1834. február 10., 6. d. No. 38. A lámpásokat a nagyobb épületeken helyezték el, így például a krisztinavárosi Andreovics-házon volt egy lámpás, majd a Várban az újonnan felépült Nándor-kaszárnyát 1847-ben rögtön három lámpással látták el. BFL IV.1002.j 1847 No. 269.
- ⁹⁸ Fischer 1803. 48–49; Skene 1847. 323.
- ⁹⁹ A hivatalok átköltöztetésével kapcsolatos városi intézkedéseket részletesebben lásd: BFL IV.1002.e 1784 No. 668. II. József intézkedéseivel és a Budán történt tervekről, változásokról részletesen lásd még Nagy 1963. A századvégi építkezésekről és felmérésekről: Borsos 1957. (1792-ig összesen 223 új ház épült, ebből 10 a Várban, 108 a Vízivárosban, 105 a többi városrészben.)
- ¹⁰⁰ Az átépítési munkák Kempelen Farkas nevéhez fűződnek. A berendezésről részletesen lásd: BFL IV.1002.n No. 6; Horler 1955. 483–487.
- ¹⁰¹ Az 1787-es összeírás idején már a nemesek és tisztviselők, honorációrok, valamint a „polgár és mester” kategóriába sorolt lakosok száma megközelítőleg ugyanannyi volt (1087, illetve 1098). Mellettük nagyobb csoportot a „polgár, paraszt örököse” (1161 fő), valamint a zsellérek (4279) alkottak. Nagy 1975. 145–146.
- ¹⁰² A Sándor-palota helyén állt kaszárnyák a Vár 1786-os felmérése idején már a város tulajdonát képezték (II. József adta el az épületeket Budának), amelyeket 1803. október 2-án vásárolt meg gróf Sándor Vince. A legújabb kutatások szerint (Farbaky 2003.139–142.) a laktanyák falait felhasználta a palotát építő Johann Aman vagy Pollack Mihály. BFL IV.1018 No. 184; BFL XV.17.a BC 229; Miller 1760. 92. (No. 239.), Turjányi Papp 1988. 38.
- ¹⁰³ Townson 1797. 82.
- ¹⁰⁴ A külföldi utazók egyre nagyobb figyelmet szentelnek ezeknek a nemesi épületeknek, például Tschischka 1834. 281.
- ¹⁰⁵ BFL IV.1002.e 1844 No. 1923; Vályi 1796. 332; Schams 1822. 395; Nagy 1963. 375.
- ¹⁰⁶ BFL IV.1002.j 1825 3025 ½. és 1834. június 26. No. 365. A hangulat természetesen nem mindig volt ilyen idilli. Az 1834-es iratok tanúsága szerint a város éjjeli katonai járőrök kiküldését kérte a helyőrségtől, miután a zenekari színpadot valaki megrongálta és darabjait kihajította a várfalon, másfelől a város vezetősége aggódott, amiért a sétány éjjelente „bűnös nőszemélyek” tartózkodási helyévé vált. A század közepére már külföldi útikönyvek is kiemelték a promenádót, mint kellemes kikapcsolódási lehetőséget. Schmidl 1843. 463.
- ¹⁰⁷ BFL IV.1002.n No. 13; BFL IV.1002.j 1819 No. 590; BFL IV.1002.j 1822 No. 692; Schams 1822. 462–464.
- ¹⁰⁸ BFL IV.1018 No. 203; Schams 1822. 592.
- ¹⁰⁹ Hahn-Hahn Ida grófnő részletesen leírja a fürdő berendezését, a fürdőszobákkal, vendéglakásokkal, annak belső udvarával. A vendégek szórakoztatását szolgálta a zene is (hárfát, trombitát és tamburint említ), valamint a látványosságként itt elhelyezett papagájok. Hahn-Hahn 1844. 75–76.
- ¹¹⁰ Mária Krisztina célja szőlőművesek telepítése volt a Vár melletti területen. A kiosztott telkekről a tulajdonosoknak ún. *Demolition-Reverst* kellett kiállítaniuk, amelyben garantálták, hogy amennyiben az erődítés megkívánja, saját költségükön lebontják házukat és maguk szállítják el az abból származó építőanyagot. A tulajdonosok nevében végül Buda tanácsa állított ki egy *Haupt-Reverset*, 1769. március 14-én. BFL IV.1007.c 57. d. Szent Kereszt kápolnára vonatkozó iratok, BFL IV.1002.e 1769 No. 415; Gál 1973. 183–185, 190.
- ¹¹¹ A régi glaciis-telkek gyakorlatilag csak az 1819. március 10-i uralkodói rendeletet követően, az új védelmi vonal kialakításakor váltak a város tulajdonává. Borsos 1957. 65; Gál 1973. 195; Szentesi 2009. 34–38. Az 1810-es tabáni tűzvészt követő évben kiadott tűzrendészeti szabályzatból látszik, hogy a Krisztinaváros ekkor még a legkevésbé beépített városrész (még a Tabánnál is különböző tereket adnak meg az eszközök őrzésére, a Krisztinavárosnál viszont egyedüli térként
- ⁶⁶ Miller 1760. 96. (Nr. 8 ¾); Korabinsky 1786. 483; Vályi 1796. 332; Horler 1955. 594; Nagy 1963. 372; Nagy 1975. 217.
- ⁶⁷ Vanossi 1733. 39; Miller 1760. 101; Némethy 1878. 77–91; Nagy 1975. 46, 280.
- ⁶⁸ Miller 1760. 100; Nagy 1957. 55, 98; Nagy 1975. 41.
- ⁶⁹ Vanossi 1733. 9; Némethy 1876. 209.
- ⁷⁰ Miller 1760. 106; Horler 1955. 755–757; Nagy 1975. 227, 537; Vujicsics 1997. 7; Dujmov 2007. 71.
- ⁷¹ Tollius 1700. 198; Horler 1955. 347; Lócsy 1961. 8; Végh 2015. 40–41.
- ⁷² For further details see Gazetteer 9.
- ⁷³ Oross 2015b. 24–25.
- ⁷⁴ According to Johann Georg Keyssler, the Castle “was of no significance” compared to the Dutch fortresses, and for Nikolaus Ernst Kleemann the Castle “was not formidable at all.” Keyssler 1751. 1282; Kleemann 1771. 4.
- ⁷⁵ See the description of Lady Mary Wortley Montagu about her journey in 1717. Montagu 1779. [1717] 67–68; Simon 2015a. 33.
- ⁷⁶ Chishull 1701. 110.
- ⁷⁷ Újlak was also connected to Óbuda in that until the foundation of its own parish, its population attended the Holy Mass in Víziváros or Óbuda, but many people were buried here as well. In the eighteenth century strong family ties developed between many people from Újlak and Óbuda. On the early history of the Újlak parish see BFL IV.1007.c church statements, Újlak, part 1.
- ⁷⁸ Czagány 1966. 23.
- ⁷⁹ There was no need for observatories at this time, because a new institution was established for this purpose on the top of the Gellért Hill between 1813 and 1815. Schams 1822. 94–95; Nagy 1975. 286; Kelényi 2001. 234.
- ⁸⁰ Miller 1760. 88; Pásztor 1936; Géra 2014. 274–275.
- ⁸¹ Miller 1760. 99; Géra 2014. 275.
- ⁸² Miller 1760. 99; Nagy 1975. 193.
- ⁸³ Korabinsky 1786. 484; BFL XV.17. a.302 Nr. 14
- ⁸⁴ Its building was designed in 1788 by Kristóf Hickisch, the most popular master builder of the late eighteenth century, who also (re)built many other churches, such as the Church of Our Lady of the Snows in Krisztinaváros. He also built the barracks called Three Hares. On the plan of the school belonging to St Anne’s Church see BFL IV.1002.n Nr. 13.
- ⁸⁵ Originally, the school was planned to be built next to the Capuchin Monastery; however, the Del Adami House was rented permanently. The population of Buda submitted several applications to move the school to a worthy place. German native speakers were among them, because in this way they would not have had to send their children to a Hungarian-language school in the country to learn Hungarian there. BFL IV.1002.n without number (15 April 1818); BFL IV.1002.j 1825 Nr. 2849 ½.
- ⁸⁶ It was located next to the Church of St Demetrios. Miller 1760. 106; Schams 1822. 313; Fináczy 1899. 251; Póth 1988. 227; Vujicsics 1997. 4.
- ⁸⁷ Fejérdy 2013. 386; Géra 2014. 275. In 1810 both schools in Tabán burnt down.
- ⁸⁸ Schams 1822. 314–315.
- ⁸⁹ Nagy 1975. 473; Bányai 2005. 118. The exact location of the school could be identified only with the help of archival documents: BFL IV.1002.e 1833 Nr. 658, 1842 Nr. 1845.
- ⁹⁰ PL Can. vis. Lib. 356. (1822); Gál 1972. 192, 201.
- ⁹¹ BFL IV.1002.n Nr. 34 (20 April 1792); BFL XV.17.a.302 No. 100; Vályi 1796. 334; Nagy 1975. 394.
- ⁹² The seminary was established in 1687, the *convivio* was built in 1702–1714. The high school became a state institution in 1776. Fináczy 1902. 184, 190; Budó 1936. 229–230; Nagy 1975. 197–198.
- ⁹³ There was a drawing school beginning with 1777, but there was also a private drawing school. In addition, a music school and three girls’ schools functioned here. Earlier in the eighteenth century, to the relocation of the university to Buda the English ladies were also settled in the royal palace for the education of girls. Schams 1822. 311.
- ⁹⁴ BFL IV.1002.e 1828 Nr. 694.
- ⁹⁵ BFL IV.1002.e 1842 Nr. 1845; BFL IV.1019 Nr. 77; Hornyák 2003; Hornyák 2004; Bányai 2005.121.
- ⁹⁶ BFL IV.1002.n Nr. 3; Nyilas 1961.23; Nagy 1963. 377.
- ⁹⁷ BFL IV.1002.n without number (4 February 1833), 6. d. Nr. 38 (10 February 1834). The lamps were placed on larger buildings. For example, there was a lamp on the Andreovics House in Krisztinaváros. Subsequently, the new Nándor Barracks in the Castle were equipped with three lamps in 1847. BFL IV.1002.j 1847 Nr. 269.
- ⁹⁸ Fischer 1803. 48–49; Skene 1847. 323.
- ⁹⁹ For the municipal arrangements connected to the relocation of the offices see in details: BFL IV.1002.e 1784 Nr. 668. Regarding the measures of Joseph II and the plans, and changes in Buda also see in detail Nagy 1963. On the late eighteenth-century constructions and surveys: Borsos 1957. (To 1792 altogether 223 new houses were built, 10 in the Castle, 108 in Víziváros, and 105 in other parts of the town.)
- ¹⁰⁰ The reconstruction works were carried out by Farkas Kempelen. About the furniture see in detail BFL IV.1002.n Nr. 6; Horler 1955. 483–487.
- ¹⁰¹ At the time of the 1787 conscription the number of nobles, officials and *honoratores*, as well as residents belonging to the categories of “citizens and masters” was approximately the same (1,087 and 1,098). In addition to them, a larger group was formed by the “heirs of citizens or peasants” (1,161 people), as well as tenant farmers (4,279). Nagy 1975. 145–146.
- ¹⁰² At the time of the 1786 survey of Castle, the barracks that were located at the site of the Sándor Palace belonged to the city (the buildings were sold to Buda by Joseph II). The buildings were purchased by Count Vince Sándor on 2 October 1803. According to the latest investigations (Farbaky 2003.139–142.) the walls of the barracks were used by Johann Aman or Mihály Pollack who built the castle. BFL IV.1018 Nr. 184; BFL XV.17.a BC 229; Miller 1760. 92 (Nr. 239.); Turjányi Papp 1988. 38.
- ¹⁰³ Townson 1797. 82.
- ¹⁰⁴ Foreign travellers paid growing attention to these noble buildings, such as Tschischka 1834. 281.
- ¹⁰⁵ BFL IV.1002.e 1844 Nr. 1923; Vályi 1796. 332; Schams 1822. 395; Nagy 1963. 375.
- ¹⁰⁶ BFL IV.1002.j 1825 3025 ½. and 26 June 1834, Nr. 365. The atmosphere had certainly not always been so idyllic. According to the testimony of the 1834 records, the town asked for night military patrols from the garrison after someone damaged the orchestral stage and threw its pieces over the walls of the Castle. On the other hand, the city leaders were worried because the promenade became the sojourn of “sinful women” at night. In the mid-nineteenth century, foreign travel books also described the promenade as a pleasant place for recreation. Schmidl 1843. 463.

a Templom tér szerepel, a többi a Várhegy, Spies-berg (azaz Nap-hegy), Város-major-kert, szőlők). BFL IV.1002.uu 60. d., Buda város 1811-es tűzrendészeti szabályzata

¹¹² Gál 1973. 199–200, 206.

¹¹³ Az 1810 előtti állapotokról részletesen lásd Simon 2012. A Tabán házait pár évvel a tűzvész előtt piszkosnak, füstösnek, utcáit rossznak (általában le sem köveztnek) látta Arndt. Arndt 1804. 317.

¹¹⁴ A tűz délután negyed egykor tört ki Schuller János kádármester *Lange Gassén* (ma Hadnagy utca) álló házának hátsó traktusában, miközben inasai egy hordót égettek ki. A szél először a hegy felé vitte a szikrákat, majd észak felé fordulva terjedt gyorsan szét a városban. BFL IV.1002.j 1810 No. 1356; Oravec-Kis 2010.

¹¹⁵ Zakariás 1957. 281–282.

¹¹⁶ Schams 1822. 115–116.

¹¹⁷ BFL IV.1002.uu 60. d., Buda város 1811-es tűzrendészeti szabályzata.

¹¹⁸ Schams 1822. 109–116.

¹¹⁹ Schams 1822. 115.

¹²⁰ Kohl 1842. 253–254.

¹²¹ Thouvenel 1840. 20; Kohl 1842. 260. Nem csoda, hogy mások sem szívesen sétáltak a Tabánban: „*nicht sehr freundlicher Viertel*”, *Pittoreske Donaufahrt von Ulm bis Konstantinopel* 1838. 158.

¹²² BFL XV.16.a.201/cop1 (1824) és BFL XV.16.d.241/6 (1830)

¹²³ BFL IV.1002.e 1811 No. 588.

¹²⁴ A kapura és környezetére ennek ellenére nem fordítottak sok gondot. 1801-ben már olyan rossz állapotban volt a kapun keresztül levezető út, hogy utasították Budát annak új kövezésére, mert rendszeresen károkat okozott a rajta haladó kocsiknak. Magát a kaput 1837–1838-ban újították fel (ekkor keresztelték át Ferdinánd kapura), mert boltíve már életveszélyesnek számított. Ugyanekkor kiszélesítették az utat és csatornázták a környékét, addig a szennyvíz egyszerűen a kapun keresztül folyt ki és le a Várból. BFL IV.1002.j 1801 No. 75; 1835 No. 1058; 1837 No. 83 és 185.

¹²⁵ Schams 1822. 398; Nagy 1975. 408; Szentesi 2009. 65–66.

¹²⁶ A Zugliget az 1830-as években akkora népszerűségnek örvendett, hogy sok esetben nem fértek fel mindannyian a bérkocsikra, s kénytelenek voltak hazamenni. Szentesi 2009. 66.

¹²⁷ A nádor pesti tevékenységéről és emlékééről lásd Poór 1994.

¹²⁸ József nádor önzetlen segítőkészségéről tanúskodik, hogy máskor is részt vett a tűzoltásban. Így 1821. december 5-én éjjel, mikor a tabáni lépcsőn a régi temetővel szemben ismeretlen okból tűz ütött ki, az elsők között ért oda eloltani azt. BFL IV.1002.j 1821 No. 512.

¹²⁹ A királyi palotában lévő csillagvizsgáló tornyot 1827–1830 között bontották le. A Gellért-hegyen épült planetáriumot I. Ferenc osztrák császár, III. Frigyes Vilmos porosz király és I. Sándor orosz cár Budára látogatása alkalmával nyitották meg. Az épület 1849-ben megsemmisült. Schams 1822. 94–95; Kelényi 2001. 234.

¹³⁰ Alföldy 2001. 274–276.

¹³¹ MNL OL S 20 No. 70; Zakariás 1957. 295; Nagy 1975. 286.

¹³² Viszonylag korán elterjedt ez az elnevezés, lásd például Moritz Ernst Arndt 1798–1799-es útját, ahol a szigetet *Donauinseln*nek, *Palatinusinseln*nek nevezi. Arndt 1804. 311. A megnevezést lásd még Újlak 1844-es telekkönyvében, ahol No. 400. alatt szerepel ezzel a névvel. BFL IV.1009.f 159. kötet.

¹³³ Schmall 1894. 296.

¹³⁴ Pardoe, 1840. 191–192; Magyar 2004.

¹³⁵ Arndt 1804. 311.

¹³⁶ Tollius 1700. 198–200; Tscherning 1687. 100; Tóthné 1956. 79; Géra 2009. 12.

¹³⁷ Oross 2014a. 15.

¹³⁸ Vanossi 1733. 23–24; Miller 1760. 104; Bánrévy 1936. 251; Morvay 1972; Géra – Oross – Simon 2015. 1008. sz. regesztá.

¹³⁹ BFL IV.1002.e 1817 No. 97; BFL IV.1002.j 1837 No. 193; Korabinsky 1786. 484; Vályi 1796. 335; Horler 1955. 708.

¹⁴⁰ BFL IV.1002.e 1814 No. 182; BFL IV.1002.j 1811 No. 1663, No. 1870 és No. 2201; Vályi 1796. 333.

¹⁴¹ 1695-ben a budaiak ugyan kérték a Kamarai Adminisztrációt, hogy jelöljön ki téglaegetőnek helyet a jezsuiták és Wilfersheimb hadbiztos telke között. Nagy 1957. 58. A Kneissel-féle téglaegető 1714-ben egy évre Buda tulajdonába került, de végül lefoglalta azt a várparancsnoknak. Géra 2014. 128, 245.

¹⁴² MNL OL S 12 Div XIII No. 504, PL Can. vis. Lib. 589. (1847), Nyitrai 1953. és 1954.

¹⁴³ Részletesen lásd Adattár 24.

¹⁴⁴ Már az 1720-as években is többször felmerült, hogy állítsanak fel manufaktúrákat a városban, de ekkor még minden próbálkozás eredménytelen maradt. A Helytartótanács 1725-ben felhívta Budát, hogy létesítsen manufaktúrákat, de a város ezt elutasította. 1730-ban Mercy tábornok a Császár fürdőnél akart kartongyárat alapítani, de a városi tanács ellenállt. 1732-ben Germeten Bernát kamarai tanácsos a szövőipar meghonosítását javasolta. 1743-ban a Helytartótanács utasította Budát, hogy a katonaság ruházati ellátását könnyítse meg manufaktúrák létrehozásával, de ez a próbálkozás is sikertelen maradt. 1755-ben Gottfried Wurm paszományos szeretett volna arany-, ezüst- és selyemhuzalkészítő fabrikát alapítani, de vállalkozása valószínűleg sikertelen maradt, mivel nincsenek további adataink rá. Nagy 1969. 292–293; Nagy 1975. 108.

¹⁴⁵ A gyapjúszövő üzemet két pesti vállalkozó, Plechschmied György és Stankovics Ignác alapította, az üzemhez Pesten fonoda tartozott. Nagy 1961. 315; Nagy 1975. 110.

¹⁴⁶ A vállalkozás 1793-ban csődbe ment. Kosáry 1956. 130–132; Nagy 1961. 315; Nagy 1975. 110.

¹⁴⁷ Vályi 1796. 336; Kosáry 1956. 130, 135–136; Nagy 1961. 309–311; Gál 1972. 197.

¹⁴⁸ Schams 1822. 545–549; Nagy 1975. 277, 348.

¹⁴⁹ Az üzem még az 1830-as években is működött. BFL IV.1002.j 1805 No. 2026; Schams 1822. 545; Nagy 1961. 314; Gál 1972. 204; Nagy 1975. 110, 342–343, 348–350.

¹⁵⁰ Mégpedig a városrész központjához közel, a mai Csalogány utcában. BFL IV.1009.f 43., 54., 67., 87., 105. kötet.

¹⁵¹ Anton Lasser szépfestő üzeme. Schams 1822. 549. Thoma-féle bőrgyár: Nagy 1975. 276–277, 345, 348, 352. Kohner József szattyánbőr-gyára: Schams 1822. 549; Nagy 1975. 345, 348. Likőrüzemek: Schams 1822. 549; Nagy 1975. 357; *Adalékok a Víziváros történetéhez...* I. 13.

¹⁵² Sándor 1959. 327; Szekeres 1971. 215–220.

¹⁵³ A Werther-féle üzem 1848-ban Újlakra költözött. BFL IV.1002.j 1847 No. 635; Gál 1972. 207; Nagy 1975. 352, 359.

¹⁵⁴ BFL IV.1002.e 1846 No. 3004; Sándor 1959. 327.

¹⁵⁵ Nyárádi 2013. 229.

¹⁵⁶ Fehér 1933. 60.

¹⁰⁷ BFL IV.1002.n Nr. 13; BFL IV.1002.j 1819 Nr. 590; BFL IV.1002.j 1822 Nr. 692; Schams 1822. 462–464.

¹⁰⁸ BFL IV.1018 Nr. 203; Schams 1822. 592.

¹⁰⁹ Countess Ida Hahn-Hahn described the facilities of the bathhouse with its bathrooms, guest apartments, and its inner courtyard. The guests were also entertained by music (she mentioned a harp, a trumpet and a tambourine) and by parrots that were placed here as an attraction. Hahn-Hahn 1844. 75–76.

¹¹⁰ Maria Christina intended to settle wine-growers in the area next to the Castle. The owners were supposed to issue a so-called *Demolition-Revers* about the distributed plots, in which they guaranteed that if the fortification required, they would pull down their houses at their own expense and carry away the building material left from it. Finally, the Council of Buda issued a *Haupt-Reverse* on behalf of the owners on 14 March 1769. BFL IV.1007.c 57. d. The records about the Holy Cross Chapel: BFL IV.1002.e 1769 Nr. 415; Gál 1973. 183–185, 190.

¹¹¹ The old *glacis* plots became the properties of the city only after the royal decree of 10 March 1819, when a new defensive line was made. Borsos 1957. 65; Gál 1973. 195; Szentesi 2009. 34–38. As the fire safety regulations issued after the 1810 fire in Tabán demonstrate, Krisztinaváros was still the least built-up part of the city. (While in Tabán several squares are named for keeping the equipment, in the case of Krisztinaváros the only square is Church Square, and the rest of the places are the Castle Hill, Spies-berg [i.e. Nap Hill], the Városmajor Garden, and vineyards). BFL IV.1002.uu 60. d. The 1811 fire safety regulations of Buda.

¹¹² Gál 1973. 199–200, 206.

¹¹³ About the conditions before the fire see in detail: Simon 2012. A few years before the fire the houses of the Tabán were described as dirty and smoky, and its streets were seen bad (often unpaved) by Arndt. Arndt 1804. 317.

¹¹⁴ The fire broke out at a quarter past twelve in the afternoon in the rear of the house of John Schuller master cooper in Lange Gasse (now Hadnagy Street) while his apprentices burned out a barrel. The wind first carried the sparks towards the hill, then turning northward spread quickly in the city. BFL IV.1002.j 1810 Nr. 1356; Oravec-Kis 2010.

¹¹⁵ Zakariás 1957. 281–282.

¹¹⁶ Schams 1822. 115–116.

¹¹⁷ BFL IV.1002.uu 60. d. The fire safety regulations of Buda from 1811.

¹¹⁸ Schams 1822. 109–116.

¹¹⁹ Schams 1822. 115.

¹²⁰ Kohl 1842. 253–254.

¹²¹ Thouvenel 1840. 20; Kohl 1842. 260. No wonder that others did not willingly walk in the Tabán: „*nicht sehr freundlicher Viertel*”, *Pittoreske Donaufahrt von Ulm bis Konstantinopel* 1838. 158.

¹²² BFL XV.16.a.201/cop1 (1824) and BFL XV.16.d.241/6 (1830).

¹²³ BFL IV.1002.e 1811 Nr. 588.

¹²⁴ In spite of this, not much attention was paid to the gate and its environment. In 1801 the road leading through the gateway was in such a bad state that Buda was instructed to cobble it anew, because it regularly caused damage to the wagons moving along it. The gate itself was reconstructed in 1837–1838 (and was renamed Ferdinand Gate at that time), because its arch had become life-threatening. At the same time, the road was widened and its surroundings were channelled. Until then, refuse water simply flowed through the gate and down from the Castle. BFL IV.1002.j 1801 Nr. 75, 1835 Nr. 1058, 1837 Nr. 83 and 185.

¹²⁵ Schams 1822. 398; Nagy 1975. 408; Szentesi 2009. 65–66.

¹²⁶ In the 1830s Zugliget was so popular that often not everyone managed to get on the hackneys and had to go home on foot. Szentesi 2009. 66.

¹²⁷ On the palatine’s activity in Pest and his legacy see Poór 1994.

¹²⁸ The unselfish helpfulness of Palatine Joseph is testified too by the fact that he took part in fire fighting on other occasions as well. On the night of December 5 1821, for example, when for unknown reason fire broke out on the Tabán stairs, opposite the old cemetery, he was among the first to arrive there to put it out. BFL IV.1002.j 1821 Nr. 512.

¹²⁹ The observatory tower in the royal palace was pulled down between 1827 and 1830. The Gellért Hill Observatory was opened when Francis I, Holy Roman Emperor, Frederick William III, King of Prussia, and Alexander I, Emperor of Russia visited Buda. The building was demolished in 1849. Schams 1822. 94–95; Kelényi 2001. 234.

¹³⁰ Alföldy 2001. 274–276.

¹³¹ MNL OL S 20 Nr. 70; Zakariás 1957. 295; Nagy 1975. 286.

¹³² This name became widely used relatively early. See, for example, the 1798–1799 itinerary of Moritz Ernst Arndt where he called the island *Donauinsel* and *Palatinusinsel*. Arndt 1804. 311. For the name see also entry no. 400 in the 1844 Land Register of Újlak. BFL IV.1009.f, vol. 159.

¹³³ He opened the island to the public on 22 April 1796. Schmall 1894. 296.

¹³⁴ Pardoe, 1840. 191–192; Magyar 2004.

¹³⁵ Arndt 1804. 311.

¹³⁶ Tollius 1700. 198–200; Tscherning 1687. 100; Tóthné 1956. 79; Géra 2009. 12.

¹³⁷ Oross 2014a. 15.

¹³⁸ Vanossi 1733. 23–24; Miller 1760. 104; Bánrévy 1936. 251; Morvay 1972; Géra–Oross – Simon 2015, Regesta No. 1008.

¹³⁹ BFL IV.1002.e 1817 Nr. 97; BFL IV.1002.j 1837 Nr. 193; Korabinsky 1786. 484; Vályi 1796. 335; Horler 1955. 708.

¹⁴⁰ BFL IV.1002.e 1814 Nr. 182; BFL IV.1002.j 1811 Nr. 1663, Nr. 1870, and Nr. 2201; Vályi 1796. 333.

¹⁴¹ In 1695 the residents of Buda asked the Chamber Administration to designate some place for the brickworks between the plots of the Jesuits and Wilfersheimb quartermaster officer. Nagy 1957. 58. The Kneissel Brickworks was in the possession of Buda for one year in 1714, but finally it was allocated to he commander of the castle. Géra 2014. 128, 245.

¹⁴² MNL OL S 12 Div XIII Nr. 504, PL Can. vis. Lib. 589. (1847), Nyitrai 1953 and 1954.

¹⁴³ For further details see Gazetteer 24.

¹⁴⁴ As early as the 1720s it was repeatedly proposed that manufactories should be established in the city, but at that time all attempts failed. In 1725 the Locotenential Council called on Buda to set up manufactories, but the city refused to do so. In 1730, General Mercy wanted to establish a cardboard factory at the Császár Baths, but the city council resisted. In 1732 Bernát Germetik, councillor of the chamber suggested the naturalization of weaving industry. In 1743 the Locotenential Council ordered Buda to facilitate the clothing supply of the army with the establishment of manufactories, but this attempt was also unsuccessful. In 1755 Gottfried Wurm lace-maker wanted to establish a gold, silver and silkcord making factory, but his enterprise is likely to have failed because there are no further data to it. Nagy 1969. 292–293; Nagy 1975. 108.

- ¹⁵⁷ Vanossi 1733. 28–29; Miller 1760. 99.
- ¹⁵⁸ Első polgári bérlői a Luczenbacher család volt, de a 19. század elején bérlői közé tartozott az Esterházy család is. BFL IV.1002.n No. 22; BFL IV.1002.j 1801 No. 249 és 1806 No. 165; 1804 No. 1387; 1837 No. 329.
- ¹⁵⁹ Vanossi 1733. 33–34; Géra 2016. 20.
- ¹⁶⁰ BFL IV.1002.e a. 1785 No. 477.
- ¹⁶¹ A temetőt 1885-ig használták. PL Can. vis. Lib. 166. (Krisztinaváros, Havas Boldogasszony plébániatemplom, 1795) 1; Gál 1972. 190.
- ¹⁶² PL Can. vis. Lib. 168a. (Újlak, Sarlós Boldogasszony-plébániatemplom, 1783) 34–35., Lib. 168b. (Újlak, Sarlós Boldogasszony-plébániatemplom, 1795) 34., Lib. 589. (Újlak, Sarlós Boldogasszony-plébániatemplom, 1846) 82 és 95. BFL IV.1002.oo 6. kötet (Újlak, Sarlós Boldogasszony-plébániatemplom, 1846), Buda város felmérése temetőiről (1775. június 26.). BFL IV.1002.e a. 1785. No. 463. Fehér 1933. 63. A 18. századi temetőkről részletesebben lásd Simon 2015b.
- ¹⁶³ BFL IV.1002.a VI. kötet 477. p. (1707. május 13.), Géra 2009. 1299. sz. regeszta, Rupp 1868. 196.
- ¹⁶⁴ 1709-ben kapott engedélyt Franzin kéményseprő a város tanácsától, hogy a török temető egy részét kaszálóként hasznosítsa. Géra 2016. 129.
- ¹⁶⁵ BFL IV.1007.c Templomszámadások, 57. doboz, Katonai temetőkápolna, Miller 1760. 108; Gál 1972. 182.
- ¹⁶⁶ A katonai temető 1838-as felmérését lásd: BFL XV.16.a 204/1 (1838. március 22.). Gál 1972. 199–200. A Medve utcai temető Millernél a Víziváros 213. sz. alatt szerepel. Miller 1760. 99.
- ¹⁶⁷ A telekkönyvekben mindössze egy helyen utalnak rá: „*auff der Landtstrassen gegen dem Juden-Freydhoff hin*”. BFL IV.1009.c 5. kötet fol. 46. Lásd még: Büchler 1901. 221, 261–262; Nyitrai 1953. 55–56; Fodor 2005. 74–75.
- ¹⁶⁸ A városháza és a hozzá tartozó Szent Kereszt és Alamizsnás Szent János-kápolna az 1723-as tűzvészben leégett. BFL IV.1002.uu No. 162; BFL IV.1002.a 8. kötet 1710. június 6. 87–89; Horler 1955. 462.
- ¹⁶⁹ Miller 1760. 88–89, 104; Schoen 1936; Horler 1955. 458–460; Nagy 1975. 236.
- ¹⁷⁰ Kenyeres 2006. 173. Országos vásárok tartását 1696. május 6-án engedélyezték Budán, mégpedig Vízkereszt (január 6.), Szent Adalbert (április 23.), Szent Margit (július 13.) és Szent Mihály napján (szeptember 29.). Az első országos budai vásárt 1696. július 13-án tartották. Nagy 1975. 112.
- ¹⁷¹ „*der Platz, wan etwas zum verkauffen herauff kommet*”, BFL IV.1002.uu No. 162.
- ¹⁷² A részletes – hely- és áru szerinti – szabályozást lásd Adattár 14. Kereskedelem. BFL IV.1002.e 1784 N No. 112.
- ¹⁷³ BFL IV.1009.b 5. kötet.
- ¹⁷⁴ BFL IV.1002.n No. 24; Schams 1822. 230–231; Horler 1955. 414–423 537–538, 564–565, Nagy 1975. 198–199; Nagy 1963. 367.
- ¹⁷⁵ Ezek a hivatalok – a Fegyvertár kivételével – a 18. század végén költöztek ide. Schams 1822. 231–232; Farbaky 2013. 149.
- ¹⁷⁶ 1814 előtt megszűnt. BFL IV.1019 No. 57.
- ¹⁷⁷ Már Miller idején ágyúgolyókat tároltak benne. Miller 1760. 97. (No. 27 ½).
- ¹⁷⁸ Némethy 2013. 207.
- ¹⁷⁹ 1746-ban vásárolta meg a későbbi Postahivatal helyén állt házat Thomas von Haager postaigazgató. BFL IV.1018 No. 74.
- ¹⁸⁰ Miller 1760. 97.
- ¹⁸¹ BFL IV.1009.b 3. kötet. Az *obere Markt* például utoljára 1699-ben fordul elő a telekkönyvekben. Már Vanossi is a *Haupt Platz* – *Markt Platz* megkülönböztetést használta. BFL IV.1009.c 29–30. kötet, Vanossi 1733. 20, 22.
- ¹⁸² Ennek oka az volt, hogy Budán minden behozott áru után 2,5 % külön vámot kellett fizetni a kincstárnak, 1722-től a belföldi árukat is megvámolták. Az 1720-as években még Buda vonzáskörzetébe tartozott Törökbálint, Torbágy, Páty, Jenő, Zsámbék, Tinnye, Tök, Csaba, Szántó, Csobánka, Kalász, Üröm, Borosjenő, Vörösvár, Solymár, Kovácsi, Hidegkút, Csepel Tököl, Makád, valamint egyéb települések a Duna révén, így Visegrád, Bogdány, majd a dunai kereskedelem fellendülésével újabb helyek kapcsolódtak be a kereskedelembe. 1775-ben a budaiak a vásárnapok megváltoztatását kérték, mivel Vízkereszt idején a Dunán nem lehetett közlekedni, Margit napján arattak, Mihály napján pedig szüreteltek. 1780-tól az országos vásárok ideje március 1., június 27. (Szent László napja), szeptember 14. (Szent Kereszt felmagasztalása) és november 30. (Szent András napja) lett. Nagy 1975. 98, 119, 317–318; Schams 1822. 542–543.
- ¹⁸³ Schams 1822. 10. Nagy Lajos szerint (Nagy 1975. 276.) a Bomba tér csak az országos vásárok helye volt, de egyértelmű adataink vannak arra vonatkozóan, hogy a hetivásárokat is részben itt tartották. BFL IV.1002.j 1831 No. 1375; 1837 No. 329.
- ¹⁸⁴ BFL IV.1002.e 1844 No. 1923.
- ¹⁸⁵ Már Millernél *Forum Nundinale Hebdomadale* néven szerepel. Miller 1760. 105; Schams 1822. 115.
- ¹⁸⁶ Vásárokról lásd: Nagy 1975. 37. A tér kikötő és a budai hajómalmok téli cserehelye is volt. Miller 1760. 98; BFL IV.1002.j 1803 No. 1103.
- ¹⁸⁷ Az ostromot követően még a várbeli kutak vize is veszélyes volt, megpróbálták a kutak vizét kősoval kitisztítani, sikertelenül. Bánrévy 1936. 247–248; Pásztor 1936. 287–289; Nagy 1975. 37.
- ¹⁸⁸ Huszti 1963. 234. „*auf ofnen Platz auf Schutt und Steinern geseßen, Schuel gehalten worden, hardt daran stundt ein ungefähr 1 1/2 Ehlen hoher wellischer Ari Caval, mit welchen die Herren Jesuvitten täglich auß der Donau waßer Zum drincken, kochen und Waschen holen ließen.*”
- ¹⁸⁹ 1. Svábhegyi források levezetése facsöveken a Szentháromság téri szökőkútba (Kerchensteiner Konrád, 1716–1718), 2. Duna vizét hajtották fel szivattyúval, ólomcsöveken át a karmeliták melletti kútház két víztartójába (Caspar Jakab lakatosmester, szintén 1718 körül készült el). Tóth 1956. 81; Nagy 1957. 67, 105.
- ¹⁹⁰ Az 1780-as években Tummler mérnökkel kibővítették a svábhegyi vezetéket. Tóth 1956. 81; Nagy 1957. 67; Turjányi-Papp 1988. 30. A 18. század első feléhez kiegészítés: *Übrigens ist fuß- und Saliter-Wasser in Kellern und vielen aufgerichteten Pompen-Brunnen allhier genug*. Vanossi 1733.11.
- ¹⁹¹ Vályi 1796. 331; Tóth 1956. 81; Nagy 1957. 67.
- ¹⁹² BFL IV.1002.j 1839 No. 1800 ½; Korabinsky 1786. 484; Czagány 1966. 25, 32, 36. Középkori előzményeiről lásd Végh 2015. 51.
- ¹⁹³ 1822-ben „zöld kút”-nak nevezik (*sg. grüner Brunn*). Schams 1822. 486; Nagy 1963. 375.
- ¹⁹⁴ Valószínűleg a víz jobb minősége miatt hozták létre a kutat a Duna-vízmű mellett. Nagy 1963. 375.
- ¹⁹⁵ Nagy 1963. 375–376.
- ¹⁹⁶ „*Az Ország háza, és a’ volt Szent Ferentz Szerzetebéli Atyáknak épülete között pedig, a’ deszkával béborított kútak helyett, egy új, és márványbol faragott, a’ két említett igen szép kútakhoz hasonlító kút, most készítették, és már haszna vehető Novembertől fogva.*”, BFL IV.1002.n No. 13., 1794. március 21; Vályi 1796. 331; Zakariás 1956. 304, 318–320.
- ¹⁴⁵ The wool weaving factory was founded by two entrepreneurs called György Plechschmied and Ignác Stankovics. The factory had spinning works in Pest. Nagy 1961. 315; Nagy 1975. 110.
- ¹⁴⁶ The enterprise went bankrupt in 1793. Kosáry 1956. 130–132; Nagy 1961. 315; Nagy 1975. 110.
- ¹⁴⁷ Vályi 1796. 336; Kosáry 1956.130; 135–136; Nagy 1961. 309–311; Gál 1972. 197.
- ¹⁴⁸ Schams 1822. 545–549; Nagy 1975. 277, 348.
- ¹⁴⁹ The works was still in operation in the 1830s. BFL IV.1002.j 1805 Nr. 2026; Schams 1822. 545; Nagy 1961. 314; Gál 1972. 204; Nagy 1975. 110, 342–343, 348–350.
- ¹⁵⁰ It was located near the centre of this part of the city, in modern Csalogány Street. BFL IV.1009.f 43, 54, 67, 87, 105.
- ¹⁵¹ The dyeworks of Anton Lasser: Schams 1822. 549. The Thoma leather works: Nagy 1975. 276–277, 345, 348, 352. The morocco leather factory of Joseph Kohner: Schams 1822. 549; Nagy 1975. 345, 348. Liqueur factories: Schams 1822. 549; Nagy 1975. 357; *Adalékok a Víziváros történetéhez...* I. 13.
- ¹⁵² Sándor 1959. 327; Szekeres 1971. 215–220.
- ¹⁵³ In 1848 the Werther works moved to Újlak. BFL IV.1002.j 1847 Nr. 635; Gál 1972. 207; Nagy 1975. 352, 359.
- ¹⁵⁴ BFL IV.1002.e 1846 Nr. 3004; Sándor 1959. 327.
- ¹⁵⁵ Nyárádi 2013. 229.
- ¹⁵⁶ Fehér 1933. 60.
- ¹⁵⁷ Vanossi 1733. 28–29; Miller 1760. 99.
- ¹⁵⁸ Its first civilian renters were the Luczenbacher family, but in the early nineteenth century the Esterházy family was also among its renters. BFL IV.1002.n Nr. 22; BFL IV.1002.j 1801 Nr. 249, 1806 Nr. 165, 1804 Nr. 1387, and 1837 Nr. 329.
- ¹⁵⁹ Vanossi 1733. 33–34; Géra 2016. 20.
- ¹⁶⁰ BFL IV.1002.e a. 1785 Nr. 477.
- ¹⁶¹ The graveyard was used to 1885. PL Can. vis. Lib. 166 (the Parish Church of Our Lady of the Snows in Krisztinaváros, 1795) 1; Gál 1972. 190.
- ¹⁶² PL Can. vis. Lib. 168a (Újlak, the Parish Church of Our Lady of the Visitation, 1783) 34–35; Lib. 168b (the Parish Church of Our Lady of the Visitation in Újlak, 1795) 34, Lib. 589 (the Parish Church of Our Lady of the Visitation in Újlak, 1846) 82 and 95; BFL IV.1002.oo, vol. 6 (the Parish Church of Our Lady of the Visitation in Újlak, 1846), the survey of graveyards in Buda (26 June 1775). BFL IV.1002.e a. 1785 Nr. 463; Fehér 1933. 63. For a more detailed overview about the eighteenth-century graveyards, see Simon 2015b.
- ¹⁶³ BFL IV.1002.a vol. VI, 477 (13 May 1707), Géra 2009, Regesta No. 1299; Rupp 1868. 196.
- ¹⁶⁴ In 1709 Franzin chimneysweep received the permission of the City Council to use a part of the Turkish graveyard as a hayfield. Géra 2016. 129.
- ¹⁶⁵ BFL IV.1007.c Church accounts, box 57, Military cemetery chapel, Miller 1760. 108; Gál 1972. 182.
- ¹⁶⁶ For the 1838 survey of the military cemetery see BFL XV.16.a 204/1 (22 March 1838). Gál 1972. 199–200. The cemetery in Medve Street is listed by Miller under Víziváros Nr. 213. Miller 1760. 99.
- ¹⁶⁷ It is mentioned only at one place in the land registers: „*auff der Landtstrassen gegen dem Juden-Freydhoff hin*”. BFL IV.1009.c vol. 5. fol. 46. S: Büchler 1901. 221, 261–262; Nyitrai 1953. 55–56; Fodor 2005. 74–75.
- ¹⁶⁸ The City Hall and the Chapels of the Holy Cross and St John the Almoner belonging to it burnt down in the fire of 1723. BFL IV.1002.uu Nr. 162; BFL IV.1002.a vol. 8 (6 June 1710. 87–89); Horler 1955. 462.
- ¹⁶⁹ Miller 1760. 88–89, 104; Schoen 1936, Horler 1955. 458–460; Nagy 1975. 236.
- ¹⁷⁰ Kenyeres 2006. 173. Buda was allowed on 6 May 1696 to hold annual fairs on the feast days of Epiphany (6 January), St Adalbert (23 April), St Margaret (13 July) and St Michael (29 September). The first annual fair in Buda was held on 13 July 1696. Nagy 1975. 112.
- ¹⁷¹ „*der Platz, wan etwas zum verkauffen herauff kommet*”, BFL IV.1002.uu Nr. 162.
- ¹⁷² For a detailed regulation (by place and goods) see Gazetteer 14. BFL IV.1002.e 1784 N Nr. 112.
- ¹⁷³ BFL IV.1009.b vol. 5.
- ¹⁷⁴ BFL IV.1002.n Nr. 24; Schams 1822. 230–231; Horler 1955. 414–423, 537–538, 564–565; Nagy 1975. 198–199; Nagy 1963. 367.
- ¹⁷⁵ The offices (except for the Armoury) moved here in the late eighteenth century. Schams 1822. 231–232; Farbaky 2013.149.
- ¹⁷⁶ It ceased to exist before 1814. BFL IV.1019 Nr. 57.
- ¹⁷⁷ Cannonballs were stored in it as early as the age of Miller. Miller 1760. 97. (Nr. 27 ½).
- ¹⁷⁸ Némethy 2013. 207.
- ¹⁷⁹ The house located at the site of the later post office was bought by Thomas von Haager post office maganer in 1746. BFL IV.1018 Nr. 74.
- ¹⁸⁰ Miller 1760. 97.
- ¹⁸¹ BFL IV.1009.b, vol. 3. The name *obere Markt*, for example, appeared in land registers for the last time in 1699. Vanossi already differentiated between the *Haupt Platz* and *Markt Platz*. BFL IV.1009.c, vols. 29–30; Vanossi 1733. 20, 22.
- ¹⁸² The reason for this was that in Buda 2.5 % special duty had to be paid to the Treasury after all imported goods, and beginning with 1722 duty was imposed on domestic products as well. In the 1720s the catchment area of Buda comprised Törökbálint, Torbágy, Páty, Jenő, Zsámbék, Tinnye, Tök, Csaba, Szántó, Csobánka, Kalász, Üröm, Borosjenő, Vörösvár, Solymár, Kovácsi, Hidegkút, Csepel Tököl, Makád, and other settlements along the Danube, such as Visegrád and Bogdány. Subsequently, further places joined the trade due to the intensification of traffic along the Danube. In 1775 the residents of Buda requested a change in the fair days, because they could not travel on the Danube on Epiphany day, they reaped on the feast day of St Margaret, and harvested wine grapes on the day of St Michael. From 1780 on, the days of the fairs were 1 March, 27 June (the feast day of St Ladislás), 14 September (the feast of the Exaltation of the Holy Cross) and 30 November (the feast day of St Andreas). Nagy 1975. 98, 119, 317–318. In the nineteenth century the order of the weekly markets was the following: on Modays in Tabán, on Wednesdays in Víziváros and on Saturdays in the Castle. Schams refers to only one great annual fair held on the Danube bank (that is Bomba Square and Fő Street in Víziváros). Schams 1822. 542–543.
- ¹⁸³ Schams 1822. 10; Lajos Nagy (Nagy 1975. 276.) was of the opinion that the Bomba Square was only the place of the annual fairs, but there is solid evidence to that the weekly markets were also partly held there. BFL IV.1002.j 1831 Nr. 1375 and 1837 Nr. 329.
- ¹⁸⁴ BFL IV.1002.e 1844 Nr. 1923.
- ¹⁸⁵ Miller calls it *Forum Nundinale Hebdomadale*. Miller 1760. 105; Schams 1822. 115.
- ¹⁸⁶ On the fairs see Nagy 1975. 37. The square also served as a port and a place of changing for the ship mills of Buda. Miller 1760. 98; BFL IV.1002.j 1803 Nr. 1103.

¹⁹⁷ Schams 1822. 124; BFL IV.1002.j 1833 No. 1147.

¹⁹⁸ BFL XV.16.a.207/52 (1798 körül)

¹⁹⁹ BFL IV.1002.e 1825 No. 162; BFL IV.1002.j 1833 No. 2535, 1833 augusztus 8–11.

²⁰⁰ 1791. március 4-én kötött a város szerződést a szegényház seborvosával, Mocsy Károllyal, mi szerint gondoskodjon az intézet mosáshoz és főzéshez szükséges vízzel való ellátásáról, amit a Dunából hozatott lóval vagy kocsival. 1801–1808 között ugyanezt a feladatot Anton Stögmayer szegényházi igazgató látta el, de ekkor már kikötötték, hogy egészséges vizet hozzon a szegényházba, különösen nyári hőség idején. BFL IV.1002.n No. 34, 1791. március 4., 1801. március 2., 1805. április 26.

²⁰¹ 1691-ben rendeletileg kötelezte a Kamarai Adminisztráció a lakosokat a szemét Dunába szállítására. Gárdonyi 1916. 491; Géra 2014. 24.

²⁰² Nagy 1963. 376.

²⁰³ A külföldiek különösen a Tabánt és a Víziváros zsidók lakta részét találták piszkosnak. Townson 1797. 76; Arndt 1804. 318; Thouvenel 1840. 20; Kohl 1842. 358. Az utcák takarításáról lásd BFL IV.1002.n 4. d. No. 33.

²⁰⁴ BFL IV.1002.n 7. d. No. 77. (1840–1844)

²⁰⁵ BFL XV.16.a.203/13, BFL IV.1002.e 1846 No. 1113; BFL IV.1002.j 1840 No. 2269; 1841 No. 430, 472; 1844–1845 No. 472.

²⁰⁶ 1817, BFL XV.16.a.205/14–15 és 28

²⁰⁷ MOL S 11 No 1226, BFL IV.1002.j 1832 No. 1566. és 1839 No. 1800 ½, BFL XV.16.a.205/1 és 59, XV.17.a.302 – 149.

²⁰⁸ Vanossi 1733. 45–47; BFL XV.16.a.205/11 (1796) és 65 (1822 körül)

²⁰⁹ BFL IV.1002.j 1835 No. 1058; 1836 No. 2154; 1837 No. 83 és 185.

²¹⁰ BFL XV.16.a.207/24 (1796-os terv) és 204/31 (1841)

²¹¹ BFL IV.1002.n. sz. n. 1820. november 20.

²¹² 18. századi budai körmenetek időpontjai és helyei: húsvétvasárnap – Szent József-hegye (épp ilyen körmeneten voltak 1723-ban is a hívek, mikor kitört a Várban a tűzvész, Simon 2011. 457.), Szent József napja – Szent József-hegye, Szent-háromság ünnepe – várbeli Szentháromság-szobornál, Segítő Mária ünnepe (*Mariahilfe*) – Újlak, Szent Donát ünnepe, augusztus 16. – Szent Rókus kápolnánál, május 3. és szeptember 15. – körmenet a Szent Kereszt-ereklyével a Kálvária-hegyre. Vanossi 1733. 34; Zoltán 1963. 47–48; Géra 2014. 190.

²¹³ Az első alkalommal németül és magyarul, 1700-tól már szerbül is mondtak szentbeszédet (németül a Nagyboldogasszony-templomban, magyarul a ferences templomban, előtte pedig szerbül). Az ünnep nem csak a budaiak számára bírt jelentőséggel, rendszeresen vettek részt rajta a szomszédos Pest és Óbuda lakói is. Hanskarl, 1938. 44–45; Zoltán 1963. 21–28; Géra 2014. 193–194.

²¹⁴ Schmall 1894. 111. A 18. századi eleji világi ünnepségekről, például a Belgrád melletti győzelem után 1717-ben tartott hálaadó miséről és lakomáról: Géra 2014. 195–196. A királyi pár a leírások alapján jobban érezte magát Pesten, mivel Budán csak egy rövid napot töltöttek el, többek között az épülő palota megtekintésével (s Lotharingiai Ferenc az uralkodónőtől különválva a Tabánon keresztül korán vissza is lovagolt Pestre). Az ezzel kapcsolatos eseményeket lásd Hanskarl 1939. 55–58. és Zoltán 1963. 69–76. Mária Terézia mindössze 1764-ben lakott a királyi palotában, utána 1809-ben fél évig volt I. Ferenc udvara itt, 1766–1770 között Albert herceg és Mária Krisztina otthona, 1791-től pedig a nádoré. A királyi palota és helyiségei mind az udvar 1809-es itt tartózkodásakor, mind az 1847-es felmérés idején meglehetősen rossz állapotban voltak. Fazekas 2001. 51–52. A Szent Jobb Budára kerülése során tartott ünnepségek leírását lásd Beke 2001. 128–129.

²¹⁵ Schams 1822. 279–291; Krickel 1830. 88; Korn 1833. 183–186; Moshamer 1843. 105.

²¹⁶ Schmall 1894. 255–257.

²¹⁷ Az uralkodók József nádor vezetésével megnézték Pest és Buda nevezetességeit, majd szüreti mulatságon vettek részt. A kivilágított Pest-Budáról készített gouache-t Petrich András (MNM TKCs, lt. sz. T. 118.), Schmall 1894. 329–330.

²¹⁸ Az eskütételi pódiumot és a *Königsberg*-et lásd a Víziváros áttekintő térképén: BFL XV.16.a.205/62. A királydomb 1799-ben még állt (BFL XV.16.a.205/28 és BFL XV.16.a.205/63), az 1820-as években készült felméréseken már nem szerepel. Schmall 1894. 282; Horler 1955. 365–383; Zoltán 1963. 90–93, 113–119.

²¹⁹ Az esküvő alkalmából valóságos ünnepségsorozat volt Budán, amelynek egyik epizódjaként a fiatal feleség a nádornak születésnapja alkalmából kedvelt zeneszerzőjével, Joseph Haydnnal kedveskedett, aki a nádor születésnapján, március 8-án a Teremtés című oratóriumát vezényelte Budán. Az ünnepség keretében jött Budára Ludwig van Beethoven is, aki a nádorné tiszteletére tartott koncertet május 7-én a Várszínházban. Az ünnepségsorozatról lásd Sebestyén 1939.

²²⁰ Bright leírja a húsvéti ünnep menetét. Először a Kálváriához vonult a tömeg, utána következett a multság, a hegy oldala tele volt sörös- és boros kocsikkal, mézes süteményeket, dohányt, rózsafüzért, képeket, játékokat árúsítottak. Bright 1818. 280–281; Korn 1833. 179; Jenny 1835. 156. A szüretreől pl. Moshamer 1843. 107.

²²¹ Nagy 1975. 42; Bónis 1975. 162.

²²² BFL IV.1002.j 1844 No. 2720.

²²³ Szegedinác Pérot, Sebestyén Jánost, Pásztor Andrást és Szillásy Istvánt élve kerékbe törték, majd testüket négyfelé vágták, s azokat Aradra, Nagyváradra, Sarkodra és Szentandrásra küldték, de a többiek ítélete sem volt kevesbé kegyetlen. A vásárhelyi és türkevei, 1753-ban lázadásra készülő reformátusok vezetői közül a türkevei Bujdosó Györgyöt szintén a Szent György téren végezték ki. Miller 1760. 144–145, 148, 192–193.

²²⁴ Lakhelyei: 1714: Halászáros No. 37; 1754: Rochi Gassen, szám nélküli telek; 1810: Tabán No. 1 1/3, 1814: No. 5. BFL IV.1009.j 3. kötet, BFL IV.1009.f 14., 66., 160. kötet

²²⁵ Vanossi 1733. 44-től végig. Vanossi fürdőket bemutató részének alapja a város egykori főorvosának, Lorenz Stockernek a műve volt (*Thermographia Budensis...* Buda, 1729, először 1721-ben adták ki).

²²⁶ A fürdők 19. századi állapotáról részletesen lásd Edvi Illés 1843.

²²⁷ Vanossi 1733. 47; Schams 1822. 590.

²²⁸ Ennek, valamint a Császárnak nagy medencéit közösen használták férfiak és nők, amit a külföldi utazók nagy része furcsállt, vagy botrányosnak talált. Johann Georg Keyssler szerint a Rác fürdőben még arra se vették a „népek” a fáradságot, hogy fürdőkötényt, inget vegyenek fel („*In dem Raizenbade hält das gemeine Volk auch sogar dieses wenige für überflüßige Ceremonien.*”). Nem véletlenül jegyezte meg Johann Georg Kohl 1842-es útikönyvében, hogy fürdőink többsége ma is olyan állapotban van, mint a törökök idején. A fürdőben, ahol férfi és nő, öreg és fiatal is volt, alig látott valamit a gőztől, miközben fiatal férfiak ugráltak a medencébe. Az emberek nem törődtek egymással, s ezért sem volt szégyenérzetük. Kohl 1842. 265–266. A 18–19. század fordulóján íródott beszámoló szerint a fürdősök a medencék mellett praktizáltak, ott vágtak eret és köpölyöztek, ami (a gőzzel, hőséggel együtt) néhány gyengébb idegzetű utazót el is ijesztett a további fürdözéstől. Bright 1818. 284–285. Akik kevésbé szerettek

¹⁸⁷ After the siege the water from the wells of the castle was also poisonous. An attempt was made to cleanse the water of the wells with rock-salt, unsuccessfully. Bánrévy 1936. 247–248; Pásztor 1936. 287–289; Nagy 1975. 37.

¹⁸⁸ Huszti 1963. 234. „*auf ofnen Platz auf Schutt und Steinern geseßen, Schuel gehalten worden, hardt daran stundt ein ungefähr 1 1/2 Ehlen hoher wellischer Ari Caval, mit welchen die Herren Jesuvitten täglich auß der Donau waßer Zum drincken, kochen und Waschen holen ließen.*”

¹⁸⁹ 1. The water of springs from the Sváb Hill were taken by wood pipes to the fountain in Szentháromság Square (Konrád Kerchensteiner, 1716–1718). 2. Water was pumped up from the Danube and taken by lead pipes to the two reservoirs of the wellhead beside the Carmelites (master locksmith Caspar Jakob, also prepared around 1718). Tóth 1956. 81; Nagy 1957. 67, 105.

¹⁹⁰ In the 1780s engineer Tummler extended the pipeline on the Sváb Hill. Tóth 1956. 81; Nagy 1957. 67; Turjányi-Papp 1988. 30. Some more information on the first half of the eighteenth century: *Übrigens ist fuß- und Saliter-Wasser in Kellern und vielen aufgerichteten Pompen-Brunnen allhier genug*. Vanossi 1733.11.

¹⁹¹ Vályi 1796. 331; Tóth 1956. 81; Nagy 1957. 67.

¹⁹² BFL IV.1002.j 1839 Nr. 1800 ½, Korabinsky 1786. 484; Czagány 1966. 25, 32, 36.

On its medieval origins see Végh 2015. 51.

¹⁹³ It was called “Green Fountain” (*sg. grüner Brunn*) in 1822. Schams 1822. 486; Nagy 1963. 375.

¹⁹⁴ The wellhouse was probably established for better quality water beside the Danube waterworks. Nagy 1963. 375.

¹⁹⁵ Nagy 1963. 375–376.

¹⁹⁶ “*Between the House of Parliament and the building belonging formerly to the friars of the Order of St Francis the wells covered with boards are being replaced by a new marble fountain that is similar to the two beautiful fountains mentioned above, and can be taken into use from November on.*” BFL IV.1002.n Nr. 13 (21 March 1794). Vályi 1796. 331; Zakariás 1956. 304, 318–320.

¹⁹⁷ Schams 1822. 124; BFL IV.1002.j 1833 Nr. 1147.

¹⁹⁸ BFL XV.16.a.207/52 (around 1798)

¹⁹⁹ BFL IV.1002.e 1825 Nr. 162; BFL IV.1002.j 1833 Nr. 2535 (8–11 August 1833).

²⁰⁰ On 4 March 1791 the city entered into a contract with Károly Mocsy, the surgeon of the poor house prescribing that he was supposed to arrange for supplying the institution with water needed for washing and cooking, and he had to transport it from the Danube by horse or wagon. Between 1801 and 1808 the same task was fulfilled by Anton Stögmayer, manager of the poor house, but it was then stipulated that he had to bring healthy water to the poor house, especially during the summer heat. BFL IV.1002.n Nr. 34 (4 March 1791, 2 March 1801, and 26 April 1805).

²⁰¹ In 1691 the Chamber Administration obligated the population by a decree to throw rubbish into the Daube. Gárdonyi 1916. 491; Géra 2014. 24.

²⁰² Nagy 1963. 376.

²⁰³ Foreigners found Tabán and the part of Víziváros inhabited by the Jews especially dirty. Townson 1797. 76; Arndt 1804. 318; Thouvenel 1840. 20; Kohl 1842. 358. On the cleaning of the streets see BFL IV.1002.n 4. d. Nr. 33.

²⁰⁴ BFL IV.1002.n 7. d. Nr. 77 (1840–1844)

²⁰⁵ BFL XV.16.a.203/13; BFL IV.1002.e 1846 Nr. 1113; BFL IV.1002.j 1840 Nr. 2269, 1841 Nr. 430, 472, 1844–1845 Nr. 472.

²⁰⁶ 1817, BFL XV.16.a.205/14–15 and 28.

²⁰⁷ MOL S 11 No 1226, BFL IV.1002.j 1832 Nr. 1566 and 1839 Nr. 1800 ½; BFL XV.16.a.205/1 and 59, XV.17.a.302 – 149.

²⁰⁸ Vanossi 1733. 45–47; BFL XV.16.a.205/11 (1796) and 65 (around 1822)

²⁰⁹ BFL IV.1002.j 1835 Nr. 1058; 1836 Nr. 2154. 1837 Nr. 83 and 185.

²¹⁰ BFL XV.16.a.207/24 (plan from 1796) and 204/31 (1841).

²¹¹ BFL IV.1002.n without number (20 November 1820).

²¹² The dates and places of eighteenth-century feast-day processions: Easter Sunday – on St Joseph’s Hill (in 1723 the congregation took part in a procession similar to the one when the fire broke out in the Castle, Simon 2011. 457); the St Joseph’s Day – on the St Joseph’ Hill; the feast day of the Holy Trinity – at the statue of the Holy Trinity in the Castle; the feast day of Mary Help of Christians (*Mariahilfe*) – Újlak; St Donat’s Day, 16 August – at the chapel of St Roch, 3 May and 15 September – processions with the Holy Cross relic to the Calvary Hill. Vanossi 1733. 34; Zoltán 1963. 47–48; Géra 2014. 190.

²¹³ At first, sermons were given in German and Hungarian, and beginning with the 1700s also in Serbian (in German at the Church of Our Lady, in Hungarian at the Franciscan Church, and before that in Serbian). The feast was not only important for the population of Buda. The citizens of neighbouring Pest and Óbuda also regularly participated in it. Hanskarl, 1938. 44–45; Zoltán 1963. 21–28; Géra 2014. 193–194.

²¹⁴ Schmall 1894. 111. On early-eighteenth-century festivals, such as the mass and feast held after the victory won at Belgrade in 1717 see Géra 2014. 195–196. According to the accounts, the royal couple enjoyed themselves more in Pest as they spent only a short day in Buda when they visited among other things the palace under construction (and Francis of Lorraine, leaving the queen, rided soon back to Pest crossing Tabán). On related events see Hanskarl 1939. 55–58 and Zoltán 1963. 69–76. Maria Theresa lived in the royal palace only in 1764. Subsequently, the court of Francis I was there for half a year. Between 1766 and 1770 it was the home of Prince Albert and Maria Christina, and beginning with 1791 that of the palatine. The royal palace and its rooms were in fairly poor condition both when the court stayed there in 1809 and at the time of the 1847 survey. Fazekas 2001. 51–52. On the description of the festivities held when the Holy Right Hand was transferred to Buda see Beke 2001. 128–129. On the procession of St Stephen’s day and festivities see: Schams 1822. 279–291; Krickel 1830. 88.

²¹⁵ Schams 1822. 279–291; Krickel 1830. 88; Korn 1833. 183–186; Moshamer 1843. 105.

²¹⁶ Schmall 1894. 255–257.

²¹⁷ The rulers led by Palatine Joseph visited the sights of Pest and Buda, and then attended the harvest festival. András Petrich made a gouache of the the illuminated Pest and Buda. (MNM TKCs, inv. no. T. 118.), Schmall 1894. 329–330.

²¹⁸ On the dais and the *Königsberg* see the overview map of the Víziváros: BFL XV.16.a.205/62. The coronation mound still existed in 1799 (BFL XV.16.a.205/28 and BFL XV.16.a.205/63), but it was no longer depicted on surveys made in the 1820s. Schmall 1894. 282; Horler 1955. 365–383; Zoltán 1963. 90–93, 113–119.

²¹⁹ On the occasion of the wedding there was a whole series of festivities in Buda. One episode of these was when the young wife invited Joseph Haydn, the favourite composer of the Palatine for his birthday, who conducted *The Creation oratorio* in Buda on the Palatine’s birthday, on 8 March. Within the frames of the festivities Ludwig van Beethoven came to Buda and held a concert in honour of

- volna vegyülni, mindegyik fürdőben külön fürdőhelyiséget bérelhettek. BFL IV.1002.e 1785 No. 47, 1821 No. 1750 ½; BFL IV.1002.j 1847 No. 297; Keyssler 1751. 1282; Townson 1797. 82; Schams 1822. 583–584.
- ²²⁹ A katonai kórház lábadozóházát (*Reconvalescenten Haus*) 1793-ban építtették Hickisch Kristóf kőművesmesterrel. BFL IV.1002.n No. 13, 1793; BFL IV.1002.j 1819 No. 590; Miller 1760. 105. (No. kat. 524.), Schams 1822. 579–582.
- ²³⁰ Johann Sprenger fürdős 1699-ben kapott engedélyt a létesítésére. Géra 2014. 279; Géra – Oross – Simon 2015. 358. sz. regeszta
- ²³¹ 1841-ben kapott engedélyt fürdő létesítésére, de annak további sorsa ismeretlen. BFL IV.1002.e 1841 No. 1129. Frommhold Károly egy évvel később írt cikkében (A Budapesten felállítandó mentőintézet szükségéről. In: *Orvosi Tár*. 25 December 1842. 401. pp.) említi, hogy természetesen fürödtek a Dunán ki nem jelölt helyeken is, külön kiemelve, hogy a Duna budai, meredek partján életveszélyes ez.
- ²³² Korabinsky 1786. 485; Vályi 1796. 335; BFL IV.1002.j 1843 No. 1515; Zakariás 1957. 299; Nagy 1975. 213, 503.
- ²³³ Mind a budaiak, mind a pestiek kedvelték a Városmajort, tavaszköszöntésként, május elsején például különösen sok kiránduló kereste fel azt (hasonlóan a bécsiek szokásaihoz, akik ugyanekkor az Augartenbe mentek). Nyáron egyébiránt kevésbé volt népszerű a Városmajor a sok szűnyog miatt. Schams 1822. 118; Korn 1833. 179–181; Moshamer 1843. 108; Gárdonyi 1934. 26–36; Nagy 1957. 77; Gombos 1969. 163; Nagy 1963. 372; Gál 1972. 195–196; Nagy 1975. 45, 277, 286.
- ²³⁴ BFL IV.1002.n No. 19. and without number (4 Juny 1821), Gárdonyi 1934. 35; Nagy 1963. 373.
- ²³⁵ BFL IV.1002.n No. 14; Gárdonyi 1933. 178–179; Nagy 1963. 374.
- ²³⁶ 1846-ban a tabáni kocsmárosokat eltiltották a hangos zenétől, ám kérelmezték a Helytartótanáctól, hogy legalább vendégeik szabadon játszhassanak gitáron és citerán. BFL IV.1002.e 1846 No. 3127.
- ²³⁷ A 18. század elején a balkáni eredetű lakosok mellett a magyar és német nemesség hódolt a kávénak. Géra 2014. 214–216; Simon 2015a 47.
- ²³⁸ Jenny 1835. 155. Jenny egyébként 16 kávézót és 20 budai vendéglőt számolt össze.
- ²³⁹ A kávézó szerinte elegáns volt, egy nagy terme volt két-három biliárdasztallal, valamint két-három egyéb terme. A kávé mellett többek között rozsolit is kínáltak a vendégeknek. Townson 1797. 82. Ugyanezt méltatta Heinrich August Ottokar Reichard 1818-as útikönyve is. Szász 2013. 45.
- ²⁴⁰ 1796-ban 6 kávézó volt a Várban, ebből a leghíresebb a Tuschl-féle volt, ami a volt karmelita templommal szemben helyezkedett el. 3–4 kávé mérés működött a Víziváros Fő utcájának azonos oldalán, annak Halászáros és harmincadhivatal közötti szakaszán. A Víziváros legrégebbi kávézója a Fehér Kereszthez címzett bomba téri fogadóban működött, ahol már 1780 előtt is mértek kávé. A tabáni Gross Antal kávézójában tánctermet is kialakítottak. Korabinsky 1786. 486; Vályi 1796. 332; BFL XV.17.a BC 328, BFL IV.1002.e 1844 No. 1923.
- ²⁴¹ A „törökök” megnevezés helyett célszerűbb a mohamedán szó használata, hiszen a lakosság nagy része a Balkánról jött ide. A legismertebb férfi köztük a Rác fürdő tulajdonosa, a „babilóniai” melléknevű Pergassi kapitány volt (aki állítólag szándékosan törököket foglalkoztatott fürdőjében). Liber 1934b 293–294; Géra 2014. 61–62. A jezsuiták óriási pasztorációs és térítő tevékenységet folytattak, 1687–1698 között 720 személyt térítettek át (nem csak muszlimokat). Nagy 1966. 35.
- ²⁴² Nagy 1975. 131. Nagy István az 1696-os összeírás alapján a Tabán lakosságát (615 háztulajdonos családdal és 431 polgárjog nélküli lakóval) 5000 főre becsülte, ebből a görögkeletieket mintegy 3000 főre tette. Nagy 1957. 121.
- ²⁴³ Nagy 1966. 30–31.
- ²⁴⁴ Tscherning megjegyezése szerint szinte csak katonák laktak a nagy, üres házakban, amelyek tisztaságáról nem igazán gondoskodtak, lévén „a katonák ilyenek, és úgyis továbbutaznak majd”. Tscherning 1687. 185.
- ²⁴⁵ 1686. szeptember 29. az Udvari Haditanács rendelete Rabatta főhadbiztoshoz. Bánrévy 1936. 262; Nagy 1975. 129., udvari kamarai leirat a budai kamarafelügyelőhöz a nem katolikusok várbeli letelepedésének megakadályozásáról, Bécs, 1689. február 19; Bácskai 1971. 27.
- ²⁴⁶ Részben ők adták nevüket a Horvátvárosnak, mivel nagyrészüket horvátországi református volt, aki 1698-ban katolizált. Géra 2014. 64.
- ²⁴⁷ Tóthné Polónyi 1956. 78–79.
- ²⁴⁸ BFL IV.1002.uu 48. db. 1713. május 15. (49–50. fol.)
- ²⁴⁹ Részletesen lásd Géra 2014. 53–55.
- ²⁵⁰ Géra 2014. 59–61.
- ²⁵¹ 1714-ben arányuk kb. 52 % volt. Géra 2014. 50. A Budai Kamarai Adminisztráció (1690 előtt Inspektorátus) jelentőségét jelzi, hogy a 17. század végén csak Budán hozzávetőlegesen 50 alkalmazottja volt. 1709-ben szűnt meg, amikor is hivatalait a Magyar Kamara fennhatósága alá helyezték. Oross 2014. 1166, 1169–1170. A Budai Kamarai Adminisztrációnak a fennhatósága alá tartozó városokkal, illetve Budával szembeni hatalmáról lásd H. Németh 2011. 19, 24–26. Tágabb kontextusban lásd H. Németh 2012.
- ²⁵² Összesen 110 főt, melynek fele (56 fő) gyermek volt. Két család fogadókbán (Fehér Farkas, Fehér Hattyú) volt elszállásolva, a többiek magánházaiknál éltek. BFL IV.1002.r, Nāmen deren burgern und Inwohnern allhier zu Ofen; Datum den lezten Maj 1728. 1735-ben 31, 1745-ben 32 izraelita család élt Budán. Nagy 1975. 137.
- ²⁵³ BFL IV.1002.uu 46. d. 399–402. fol., Buda város tanácsának levele az esztergomi érseknek, 1725. december 29; Büchler 1901. 185, 201; Géra 2014. 77.
- ²⁵⁴ Nagy 1975. 137.
- ²⁵⁵ BFL IV.1002.r Conscription über die Kayserliche und Königliche Haupt- und Residenz Stadt Ofen sampt denen darzu gehörigen Vorstädten... (1702. június 23.). Részletes elemzését lásd Simon 2015a.
- ²⁵⁶ Nagy 1959. 67–77.
- ²⁵⁷ A foglalkozás nélküliek nagy része szintén szőlőműveléssel foglalkozott, de dolgoztak a Vár erődítésén, vagy elment szomszéd településekre földet művelni. Nagy 1959. 76–77.
- ²⁵⁸ Buda városa 1700. december 6-i határozata szerint a kéményszemlélt és a padlások biztonsági vizsgálatát negyedévente kellett elvégeznie Franzinnak, a Várban és a Vízivárosban. A házak biztonságos építését egyébiránt nem csak a kéményseprő figyelte. A kortársak számára a kémény megépítése sem volt mindig egyértelmű feladat. Géra – Oross – Simon 2015. 154., 328. és 855. regeszta.
- ²⁵⁹ A ma Újlakon lévő Szentháromság-oszlop jó darabig a városháza egyik helyiségében, majd 1699 októberétől a Nagyboldogasszony-templomban, a keresztelőmedence mellett helyezték el. Schoen 1936. 201–202.
- ²⁶⁰ Nagy 1959. 73.
- ²⁶¹ Pálinkafőzésre alkalmas üstje a Vízi- és a Horvátvárosban, valamint a Tabán katolikus felén volt egy-egy személynek, míg a görögkeleti rácok között 5 lakosnak (ebből Stephan Jovanović (*Jovanović*) szabónak és fiának, Jovannak volt kettő). BFL IV.1002.r 1702-es összeírás.

- the wife of the Palatine in the Castle Theatre on 7 May. About the festivities see, Sebestyén 1939.
- ²²⁰ Bright gave a description of the Easter Festival. The crowd first moved to the Cavalry and subsequently there was a festivity. The hillside was full of beer and wine carts, and honey cakes, tobacco, rosaries, pictures, and toys were sold there. Bright 1818. 280–281; Korn 1833. 179; Jenny 1835. 156. On the harvest see Moshamer 1843. 107.
- ²²¹ Nagy 1975. 42; Bónis 1975. 162.
- ²²² BFL IV.1002.j 1844 Nr. 2720.
- ²²³ Péro Szegedinác, János Sebestyén, András Pásztor and István Szillásy were broken on the wheel alive, their bodies were cut into four, and the pieces were sent to Arad, Nagyvárád, Sarkod and Szentandrás, but the punishment of the others was no less cruel. Of the leaders of the Calvinists from Vásárhely and Túrkeve who prepared for a riot in 1753, György Bujdosó from Túrkeve was also executed on Szent György Square. Miller 1760. 144–145, 148, 192–193.
- ²²⁴ His dwelling-places were: Halászáros No 37 in 1714, a plot without number in Rochi Gassen in 1754; Tabán No 1 1/3 in 1810, and No 5 in 1814. BFL IV.1009.j Vol 3, BFL IV.1009.f Vol 14, 66, Vol. 160.
- ²²⁵ Vanossi 1733. from 44 to the end. The part written by Vanossi about the baths was based on the work of Lorenz Stocker, a former chief physician of the town (*Thermographia Budensis*... Buda, 1729) that was first published in 1721.
- ²²⁶ For further details about the conditions in the baths see Edvi Illés 1843.
- ²²⁷ Vanossi 1733. 47; Schams 1822. 590.
- ²²⁸ The large pools of the Rác and the Császár Baths were used by men and women together, which was found strange or outrageous by most foreign travellers. According to Johann Georg Keyssler, the “folks” in the Rác Baths did not even take the trouble to put on a bathrobe or a shirt (*“In dem Raizenbade hält das gemeine Volk auch sogar dieses wenige für überflüßige Ceremonien.”*). Johann Georg Kohl noted in his travelogue in 1842 that the majority of Hungarian baths were in the same condition as at the time of the Ottoman occupation. In the bath where there were both men and women, old and young, he could hardly see anything from the steam while young men kept jumping into the pool. People did not care about one another, and that also explains why they felt no shame. Kohl 1842, 265–266. Based on reports written around the turn of the eighteenth and nineteenth centuries, bath-masters worked by the pools, they drew blood and cupped there, which (together with the steam and heat) discouraged the more weak-hearted travellers from further bathing. Bright 1818. 284–285. Those who did not want to mingle could hire a separate room with a bath tub in every bath. BFL IV.1002.e 1785 Nr. 47, 1821 Nr. 1750 ½; BFL IV.1002.j 1847 Nr. 297; Keyssler 1751. 1282; Townson 1797. 82; Schams 1822. 583–584.
- ²²⁹ The recovery house (*Reconvalescenten Haus*) of the military hospital was built in 1793 by Kristóf Hickisch master mason. BFL IV.1002.n Nr. 13 1793; BFL IV.1002.j 1819 Nr. 590; Miller 1760. 105. (Nr. Kat. 524), Schams 1822. 579–582.
- ²³⁰ Johann Sprenger received permission for establishing a bath in 1699. Géra 2014. 279; Géra – Oross – Simon 2015, Regesta No. 358.
- ²³¹ He obtained permission for establishing a bath in 1841, but its further fate is unknown. BFL IV.1002.e 1841 Nr. 1129. In his article (About the necessity of founding an emergency hospital in Budapest. In: *Orvosi Tár*. 25 December 1842. 401. pp.) written one year later, Károly Frommhold noted that people naturally bathed in the Danube at undesignated places as well, making special notice of that it was life-threatening along the steep Danube bank on the Buda side.
- ²³² Korabinsky 1786. 485; Vályi 1796. 335; BFL IV.1002.j 1843 Nr. 1515; Zakariás 1957. 299; Nagy 1975. 213, 503.
- ²³³ The citizens of both Buda and Pest were fond of the Városmajor. As welcoming spring on May Day, for example, especially many people visited it (which was similar to the habits of Viennese people who went to the Augarten at the same time). Nevertheless, in summer the Városmajor was less popular because of the many mosquitos. Schams 1822. 118; Korn 1833. 179–181; Moshamer 1843. 108; Gárdonyi 1934. 26–36; Nagy 1957. 77; Gombos 1969. 163; Nagy 1963. 372; Gál 1972. 195–196; Nagy 1975. 45, 277, 286.
- ²³⁴ BFL IV.1002.n Nr. 19 and without number (4 June 1821); Gárdonyi 1934. 35; Nagy 1963. 373.
- ²³⁵ BFL IV.1002.n Nr. 14; Gárdonyi 1933. 178–179; Nagy 1963. 374.
- ²³⁶ In 1846 tavern-keepers in Tabán were banned from loud music, but they pleaded with the Locotenential Council that at least their guests would be allowed to play the guitar and the zither freely. BFL IV.1002.e 1846 Nr. 3127.
- ²³⁷ In the early eighteenth century, in addition to the citizens of Balkan origin, the Hungarian and German nobles also drank coffee. Géra 2014. 214–216; Simon 2015a 47.
- ²³⁸ Jenny 1835. 155. Jenny counted altogether sixteen coffee houses and twenty inns in Buda.
- ²³⁹ The coffee house was elegant according to his opinion. It had a large room with two or three billiards tables and two or three other rooms. In addition to coffee, the guests were also offered fruit brandy (*rozsol*) among other things. Townson 1797. 82. The same can be read in the travelogue of Heinrich August Ottokar Reichard from 1818. Szász 2013. 45.
- ²⁴⁰ In 1796 there were six coffee houses in the Castle, the most famous of which was that of Tuschl, which was located opposite the Carmelite church. There were three or four coffee vendors along the same side of Fő Street, between Halászáros and the Thirtieth Customs Office. The oldest coffee house in Víziváros operated in the Inn to the White Cross in Bomba Square, where coffee had already been served before 1780. The coffee house of Antal Gross in the Tabán even had a dancing saloon. Korabinsky 1786. 486; Vályi 1796. 332; BFL XV.17.a BC 328, BFL IV.1002.e 1844 Nr. 1923.
- ²⁴¹ Instead of “the Turks” it is more appropriate to use the term Muslims, because the majority of the population arrived here from the Balkans. The most famous man of them, Captain Pergassi also called “the Babylonian,” was the owner of the Rác Baths (who was said to have employed Turks in his baths). Liber 1934b. 293–294; Géra 2014. 61–62. The Jesuits undertook enormous pastoral and missionary activity. Between 1687 and 1698 they converted 720 persons (not only Muslims). Nagy 1966. 35.
- ²⁴² Nagy 1975. 131. Based on the 1686 census István Nagy estimated the population of the Tabán to have been 5,000 people (615 house-owners with their families and 431 people without citizen status), of whom the Greek Orthodox were about 3,000 people. Nagy 1957. 121.
- ²⁴³ Nagy 1966. 30–31.
- ²⁴⁴ Tscherning remarked that nearly only soldiers occupied the large, empty houses, and their cleaning was neglected, because “the soldiers are like that and they would leave anyway.” Tscherning 1687. 185.

²⁶² Ugyanezt mondja Greischer a „Felső Rác utcáról” /Csalogány utca/, de hozzáteszi, hogy a névadásban szerepe volt a „rác” (azaz bosnyák) ferencesek kolostorának is. BFL IV.1009.b 7. kötet.

²⁶³ Nagy 1959. 80–81.

²⁶⁴ Nagy Lajos részletesen elemzi a kézművesek létszámának és a foglalkozási ágak számának alakulását, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a kézművesek egészen a reformkorig nem tudtak csak mesterségükből megélni, így bortermeléssel is foglalkoztak. A kézművesek létszámának alakulása a következő volt Budán: A foglalkozási ágak számának alakulása a következő volt: 1696: 52, 1712: 56, 1720: 55, 1774: 77. 1686–1705 között 306 kézművest vettek fel polgárnak (1696: 160, 1720: 302). 1774-ben 572 kézműves polgár volt Budán, ez a lakosság 10%-át tette ki. 1711-ig többek között az alábbi új iparágak jelentek meg a városban: fésűs, hajóács, kardkovács, kapocskészítő, paplanos, pokróckészítő, rézműves, sapkakészítő, téglás. Az 1710-es évektől működött Budán harangöntő, szobrász, táskakészítő. 1774-ig jelent meg például az ezüstszállhúzó, fűrészkészítő, kefekötő, kulcskészítő, szerszámkészítő, posztónyíró, lepedőkészítő, vörösfestő, divatáru-készítő, növényfőzet-készítő. Nagy 1975. 99–101.

²⁶⁵ Uo.

²⁶⁶ BFL IV.1002.r, Nämen deren burgern und Inwohnern allhier zu Ofen; Datum den lezten Maj 1728. Családonként négy fővel számolva 11 476 fő jön ki, ami közelebb állhat a valósághoz, mivel az 1714. évi összeírás alapján Nagy Lajos a város lakosságát 8986 főre becsülte (4660 német, 415 magyar, 3690 szláv, 185 egyéb). Nagy 1975. 152–153. Ugyanitt megjegyeznénk, hogy véleményünk szerint erős fenntartásokkal kell kezelni az egyes lakosok nemzetiségének megállapítását pusztán annak neve alapján, noha a végeredményként kapott arányok valószínűleg jól tükrözik az egyes nemzetiségek megoszlását.

²⁶⁷ Összesítve a Tabánban összesen 1181, míg a Vízivárosban és a felsorolt részeken 830 adózó család élt ekkor. Az összes adatot lásd Adattár 7.

²⁶⁸ Nagy 1975. 132–133; Géra 2014. 44.

²⁶⁹ BFL IX.41 No. 4., táblázatos formában lásd Adattár 15.

²⁷⁰ A táblázatok készítése során többször szembesültünk a különböző ágazatok, csoportosítások előnyeivel, illetve hátrányaival. Mivel ekkora fokú differenciáltság esetén már mindegyik esetben lenne átfedés, átcsoportosítási lehetőség, ezért a korábbi atlaszokhoz igazodva, azok egységessége jegyében alapvetően az alapanyagok szerinti csoportosítás mellett döntöttünk. Jelezzük, ahol eltértünk ettől.

²⁷¹ Rózsa 1961. 575.

²⁷² Csokoládékészítő 1784-től élt Budán. Rózsa 1959. 156, 179.

²⁷³ BFL IV.1002.s 1817–1820 közötti nem nemesi összeírások, BFL IV.1005.c 170–185. kötetek alapján

²⁷⁴ Szám szerinti lebontásban: 37 háztartásban állt egy üst, városrészenként nézve a Vízivárosban 10, Újlakon és Krisztinavárosban 8–8, Országúton 6, Tabánban 5. Tíz családnak volt két üstje, mégpedig 4 a Vízivárosban, 3–3 Újlakon és Tabánban. Három üstből főzött egy vízivárosi pálinkafőző.

²⁷⁵ A Török Birodalommal üzletelőknek még a pozsareváci béke biztosított kedvező feltételeket 1718-ban. 1772-ben megszűnt vámelőnyük, 1774-ben pedig hűségeskü letételére kötelezték őket, amely a gyakorlatban több kereskedőcsalád tönkretételét jelentette. Gyömrei 1957. 202–203.

²⁷⁶ BFL IV.1002.s 1817–1820 közötti nem nemesi összeírások. Ezt az időintervallumot azért kellett megadnunk, mert egy olyan év sem volt, amelyből minden városrészre fennmaradt volna ez a típusú és ilyen részletességű összeírás. A statisztikához a Vár, Tabán és Víziváros 1818-as, a Krisztinaváros 1817-es, Újlak 1819-es és az Országút 1820-as összeírásait használtuk fel. Az adatok ismertetésekor hangsúlyozzuk, hogy ez az összeírás az itt élő, nem nemesi lakosságra vonatkozik. Nem szerepelnek benne tehát az ekkor már nagy számban – legalább az év egy részében – itt élő nemesek, a helyőrség és kaszárnnyák lakói, sem az egyes szerzetesrendek tagjai. A vizsgálat során nem az egyes városrészek házszámát vettük alapul, mivel több esetben összevont vagy éppen megosztott házszámokon szerepelt egy-egy telek, ház, hanem az összeírások alapegységét képező házak száma szerint.

²⁷⁷ A „bérház”-jelenség nem volt ismeretlen a város előkelő részén, a Várban sem: a kremsmünsteri apát háza például gyakorlatilag már a 18. század elejétől így funkcionált.

²⁷⁸ 177 ötgyerekes, 88 hatgyerekes, 23 hétgyerekes, 8 nyolcgyerekes és 2 kilencgyerekes családot ismerünk.

²⁷⁹ 49 esetben élt együtt az anyós a családfővel, 78-nál pedig az édesanyja. Mindössze egy esetet ismerünk, amikor az özvegy nagymamát is befogadták, tehát négy generáció élt egy fedél alatt. Tíz család ismert, ahol a családfő apósa is szerepel.

²⁸⁰ 681 családban volt egy, 85-ben kettő, 15-ben három, 8-ban négy, kettőben öt, egyben pedig nyolc háziszolga élt együtt a családdal. Nem számítottuk ide a szakácsnőket, mert a szolgálókat és a háztartáshoz tartozó egyéb kisegítő erőket az összeírás is külön kategóriaként kezeli.

²⁸¹ Egy legény – 287, kettő – 161, három – 59, négy – 25, öt és hat – 7-7, hét – 1, kilenc és tizenegy legény tartása pedig mindössze egy-egy esetben fordul elő. A segédek számát összesítve az alábbi adatokat kapjuk. négy segéd – 56 esetben, öt – 25, hat – 11, hét – 9, nyolc – 3, kilenc – 5, tíz, tizenegy és tizenhárom mindössze egyszer fordul elő.

²⁸² Horler 1955. 579–580; Zakariás 1957. 285; Magyar 2003. 73–74. Az 1802-es kérvényt lásd: BFL IV.1002.e 1802 No. 512.

²⁸³ 1842-ben kiadott könyvében Johann Georg Kohl számára is feltűnő volt, hogy a városrész neve ellenére már milyen csekély mértékben lakják azt rácok, s mennyivel több ott a német. Kohl 1842. 257–260.

²⁸⁴ Jacob Protics a 907. sz. házban élt. A vallás megjelölése G. r. Uniti volt.

²⁸⁵ Pardoe, 1840. 41. Hasonló élménye volt Rudolf von Jennynek is, mind az ipar, mind a társasági élet tekintetében. Jenny 1835. 155. Szinte az egyetlen, ami ekkor még igazán le tudta nyűgözni a Budára utazókat, az a fenséges kilátás volt a Várból.

²⁸⁶ Általában már az előző század végén érdekesebbnek találták Pestet Budánál. d'Yrumberry 1799. 83. Az 1793-ban itt járt Hofmannsegg gróf véleménye szerint Budának egyáltalán nem volt „nagyváros-kinézete”, mert hiába volt a Várban sok középület, a házak egyáltalán nem voltak különleges módon felépítve. Hofmannsegg 1800. 33. 1811-ben Augustin Lagarde ugyanazt írta le, amit később Pardoe: kiemelte a nyüzsgő Pest és az „örökké nyugodt Buda” ellentétét, ám elismerte utóbbi „különösen pittoreszk fekvését”. Lagarde 1818. 379–382. Egy 1838-as leírás szerint Buda belvárosa Pestéhez képest „*einsam und todt*”, *Pittoreske Donaufahrt von Ulm bis Konstantinopel* 1838. 157. A nyüzsgő Pest és a nyugodt Buda ellentéte a század közepén már toposz volt („*Wir haben Ofen einen Atipoden von Pesth genannt.*” és „*Stille, Einfachheit und emsiger Wirken sind die Grundzüge in dem Charakterbilde des Allgemeinen und öffentlichen*

²⁴⁵ 29 September 1686, the order of the Imperial Military Council to Rabatta quartermaster general. Bánrévy 1936. 262; Nagy 1975. 129. Announcement of the Court Chamber to the Buda chamber intendant about the prevention of non-Catholics from settling in the Castle (Vienna, 19 February 1689). Bácskai 1971. 27.

²⁴⁶ The Horvátváros (Croatian Town) was called partly after them, because many of them were Croatian Calvinists, who were converted to Catholic Faith in 1698. Géra 2014. 64.

²⁴⁷ Tóthné Polónyi 1956. 78–79.

²⁴⁸ BFL IV.1002.uu box No 48 (15 May 1713, fol. 49–50.)

²⁴⁹ For further details see Géra 2014. 53–55.

²⁵⁰ Géra 2014. 59–61.

²⁵¹ In 1714 their ratio was about 52 %. Géra 2014. 50. The importance of the Buda Chamber Administration (called Inspectorate before 1690) is indictaed by the fact that it had approximately fifty employees only in Buda in the late seventeenth century. It ceased to exist in 1709 when its intitutions came under the control of the Hungarian Chamber. Oross 2014. 1166, 1169–1170. About the control of the Buda Chamber Administration over the towns and its power exercised against Buda see H. Németh 2011. 19, 24–26.

²⁵² It was altogether 110 people, half of whom (56 people) were children. Two families stayed at inns (The White Wolf and The White Swan), the others were lodged in private houses. BFL IV.1002.r, *Nämen deren burgern und Inwohnern allhier zu Ofen, Datum den lezten Maj 1728*. In 1735 thirty-one and in 1745 thirty-two Jewish families lived in Buda. Nagy 1975. 137.

²⁵³ BFL IV.1002.uu box No 46 fol. 399–402, the City Council of Buda to the Archbishop of Esztergom (29 December 1725), Büchler 1901. 185, 201; Géra 2014. 77

²⁵⁴ Nagy 1975. 137.

²⁵⁵ BFL IV.1002.r *Conscription über die Kayserliche und Königliche Haupt- und Residenz Stadt Ofen sampt denen darzu gehörigen Vorstädten...* (23 June 1702). For a detailed analysis see Simon 2015a.

²⁵⁶ Nagy 1959. 67–77.

²⁵⁷ A large proportion of people without trades were engaged in viticulture, but they also worked on the fortifications of the Castle, or went to the neighbouring settlements to cultivate land there. Nagy 1959. 76–77.

²⁵⁸ According to the decision of Buda on 6 December 1700, Franzin had to carry out the survey of chimneys and the safety assessment of attics in the Castle and Víziváros on a quarterly basis. The safe construction of houses, however, was not only overseen by chimney-sweeps. For the contemporaries, the construction of chimneys was not always a straightforward task, either. Géra – Oross – Simon 2015, Regesta No. 154, 328, and 855.

²⁵⁹ The monument to the Holy Trinity that is found in Újlak today used to stand in a room of the City Hall, and subsequently, after October 1699, it was placed by the baptismal font in the Church of Our Lady. Schoen 1936. 201–202.

²⁶⁰ Nagy 1959. 73.

²⁶¹ In Víziváros, Horvátváros and the Catholic part of Tabán a few people had stills suitable for making *pálinka*, while among the Greek Orthodox Rascians 5 inhabitants had it (e.g. Stephan Jovanović [*Jovanovicz*] tailor and his son, Jovan had two). BFL IV.1002.r, census from 1702.

²⁶² The same is written about the Felső Rác (Upper Rascian) Street (now Csalogány Street) by Greischer, but he adds that the Rascian (that is Bosnian) Franciscan friary also had a role in the denomination. BFL IV.1009.b vol. 7.

²⁶³ Nagy 1959. 80–81.

²⁶⁴ Lajos Nagy gave a detailed analysis of the number of artisans and changes in the number of professions, but he also stressed that the artisans were not able to make a living solely from their professions to the Reform Period (1825–1848), thus they were also engaged in wine production. The number of artisans evolved the following way in Buda: 52 in 1696, 56 in 1712, 55 in 1720, and 77 in 1774. Between 1686 and 1705, 306 artisans received citizen status (160 in 1696, and 302 in 1720). In 1774, there were 572 artisan citizens in Buda, which made 10 % of the population. To 1711, the following new trades had appeared in the town: combmaker, shipwright, swordsmith, hookmaker, duvetmaker, blanketmaker, brazier, hatmaker, and brickmaker. Beginning with the 1710s, there was a bell-founder, a sculptor, and a bag maker in Buda. Before 1774, for example, a silver thread-maker, a sawmaker, a brush-maker, a key-maker, a tool-maker, a shearer, a bedsheet-maker, a red-dyer, an outfit-maker, and a herb infusion-maker appeared in Buda. Nagy 1975. 99–101.

²⁶⁵ Ibid.

²⁶⁶ BFL IV.1002.r, *Nämen deren burgern und Inwohnern allhier zu Ofen, Datum den lezten Maj 1728*. Calculating with four persons per family it makes altogether 11,476 people, which seems to be closer to reality, as based on the 1714 census Lajos Nagy estimated the population of the town to have been 8,986 people (4,660 Germans, 415 Hungarians, 3,690 Slavs, and 185 other nationalities). Nagy 1975. 152–153. It must be noted here that, in my view, determining the nationality of inhabitants based solely on their names must be treated with strong reservations. Nevertheless, the ratios received as a final result probably accurately reflect the distribution of certain nationalities.

²⁶⁷ In Tabán 1,811, while in Víziváros and the listed parts of the town altogether 830 taxpaying families lived at this time. For all the data see Gazetteer 7.

²⁶⁸ Nagy 1975. 132–133; Géra 2014. 44.

²⁶⁹ BFL IX.41 Nr. 4. In the form of a table see Gazetteer 15.

²⁷⁰ When completing the tables, I was faced several times with the advantages and disadvantages of different sectors and groups. Due to such a high degree of differentiation, there are overlaps between the groups, and re-categorization would be possible in every case. Consequently, with the aim of unity, I used the previous atlases as models, and fundamentally decided for categorizing on the basis of raw materials. I indicate where I diverged from that.

²⁷¹ Rózsa 1961. 575.

²⁷² A chocolatier lived in Buda since 1784. Rózsa 1959. 156, 179.

²⁷³ BFL IV.1002.s 1817–1820 census of non-noble inhabitants, BFL IV.1005.c Vol 170–185.

²⁷⁴ Broken down by numbers: there was a still in thirty-seven households. When considering the districts, there were ten stills in Víziváros, eight in Újlak, eight in Krisztinaváros, six in Országút, and five in Tabán. Ten families had two stills, of whom four families lived in Víziváros, three in Újlak, and three in Tabán. A *pálinka* distillery in Víziváros used three stills.

²⁷⁵ For those who traded with the Ottoman Empire the Peace Treaty of Požarevac provided favourable conditions in 1718. In 1772 they lost their advantage in tolls, and in 1774 they were obliged to take an oath of loyalty, which in practice meant the demise of several merchant families. Gyömrei 1957. 202–203.

- Zusammenlebens der Bewohner dieser königlichen Stadt.*”. Moshamer 1843. 99. és 104. Talán az egyetlen kivétel Edward Daniel Clarke volt, aki 1802-ben járt itt, és kifejezetten Budát tartotta érdekesebbnek: „*Buda is well built, and more magnificent in its appearance than Pest*”. Clarke 1818. 337. A Magyarország városairól készített, különböző szempontokat összegző statisztikákban Budát az 1715-ben az ország 4., az 1828-as összeírásban pedig a 3. helyre rangsorolták, míg Pest ugyanezekben az években a 28. hely után az első helyre ugrott. Völgyesi 2008. 250–254.
- ²⁸⁷ Egy érzékletes példa a tanács 19. századi működéséhez: Marczibányi István 1804-ben alapított a Vízivárosban a magyar ajkú polgárok számára egy elemi iskolát – pontosabban az oktató és az intézmény fenntartására adományozott 1000 forintot. Az iskola felépítéséhez, vagy egy önálló épületbe költöztetéséhez azonban a városvezetés beleegyezése is szükségeltetett. A tanács viszont szemmel láthatóan vonakodott az ügy elintézésétől: az iskola felépítésének magas költségeihez becslésük szerint a Marczibányi-féle alap kevés volt, ők pedig saját bevallásuk szerint nem rendelkeztek ahhoz elegendő pénzüsszeggel, máskor pedig megpróbálták azt a Szent Anna-templomnál működő német nyelvű elemi iskolával egyesíteni (amelynek oktatói ugyanebben az időszakban viszont arra kérték a tanácsot, hogy költöztessék el az iskolát máshová, mivel a tantermeket nem lehet rendesen szellőztetni, lévén azok a rossz levegőjű piactérre néznek). Hogy az ügy a tanács tehetetlensége, vagy segíteni nem akarása miatt húzódott, nem derül ki egyértelműen, mindenesetre az iskola még 1829-ben is Deladamin kéményseprő övegyének házáat, 1842-ben pedig a patikusét bérelte. BFL IV.1002. uu 67. d., iskolai iratok, a vízivárosi magyar iskolára vonatkozó iratok, BFL IV.1002.e 1809 No. 113. , BFL IV.1002.j 1825 No. 2849 ½.
- ²⁸⁸ *Reise des Marschalls Herzogs von Ragusa...* 1837. 27., Paget 1839. 252. Johan Pagetnek, Pardoe-hoz hasonlóan a pesti nyüzsgéssel szemben a budai csönd tűnt fel, méltóságos, de nem étellel teli városnak látta Budát, és remélte, hogy a Lánchíd elkészülte után Buda is Pesthez hasonló, nyüzsgő város lesz.
- ²⁸⁹ Quin 1836. 4.
- ²⁹⁰ Elliott 1838. 61–64; Richter 1844. 62. Hasonló volt a benyomása az 1810-ben itt járt Bronyevszkijnek is: „*Megérkeztünk Magyarország fővárosába, melynek külvárosa ugyancsak falusias benyomást kelt szűk, piszkos utcáival. A seppet sem tiszta zsidóutcát egyik oldalon alacsony, szegényes házak, másik oldalon hegybevált üregek szegélyezik.*” Bronyevszkij szerint ekkor az elővárosok terei is hagytak némi kívánnivalót maguk után. Tardy 1971. 192–193.

- ²⁷⁶ BFL IV.1002.s censuses of non-nobles between 1817 and 1820. This interval needed to be defied because there was not a single year when this type of census in such a detail would have survived from every part of the city. I used the 1818 census of the Castle, Tabán and Víziváros, the 1817 census of Krisztinaváros, the 1819 census of Újlak, and the 1820 census of Országút for the statistics. When presenting the data, it needs to be pointed out that this census refers to the non-noble population living here. Therefore, they do not comprise the nobles, the inhabitants of the garrisons and barracks, or members of certain religious orders who had already lived here in large numbers – at least for part of the year. During the analysis I did not take the number of houses of each part of the town as a basis, since in several cases plots and houses were indicated under united or split house numbers, but I considered the numbers of those houses which formed the basic unit of the censuses.
- ²⁷⁷ The phenomenon of houses consisting of flats to be rented out was not unknown in the Castle, the elegant part of the town either: the house of the Kremsmünster abbot, for example, practically functioned in that way from as early as the early eighteenth century.
- ²⁷⁸ We have information about 177 families having five children, 88 families having six children, 23 families having seven children, eight families having eight children, and two families having nine children.
- ²⁷⁹ In 49 cases the head of the family lived together with his mother-in-law and in 78 cases with his mother. We know only about one case when the widowed grandmother was also accommodated, and thus four generations lived under the same roof. Ten families are known where the father-in-law of the head of the family is mentioned as well.
- ²⁸⁰ In 681 cases one servant, in 85 cases two, in fifteen cases three, in eight cases four, in two cases five, and in one case eight servants lived together with the family. I did not count the cooks here, because the servants and other home helps belonging to the household were treated as separate categories by the census as well.
- ²⁸¹ One apprentice is mentioned in 287 cases, two apprentices in 161, three in 59, four in 25, five and six in seven cases, whereas seven, nine and eleven apprentices are mentioned only in one case. When adding up the number of the assistants the results are as follows: four apprentices are mentioned in 56 cases, five in 25, six in eleven, seven in nine, eight in three, nine in five cases, while ten, eleven and thirteen apprentices only in one case.
- ²⁸² Horler 1955. 579–580; Zakariás 1957. 285; Magyar 2003. 73–74. For the 1802 appeal see BFL IV.1002.e 1802 Nr. 512.
- ²⁸³ In his book published in 1842, Johann Georg Kohl remarked that, despite its name, this part of the town was surprisingly inhabited only by a few Rascians, and many more Germans lived there. Kohl 1842. 257–260.
- ²⁸⁴ Jacob Protics lived under house Nr. 907. His religion was indicated as G. r. Uniti.
- ²⁸⁵ Pardoe, 1840. 41. Rudolf von Jenny had a similar experience as far as the industry and social life are concerned. Jenny 1835. 155. The only thing that still truly impressed travellers in Buda at this time was the majestic view from the Castle.
- ²⁸⁶ At the end of the eighteenth century Pest was generally considered more interesting than Buda. d’Yrumberry 1799. 83. According to the opinion of Count Hofmannsegg who visited Buda in 1793, the town did not have a “metropolis-like look” at all, because, although there were several public buildings in the Castle, the houses were not built in an extraordinary way at all. Hofmannsegg 1800. 33. In 1811 Augustin Lagarde wrote the same as Pardoe did later: he emphasised the opposition between the busy Pest and the “always quiet Buda,” but he admitted the “especially picturesque location” of the latter. Lagarde 1818. 379–382. According to a description from 1838 the centre of Buda compared to that of Pest was “*einsam und todt,*” *Pittoreske Donaufahrt von Ulm bis Konstantinopel* 1838. 157. The contradiction between the busy Pest and the quiet Buda had already become a topos by the middle of the century (“*Wir haben Ofen einen Atipoden von Pesth genannt.*” and “*Stille, Einfachheit und einsiger Wirken sind die Grundzüge in dem Charakterbilde des allgemeinen und öffentlichen Zusammenlebens der Bewohner dieser königlichen Stadt.*” Moshamer 1843. 99, 104. Maybe the only exception was Edward Daniel Clarke, who arrived here in 1802 and found Buda definitely more interesting: “*Buda is well built, and more magnificent in its appearance than Pest.*” Clarke 1818. 337. According to statistics made about different towns of Hungary from several aspects, Buda was ranked in the fourth place in 1715, and in the third place in the 1828 census, while Pest in the same years leaped from the 28th place to the first place. Völgyesi 2008. 250–254.
- ²⁸⁷ A representative example to the functioning of the council in the nineteenth century: István Marczibányi founded an elementary school for Hungarian-speaking citizens in Víziváros in 1804 – or more precisely, he donated one thousand forints to the instructor and for the maintenance of the institution. Nevertheless, the building of the school, or its moving to a separate building required the permission of the city administration. However, the council seemed to be reluctant to respond to the situation: they estimated that the Marczibányi Fund would not cover he the high costs of building the school, and they said that they did not have the sufficient amount of money. At another time, they tried to unite it with the German-language elementary school operated by St Anne’s Church. (At the same time, the teachers of this latter sought advice where to move their school because the classrooms could not be ventilated properly, since they faced the foul-smelling market square.) Whether the case lasted so long because of the incapacity of the council or due to its unwillingness to help, is not clear. Anyhow, the school still rented the house of the widow of a chimney-sweep called Deladamin in 1829 and the pharmacist’s house in 1842. BFL IV.1002.uu 67. d., school documents, documents referring to the Hungarian school in Víziváros BFL IV.1002.e 1809 Nr. 113; BFL IV.1002.j 1825 Nr. 2849 ½.
- ²⁸⁸ *Reise des Marschalls Herzogs von Ragusa...* 1837. 27; Paget 1839. 252. Similarly to Johan Paget, Pardoe observed that Buda was quiet in contrast with the busy Pest. He found Buda a dignified, yet not a lively city, and hoped that after the completion of the Chain Bridge Buda would be a bustling city, like Pest.
- ²⁸⁹ Quin 1836. 4.
- ²⁹⁰ Elliott 1838. 61–64; Richter 1844. 62. Bronievski who arrived here in 1810 had the same impression: “*We have arrived in the capital of Hungary, the outskirts of which make a fairly rustic impression with their narrow, dirty streets. The street of the Jews, which is not clean by any means, is flanked by small, poor houses on one side and hollows cut into the hillside on the other side.*” According to Bronievski, the squares of the suburbs also left something to be desired at this time. Tardy 1971. 192–193.

Táblázatok

	Vár	Víziváros	Horvát-város	Országút	Újlak	Tabán, katolikus	Tabán, görögkeleti	Összesen (Keppeler számításai)	Korrigált végösszeg
Ökör			15 (13)			69 (67)	49	133	129
Tehén		9	38 (35)	(2)	14	51	32 (34)	146	143
Borjú			34 (37)		6	9	3	52	55
Ló	4	75 (83)	22 (28)	4	11 (14)	31 (32)	27 (25)	177	190
Birka						(115)	(176)	438 (448)	291
Kecske					(1)		(126)		127
Sertés		(30)							30

1a. táblázat. Buda lakosainak állatállománya 1702-ben¹
Budapest Főváros Levéltára BFL IV.1002.r 1702-es összeírás alapján
Table 1a. The livestock of the population of Buda in 1702
Based on the 1702 census BFL IV.1002.r, Budapest City Archives

	1795	1796	1825	1826
Tehén	358	404	517	487
Ló	427	369	316	400
Ökör		91	62	52
Kecske	229	273		4

1b. táblázat. Buda állatállománya a 18–19. század fordulóján
Budapest Főváros Levéltára BFL IV.1002.j 1830 No. 738. alapján
Table 1b. The livestock of the population of Buda in around the turn of the eighteenth and nineteenth centuries
Based on BFL IV.1002.j 1830 No. 738, Budapest City Archives

Városrész	Megrongálódott ház	Összedőlt ház	Összes ház száma
Tabán	27	21	927
Víziváros	150	28	773
Országút	32	4	388
Újlak	53	151	401
Összesen	262	204	2489

2. táblázat. Az 1838. évi árvíz pusztításai Budán (CZAGA – GAJÁRY 1988. 148. alapján)
Table 2. The destruction of the 1838 flood (based on CZAGA – GAJÁRY 1988. 148)

	Vár	Víziváros	Horvát-város	Országút	Újlak	Tabán, katolikus	Tabán, görögkeleti	Összesen
Alkalmazott, uralkodói	27	7	6		1			41
Alkalmazott, városi	5	5 + ?						10-nél több
Egészségügy	10	6				1	1	18
Egyházi szolgálat			1			2	1	4
Építőipar	21	33	9	3	9		1	76
Élelmiszer	11	37	9	3	3	7	12	82
Fa- és fémművesség	19	25			2	12	6	64
„Hadiipar”	5	5					1	11
Hadsereg	30	4	1		4	1	1	41
Hivatalnok, uralkodói	19	7	1		2			29
Hivatalnok, városi	16	1	1			9	10	37
Kereskedők	9	18	1			4	35	67
Mezőgazdaság	8	62	90	13	62	175	271	681
Ruházat, textil, bőr	19	41	4	1	2	17	92	176
Szolgáltatás	5	43	5	4	7	5	5	74
Egyéb	7	9			3	1	5	25

3. táblázat. Ingatlantulajdonosok, családfők foglalkozás szerinti megoszlása Budán 1702-ben
Budapest Főváros Levéltára BFL IV.1002.r 1702-es összeírás alapján²
Table 3. The occupation of house owners and heads of families in Buda in 1702
Based on 1702 census BFL IV.1002.r, Budapest City Archives

¹ Nagy 1975. 80. A Keppeler-féle összegzést közli, az alkamarás számítása azonban néhol hibás, ezért egy külön oszlopban jeleztük a korrigált eredményeket is. A táblázat többi oszlopában zárójelben emeltük ki a számítások alapján az összeírás összegzésétől eltérő adatokat.

² Az egyes foglalkozások szerinti részletes táblázatot lásd Géra – Oross – Simon 2015. 54–65.